

Samir Karasuljić Sanela Halilović

Matematika 1

Tuzla, 2021. godina

Sadržaj

Predgovor	iv
1 Matematička logika	1
1.1 Logičke operacije	2
1.2 Predikati i kvantifikatori	7
1.3 Zadaci	9
2 Skupovi	10
2.1 Uvodni pojmovi	10
2.2 Operacije sa skupovima	13
2.3 Descartesov (Dekartov) proizvod skupova	17
2.4 Zadaci	18
3 Binarne relacije	21
3.1 Osnovni pojmovi	21
3.2 Osobine binarnih relacija	25
3.2.1 Relacija ekvivalencije	25
3.2.2 Relacija poretka	27
3.3 Zadaci	28
4 Binarne operacije	30
4.1 Osobine binarnih operacija	30
4.2 Algebarske strukture	33
4.3 Zadaci	38
5 Preslikavanje	40
5.1 Osnovni pojmovi	40
5.2 Vrste preslikavanja	43
5.3 Zadaci	46
6 Skup realnih brojeva	51
6.1 Prirodni brojevi	51
6.1.1 Reprezentacija prirodnih brojeva	52
6.1.2 Matematička indukcija	55
6.1.3 Binomni obrazac	58
6.2 Cijeli brojevi	64
6.2.1 Djeljivost cijelih brojeva	65
6.3 Skup racionalnih brojeva	70
6.4 Skup iracionalnih brojeva	70

6.5	Skup realnih brojeva	71
6.6	Apsolutna vrijednost realnog broja	74
6.7	Zadaci	80
7	Kompleksni brojevi	82
7.1	Algebarski oblik	83
7.1.1	Operacije sa kompleksnim brojevima u algebarskom obliku	84
7.2	Geometrijska interpretacija	86
7.3	Trigonometrijski oblik	88
7.3.1	Množenje i dijeljenje	89
7.3.2	Stepenovanje kompleksnog broja	90
7.3.3	Korjenovanje kompleksnog broja	91
7.4	Zadaci	93
8	Matrice i determinante	95
8.1	Osnovni pojmovi o matricama	95
8.1.1	Operacije sa matricama	97
8.1.2	Trougaona, dijagonalna, skalarna, jedinična i transponovana matrica	101
8.1.3	Zadaci	104
8.2	Determinante	105
8.2.1	Osobine determinanti	106
8.2.2	Računanje determinanti	107
8.2.3	Zadaci	112
8.3	Inverzna matrica	115
8.3.1	Zadaci	122
8.4	Rang matrice	123
8.4.1	Zadaci	126
9	SLAJ	127
9.1	Osnovni pojmovi. Teoreme	127
9.2	Metode za rješavanje	132
9.2.1	Gaussova metoda	132
9.2.2	Metode za rješavanje kvadratnih sistema	134
9.2.3	Homogeni sistemi linearnih algebarskih jednačina	145
9.3	Zadaci	148
10	Vektori	150
10.1	Osnovni pojmovi	150
10.1.1	Pojam vektora	150
10.1.2	Operacije sa vektorima	151
10.1.3	Linearna kombinacija vektora. Baza prostora V^3	153
10.1.4	Prostorni koordinatni sistem. Ortogonalna baza	154
10.2	Skalarni proizvod	160
10.3	Vektorski proizvod	166
10.4	Mješoviti proizvod tri vektora	171
10.5	Zadaci	174

11 Ravan i prava	177
11.1 Ravan	177
11.1.1 Jednačine ravni	177
11.1.2 Rastojanje tačke od ravni	183
11.1.3 Ugao između dvije ravni	185
11.2 Prava	186
11.2.1 Uzajamni odnos dvije prave	189
11.2.2 Uzajamni odnos prave i ravni	191
11.3 Zadaci	194
12 Dodatak	196
12.1 Procentni račun. Račun smjese.	196
12.1.1 Razmjere i proporcije	196
12.1.2 Procentni račun	198
12.1.3 Račun smjese	199
12.2 Zadaci	202
Literatura i reference	204
Indeks pojmova	209

Predgovor

Svrha pisanja ove knjige je da studentima Odsjeka hemija na Prirodno–matematičkom fakultetu, zatim Odsjeka HIT, PT i IZO na Tehnološkom fakultetu, te studentima na Odjecima predškolski odgoj i razredna nastava Filozofskog fakulteta, kao i studentima sa drugih odsjeka/fakulteta, olakša pripremu i polaganje ispita iz Matematike 1, Osnova matematike 1 kao i drugih predmeta koji obuhvataju izloženo gradivo.

Knjiga je napisana na osnovu materijala koje smo izlagali na nekoliko fakulteta, bilo kao predavanja, bilo u sklopu auditornih vježbi. Svjesni da u okruženju postoji više knjiga i udžbenika u kojima su obrađene teme koje su obuhvaćene ovom knjigom, nastojali smo, na osnovu pomenutog iskustva, napisati knjigu orjentisanu ka studentima. Knjiga se sastoji od 12 poglavlja u kojima se uz teoretski obrađenu tematsku cjelinu nalaze i riješeni reprezentativni primjeri. Na kraju svake cjeline ostavljeno je niz zadataka za samostalni rad kako bi studenti mogli da provjere stepen savladanosti gradiva i adekvatno se pripreme za ispit.

U pisanju materijala za predavanja i auditorne vježbe, a potom i ove knjige, služili smo se sljedećom literaturom: Uščumlić i Miličić [UM02], Mitrinović, Mihailović i Vasić [MMV73], Dedagić [Ded97; Ded05], Crnjac, Jukić i Scitovski [CJS94], Jukić i Scitovski [JS98; JS17], Vugdalić [Vug09; Vug14].

Primjedbe, prijedlozi, sugestije, uočene greške ☹, a i pohvale ☺ su dobrodošle i možete ih poslati na naše email adrese:

samir.karasuljic@unitz.ba, sanela.halilovic@unitz.ba,
samir.karasuljic@gmail.com, halilovicsanela8@gmail.com.

Zahvaljujemo se recenzentima:

- * dr.sc. Fehimu Dedagiću, profesor emeritus Univerziteta u Sarajevu,
 - * dr.sc. Ramizu Vugdaliću, redovni profesor Univerziteta u Tuzli,
 - * dr.sc. Nacimi Memić, vanredna profesorica Univerziteta u Sarajevu,
- koji su svojim zapažanjima i korisnim sugestijama doprinijeli u konačnoj verziji teksta.

Tuzla, juli 2021. godine

Autori

Poglavlje 1

Matematička logika

U savremenoj matematici bitno mjesto zauzima jezik, odnosno korištenje jezika matematičke logike. Međutim, veliku ulogu matematička logika ima i van same matematike. Ima značajnu primjenu kako u prirodnim naukama, tako i u tehničkim disciplinama, na primjer u radu računara, u teorijskoj kibernetici itd.

Algebra iskaza

Polazni objekti teorije iskaza nazivaju se elementarnim iskazima ili elementarnim sudovima. Uobičajeno se obilježavaju malim slovima a, b, c, \dots . Pretpostavlja se da elementarni iskaz mora biti ili istinit (tačan) ili neistinit (netačan). Takođe, smatramo da postoji mogućnost da se provjeri da li je dati iskaz tačan ili netačan. U algebri iskaza obično se ne razmatra sam sadržaj iskaza, nego operacije sa iskazima bez obzira da li je iskaz tačan ili netačan. Dakle, pod iskazom podrazumijevamo smišljeno tvrđenje, koje ima svojstvo da može biti samo ili tačno ili netačno. Istinitost iskaza p označava se, po definiciji, sa grčkim slovom τ i vrijedi

$$\tau(p) = \begin{cases} \top, & \text{ako je iskaz } p \text{ tačan;} \\ \perp, & \text{ako je iskaz } p \text{ netačan.} \end{cases}$$

\top se čita "te", a \perp "ne te". U literaturi se često umjesto oznaka \top i \perp koriste oznake 1 i 0, respektivno.

PRIMJER 1.1.

Posmatrajmo sljedeće rečenice:

1. Broj 36 je djeljiv sa 9.
2. Broj 14 je djeljiv sa 6.
3. Broj 4 je manji od 10.
4. Lisabon je glavni grad Mađarske.

Pojašnjenje:

Iskazi 1. i 3. su tačni, dok 2. i 4. nisu. Sljedeće rečenice nisu iskazi:

1. $2x + 3 > 0$. (jer nije data vrijednost promjenljive x)
2. Opet samo vrata ciklus. (rečenica nema smisla)
3. Februar ima 28 dana. (nije precizirana godina, te se ne može utvrditi tačnost)
4. Ananas je najukusnije voće. (zavisi od ličnog mišljenja).

1.1 Logičke operacije

Od elementarnih (prostih) iskaza pomoću logičkih operacija formiraju se složeni iskazi. Rezultati primjene ovakvih operacija mogu se prikazati u tablicama istinitosti. Operacije koje samo jednom iskazu daju određene vrijednosti nazivaju se unarne, ima ih ukupno 4. Ako se operacija odnosi na dva iskaza onda je to binarna operacija, a njih ima $2^{2^2} = 16$. Operacije nad n iskaza, tj. n -arne operacije ne uvode se direktno, nego preko unarnih i binarnih operacija. Počecemo sa negacijom.

DEFINICIJA 1.1 (Negacija).

Negacija iskaza p je iskaz $\neg p$ (čita se "ne p ") koji je istinit ako i samo ako je iskaz p neistinit.

$\tau(p)$	$\tau(\neg p)$
T	⊥
⊥	T

Tabela 1.1: Tablica negacije

PRIMJER 1.2.

Negirati iskaze:

p : 3 je veće od 1;

q : 5 je manje od 4.

Rješenje:

$\neg p$: 3 nije veće od 1;

$\neg q$: 5 nije manje od 4.

Vidimo da je $\tau(p) = \text{T}$ ali $\tau(\neg p) = \perp$, dok je $\tau(q) = \perp$ i $\tau(\neg q) = \text{T}$.

DEFINICIJA 1.2 (Konjunkcija).

Konjunkcija iskaza p i q je složeni iskaz $p \wedge q$ (čita se "p i q"), koji je istinit ako i samo ako su oba iskaza p i q istiniti.

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(p \wedge q)$
⊤	⊤	⊤
⊤	⊥	⊥
⊥	⊤	⊥
⊥	⊥	⊥

Tabela 1.2: Tablica konjunkcije

PRIMJER 1.3.

Formirati konjunkciju od zadanih iskaza:

p : Broj 24 je sadržilac broja 6;

q : Broj 24 je djelilac broja 48.

Rješenje:

$p \wedge q$: Broj 24 je sadržilac broja 6 i djelilac broja 48. Ova konjunkcija je tačna jer su oba iskaza p i q tačni.

PRIMJER 1.4.

Formirati konjunkciju od sljedećih iskaza:

p : Četvorougao ima 2 dijagonale;

q : Petougao ima 4 dijagonale.

Rješenje:

$p \wedge q$: Četvorougao ima 2 dijagonale i petougao ima 4 dijagonale. Konjunkcija nije tačna jer petougao ima 5 dijagonala (broj dijagonala je $D_n = \frac{(n-3)n}{2}$).

DEFINICIJA 1.3 (Disjunkcija).

Disjunkcija iskaza p i q je složeni iskaz $p \vee q$ (čita se "p ili q"), koji je istinit ako i samo ako je bar jedan od iskaza p ili q istinit.

PRIMJER 1.5.

Formirati disjunkciju od iskaza:

p : Broj 10 je paran;

q : Broj 10 je prost.

Rješenje:

$p \vee q$: Broj 10 je paran ili broj 10 je prost. Disjunkcija je tačna jer $\tau(p) = \top$, što je dovoljno da disjunkcija bude tačna.

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(p \vee q)$
\top	\top	\top
\top	\perp	\top
\perp	\top	\top
\perp	\perp	\perp

Tabela 1.3: Tablica disjunkcije

DEFINICIJA 1.4 (Ekskluzivna disjunkcija).

Ekskluzivna disjunkcija iskaza p i q je složeni iskaz $p \vee\vee q$ (čita se "ili p ili q ") koji je istinit ako i samo ako je istinit samo jedan od iskaza p i q .

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(p \vee\vee q)$
\top	\top	\perp
\top	\perp	\top
\perp	\top	\top
\perp	\perp	\perp

Tabela 1.4: Tablica ekskluzivne disjunkcije

PRIMJER 1.6.

Dati su iskazi:

p : Sutra u 5 sati poslije podne biću kući;

q : Sutra u 5 sati poslije podne biću van kuće.

Rješenje:

Sutra u 5 sati poslije podne ili ću biti kući ili ću biti van kuće. Samo jedno od toga može biti tačno.

DEFINICIJA 1.5 (Implikacija).

Implikacija iskaza p i q je složeni iskaz $p \Rightarrow q$ (čita se " p implicira q ") koji je neistinit ako i samo ako je istinit iskaz p , a iskaz q je neistinit.

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(p \Rightarrow q)$
T	T	T
T	⊥	⊥
⊥	T	T
⊥	⊥	T

Tabela 1.5: Tablica implikacije

U implikaciji $p \Rightarrow q$ iskaz p se naziva premisa ili pretpostavka, a iskaz q posljedica ili konsekvencija implikacije. Iskaz $p \Rightarrow q$ čita se još "iz p proizilazi q "; ili " p je dovoljan uslov za q "; ili " q je potreban uslov za p ".

Kada se kaže " p je dovoljan uslov za q ", onda to znači da je iskaz q istinit ako je iskaz p istinit. Na primjer, da bi neki broj bio djeljiv sa 2 dovoljno je da bude djeljiv sa 4, Ali ako broj nije djeljiv sa 2, onda nije djeljiv ni sa 4. U ovom slučaju djeljiv sa 4 je dovoljan uslov za iskaz djeljiv sa 2, dok je djeljiv sa 2 potreban uslov za djeljiv sa 4. Kada se kaže " q je potreban uslov za p ", to znači da iskaz p ne može biti istinit ako iskaz q nije istinit.

PRIMJER 1.7 (Pojašnjenje za treću i četvrtu vrstu iz Tabele 1.5 –Tablica implikacije).

Dva dječaka sabiraju brojeve 10 i 20. Prvi dječak kada je sabrao kaže da je zbir 40, drugi kaže pogriješio si. Posmatrajmo implikaciju: Ako je zbir brojeva 10 i 20 jednak 40, onda je prvi dječak pogriješio. Ovdje je

p : $10 + 20 = 40$;

q : Prvi dječak je pogriješio.

Implikacija $p \Rightarrow q$, upravo iskazana, je istinita (iako premisa p nije tačna), i ovakve primjere implikacija susrećemo često u životu.

A ako je drugi dječak rekao prvom:

Ako je $10 + 20 = 40$, onda sam ja visok 5 metara. Ovdje je

p : $10 + 20 = 40$,

q : Drugi dječak je visok 5 metara. Oba iskaza su netačna, ali ova implikacija je istinita.

DEFINICIJA 1.6 (Ekvivalencija).

Ekvivalencija iskaza p i q je složeni iskaz $p \Leftrightarrow q$ (čita se " p ekvivalentno sa q ") koji je istinit ako i samo ako su vrijednosti iskaza p i q iste.

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(p \Leftrightarrow q)$
T	T	T
T	⊥	⊥
⊥	T	⊥
⊥	⊥	T

Tabela 1.6: Tablica ekvivalencije

Sljedeći primjer nam ilustruje vezu implikacije i ekvivalencije.

PRIMJER 1.8.

Iskaze, koji su implikacije:

p : Ako je broj djeljiv sa 6, onda je djeljiv i sa 2 i sa 3;

q : Ako je broj djeljiv i sa 2 i sa 3, onda je on djeljiv i sa 6,

možemo spojiti u jedan složeni iskaz (ekvivalenciju). To radimo na sljedeći način:

$p \Leftrightarrow q$: Da bi prirodan broj bio djeljiv sa 6, potrebno je i dovoljno da bude djeljiv i sa 2 i sa 3, ili

$p \Leftrightarrow q$: Prirodan broj je djeljiv sa 6, ako i samo ako je djeljiv i sa 2 i sa 3, ili

$p \Leftrightarrow q$: Prirodan broj je djeljiv sa 6, onda i samo onda ako je djeljiv i sa 2 i sa 3.

DEFINICIJA 1.7 (Iskazna formula).

Iskazna formula je konačan niz iskaza sastavljen pomoću logičkih operacija, konstanti \top i \perp (ili 1 i 0) i glavnih promjenljivih iskaza p, q, r, \dots

PRIMJER 1.9 (Iskazne formule).

Iskazne formule sa dva i tri iskazna slova.

(a) $(p \Rightarrow \neg r) \wedge (p \vee r)$;

(b) $(p \wedge q) \vee r$.

DEFINICIJA 1.8 (Tautologija).

Iskazna formula koja je tačna bez obzira na istinitosnu vrijednost iskaza u njoj, naziva se **tautologija**. Iskazna formula koja je uvijek netačna (za sve istinitosne vrijednosti prostih iskaza koji u njoj učestvuju), naziva se **kontradikcija**. **Alternativna formula** je za neke vrijednosti prostih iskaza tačna, a za preostale vrijednosti prostih iskaza netačna.

PRIMJER 1.10.

Ispitati da li je iskazna formula tautologija

(a) $(p \wedge \neg p) \Rightarrow q$;

(b) $p \Rightarrow (q \vee r)$.

Rješenje:

(a) Tabela 1.7;

(b) Tabela 1.8.

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(\neg p)$	$\tau(p \wedge \neg p)$	$\tau((p \wedge \neg p) \Rightarrow q)$
\top	\top	\perp	\perp	\top
\top	\perp	\perp	\perp	\top
\perp	\top	\top	\perp	\top
\perp	\perp	\top	\perp	\top

Tabela 1.7: Rješenje za iskaznu formulu datu pod (a)

$\tau(p)$	$\tau(q)$	$\tau(r)$	$\tau(q \vee r)$	$\tau(p \Rightarrow (q \vee r))$
\top	\top	\top	\top	\top
\top	\top	\perp	\top	\top
\top	\perp	\top	\top	\top
\top	\perp	\perp	\perp	\perp
\perp	\top	\top	\top	\top
\perp	\top	\perp	\top	\top
\perp	\perp	\top	\top	\top
\perp	\perp	\perp	\perp	\top

Tabela 1.8: Rješenje za iskaznu formulu datu pod (b)

Iz Tabele 1.7 zaključujemo da je formula data u (a) tautologija, dok na osnovu Tabele 1.8 vidimo da formula data u (b) nije tautologija. Neke poznate tautologije imaju i svoje nazive, kao što su: De Morganove¹ formule, zakon kontrapozicije (kontradikcije), zakon isključenja trećeg i tako dalje (vidjeti 1.zadatak u sekciji 1.3).

1.2 Predikati i kvantifikatori

Mogućnosti primjene algebre iskaza, posebno u matematici, dosta su ograničene jer se ne mogu iskoristiti u iskazivanju osobina i odnosa između matematičkih objekata. Ovaj nedostatak otklanja se uvođenjem novih pojmova i operacija. Na primjer, ako su x i y realni brojevi, onda tvrdnja "x je paran broj" ili "x je manji od y" mogu biti kako istiniti tako i neistiniti, zavisno od vrijednosti realnih brojeva x i y . Ako je $x = 1$ onda je prva tvrdnja netačna, a ako je $x = 2$ onda je ta tvrdnja tačna. Za $x = 3$ i $y = 5$ druga tvrdnja je tačna (istinita), dok za $x = 6$ i $y = 4$ neistinita je. Tvrdnje ovakve vrste smatramo neodređenim. U ovakvim slučajevima elementarni iskazi tretiraju se kao promjenljive koje uzimaju jednu od vrijednosti \top i \perp . U matematici susrećemo se sa iskazima koji se odnose na izvjesne objekte, ili elemente.

Neka je dat skup M objekata (elemenata) x, y, z, \dots . Svojstva koja se odnose na te objekte obilježavaju se sa

$$P(x), Q(y), R(x, y), \dots$$

¹Augustus De Morgan (27.juni 1806. – 18.mart 1871. godine) bio je britanski matematičar i logičar. Formulirao je De Morganove zakone, uveo pojam matematičke indukcije

Ako je M skup prirodnih brojeva, u tom slučaju prethodna svojstva mogu, npr., biti: "x je prost broj", "y je paran broj", "x je manje od y", respektivno. Sada ovi iskazi o svojstvu mogu biti kako istiniti, tako i neistiniti. U nastavku samo ćemo razmatrati iskaze sa ovakvim osobinama.

Neka je x proizvoljni element iz nekog skupa objekata M . U tom slučaju neko svojstvo $P(x)$ potpuno je određeno kada je x objekat iz M . Isto tako neko svojstvo $R(x, y)$ potpuno je određeno ako su x i y određeni objekti iz skupa M . Ovakvi iskazi postaju funkcije od tih objekata, tj. promjenljivih iz skupa M .

DEFINICIJA 1.9 (Predikat).

Neodređeni iskazi koji zavise od jedne ili više promjenljivih nazivaju se logičke funkcije ili predikati.

Skup M naziva se predmetna oblast, dok se elementi skupa M nazivaju predmetne promjenljive ili promjenljivi objekti, a ako su neki od tih objekata fiksirani onda se oni nazivaju individualni objekti ili predmetne konstante. Iskazi ili iskazne promjenljive i predikati koji zavise od individualnih objekata nazivaju se, u logici predikata, elementarni iskazi. Iskazne promjenljive i predikati kako od individualnih objekata tako i od predmetnih promjenljivih nazivaju se elementarne formule logike predikata.

DEFINICIJA 1.10 (Formule logike predikata).

Pod formulom logike predikata podrazumijeva se svaki konačan izraz formiran od elementarnih iskaza i elementarnih formula logike predikata, primjenom konačnog broja logičkih operacija $\wedge, \vee, \Rightarrow, \Leftrightarrow, \neg$.

Možemo primjetiti da logika predikata predstavlja poopštenje algebre iskaza, pošto sadrži u sebi cijelu algebru iskaza kao i sve njene operacije i formule.

Osim operacija algebre iskaza u logici predikata upotrebljavaju se još dvije nove operacije, koje su povezane sa osobinama logike ili računa predikata.

1⁰ Univerzalni kvantifikator. Neka je $P(x)$ potpuno određen predikat koji ima jednu od dvije vrijednosti \top ili \perp za svaki element skupa M . Tada se pod izrazom

$$(\forall x)P(x),$$

koji se čita "za svako x $P(x)$ je istinito", podrazumijeva istinit iskaz, kada je $P(x)$ istinito za svako x iz skupa M , a neistinit u suprotnom slučaju. Sam simbol \forall naziva se univerzalni kvantifikator.

2⁰ Egzistencijalni kvantifikator. Neka je $R(x)$ neki predikat. Formula

$$(\exists x)R(x),$$

koja se čita "postoji x za koje je $R(x)$ istinito", definiše se tako da poprima vrijednost \top , ako postoji element x iz skupa M , za koji je $R(x)$ istinito, a vrijednost \perp u suprotnom slučaju. Znak \exists naziva se egzistencijalni kvantifikator.

PRIMJER 1.11.

1. $(\forall x) x = x$, je istinit iskaz;
2. $(\forall x)(\exists y) x - y = 2$, čita se "za svako x postoji y , tako da je $x - y = 2$ istinit iskaz";
3. $(\forall x)(\forall y) (x = y) \Rightarrow (x^3 = y^3)$, čita se "za svako x i svako y , iz $x = y$ slijedi $x^3 = y^3$ ";
4. $(\exists x)(\exists y) x^2 + y^2 = 4$, čita se "postoji x i postoji y , takvi da je $x^2 + y^2 = 4$ istinit iskaz";
5. $(\exists x \in \mathbb{R}) x^2 + 1 = 0$, ovaj iskaz nije tačan.

1.3 Zadaci

1. Ispitati da li su sljedeće formule tautologije:
 - (a) $p \vee \neg p$; (zakon isključenja trećeg);
 - (b) $(p \Rightarrow q) \Leftrightarrow (\neg q \Rightarrow \neg p)$ (zakon kontrapozicije);
 - (c) $\neg(p \wedge q) \Leftrightarrow (\neg p \vee \neg q)$ (De Morganova formula);
 - (d) $(p \vee q) \Rightarrow \neg q$; (e) $(p \wedge q) \vee r$; (f) $(p \vee \neg q) \Rightarrow (q \wedge r)$; (g) $(p \wedge \neg q) \Rightarrow (p \vee \neg r)$.
2. Pomoću kvantifikatora izraziti rečenicu: Za svaki realan broj a je $a^3 = a \cdot a \cdot a$, (oznaka za skup realnih brojeva je \mathbb{R}).
3. Izraziti pomoću kvantifikatora rečenicu: Proizvod tri realna broja a, b i c je nula onda i samo onda ako je $a = 0$ ili $b = 0$ ili $c = 0$.
4. Napisati pomoću kvantifikatora: Za svaki realan broj x je $(x - 1)(x + 1) = x^2 - 1$.
5. Napisati pomoću kvantifikatora: Za svako a je $a + a + a = 3a$.
6. Napisati pomoću kvantifikatora: Postoji bar jedno a za koje je $a^2 = 4$.
7. Napisati pomoću kvantifikatora:
 - (a) Za svako x postoji y takvo da je $x + 3y = 4$;
 - (b) Postoje x i y takvi da je $x + y = 7$.
8. Napisati pomoću kvantifikatora: Za svako x iz skupa prirodnih brojeva postoji y iz skupa realnih brojeva takav da je $y : x = 5$, (oznaka za skup prirodnih brojeva je \mathbb{N}).
9. Napisati riječima iskaze date formulama:
 - (a) $(\exists y \in \mathbb{N}) y + 1 \geq 0$;
 - (b) $(\forall x, y \in \mathbb{R}) x^2 + y^2 \geq 0$;
 - (c) $(\forall x \in \mathbb{N})(\exists y \in \mathbb{Z}) x > y$, (oznaka za skup cijelih brojeva je \mathbb{Z}).
10. Utvrditi istinitnu vrijednost iskaza:
 - (a) $(\forall x \in \mathbb{R})(\exists y \in \mathbb{R}) x + y > 0$;
 - (b) $(\exists y \in \mathbb{R})(\forall x \in \mathbb{R}) x + y > 0$.

Poglavlje 2

Skupovi

Skup, odnosno pojam skupa, igra značajnu ulogu u savremenoj matematici, kako zbog činjenice da je teorija skupova postala jedna detaljna i sadržajna matematička disciplina, tako i zbog uticaja na druge oblasti matematike. U današnjoj se matematici može uočiti skupovno–teorijski pristup. Bitno je pomenuti da se jezik teorije skupova sve više koristi i u drugoj naučnoj i tehničkoj literaturi. Primjena ovog apstraktnog jezika omogućava, između ostalog, lakše povezivanje i ispitivanje raznih procesa i pojava koje se prilično razlikuju po raznim kriterijumima.

Osnove teorije skupova postavio je krajem devetnaestog vijeka njemački matematičar Cantor.¹

2.1 Uvodni pojmovi, definicije i notacija

Skup i elemente skupa smatramo intuitivno jasnim i zbog toga ih prihvatamo bez definisanja, tj. smatramo ih osnovnim pojmovima. Primjeri skupova su: skup studentica/studenata u jednoj grupi na nekom fakultetu, skup stanovnika u nekoj zgradi, skup svih stanovnika jednog mjesta i dr. U matematici su posebno bitni skupovi sa matematičkim objektima, a to su, na primjer, skup prirodnih brojeva, skup realnih brojeva, skupovi koje sačinjavaju razni geometrijski objekti i dr. Neki skupovi koji se češće upotrebljavaju imaju svoje standardne oznake, a to su:

- \mathbb{N} skup svih prirodnih brojeva;
- \mathbb{Z} skup svih cijelih brojeva;
- \mathbb{Q} skup svih racionalnih brojeva;
- \mathbb{R} skup svih realnih brojeva;
- \mathbb{R}^+ skup svih realnih pozitivnih brojeva;
- \mathbb{I} skup svih iracionalnih brojeva;
- \mathbb{C} skup svih kompleksnih brojeva;
- (a, b) otvoren interval u \mathbb{R} ili kraće interval;

¹George Cantor, 3.3.1845.–6.1.1918. godine, bio je njemački matematičar. Osnivač je teorije skupova.

- $[a, b]$ zatvoren interval u \mathbb{R} ili kraće segment.

Elementi mogu pripadati ili ne pripadi nekom skupu. Tvrdnje "element x pripada skupu A " ili " x je element skupa A " ili " x je tačka iz skupa A ," imaju isto značenje (smisao) i ovo pišemo simbolički $x \in A$ (čitamo x pripada skupu A), a oznaka \in znači pripada. U slučaju da element x ne pripada skupu A , onda pišemo $x \notin A$, (čitamo x ne pripada skupu A), \notin je oznaka da neki element ne pripada skupu.

U slučaju da elementi a, b, c pripadaju skupu A i da su to svi elementi skupa A , pišemo

$$A = \{a, b, c\}.$$

Skup ne zavisi od rasporeda (poretka) kojim su dati njegovi elementi. Tako su npr. skupovi $\{1, 2, 3\}$ i $\{2, 1, 3\}$ jednaki. Takođe su jednaki i skupovi $\{1, 2, 3\}$, $\{1, 1, 2, 3\}$, $\{1, 2, 3, 3, 3, 3\}$, itd., vidjeti definiciju jednakosti dva skupa (2.1).

Ako je n prirodan broj, skup $S = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$ od n elemenata x_1, x_2, \dots, x_n je konačan. Skup je beskonačan ako broj njegovih elemenata nije konačan. Broj elemenata nekog skupa A označavamo sa $\text{card } A$ ili $|A|$ i čitamo kardinalni broj² skupa A .

Elementi skupa imaju ponekad neku zajedničku osobinu, na primjer $P(x)$, pa možemo pisati

$$B = \{x : P(x)\},$$

a ovo znači " B je skup svih elemenata koji imaju osobinu $P(x)$ ".

PRIMJER 2.1.

Napisati simbolički skup realnih brojeva koji su veći od 2 a manji od 10.

Rješenje:

$$B = \{x \in \mathbb{R} : 2 < x < 10\},$$

u ovom slučaju $P(x)$ je $2 < x < 10$.

Skup može sadržavati konačan broj elemenata, beskonačan broj elemenata, a može biti i bez elemenata. U slučaju da je broj elemenata 0 (bez elemenata) kažemo da je to prazan skup. Oznaka za prazan skup je \emptyset . Skupove možemo predstavljati i grafički, a jedan od načina je pomoću Euler³-Vennovih⁴ dijagrama (Slika 2.1).

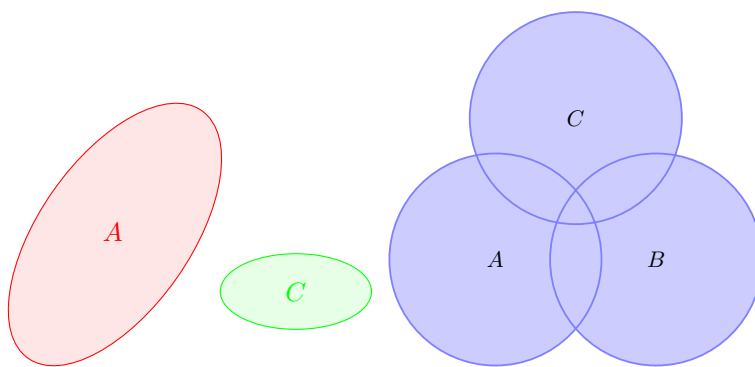
Ako su svi elementi jednog skupa A sadržani u drugom skupu B , simbolički zapisano $(\forall x)(x \in A \Rightarrow x \in B)$, onda kažemo da je skup A sadržan u skupu B , ili da je A podskup od B i pišemo

$$A \subset B.$$

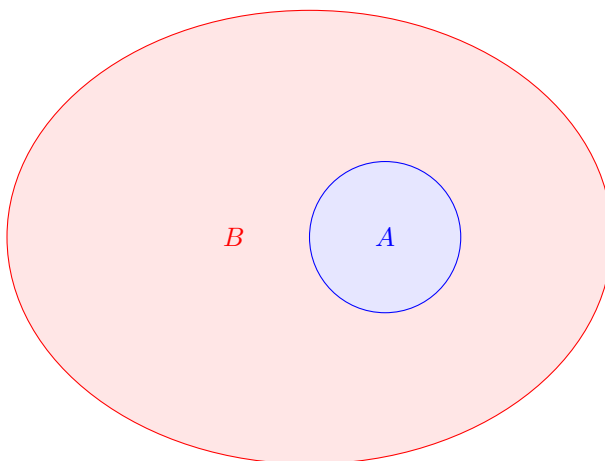
²Kod skupova sa beskonačnim brojem elemenata kardinalni broj predstavlja moć skupa.

³Leonhard Euler (15.april 1707.–18.septembar 1783. godine) bio je švajcarski matematičar, fizičar, astronom, logičar, inženjer. Uspostavio je temelje teorije grafova i topologije, te dao veliki doprinos u mnogim oblastima matematike.

⁴John Venn (4.avgust 1834.–4.april 1923. godine) bio je engleski matematičar, logičar i filozof. Poznat po uvodjenju Euler-Vennovih dijagrama.

Slika 2.1: Predstavljanje skupova Euler-Vennovim dijagramima

Slika 2.2: Skup A je podskup skupa B

DEFINICIJA 2.1 (Podskup).

Svaki skup koji je sadržan u nekom skupu B naziva se podskup skupa B .

Ako vrijedi da su elementi skupa A sadržani u skupu B , a i elementi skupa B sadržani u skupu A , onda skupovi A i B imaju iste elemente. Drugim riječima A i B su jednaki i vrijedi

$$A = B. \tag{2.1}$$

Prazan skup je podskup svakog skupa.

U literaturi susrećemo i oznaku \subseteq za podskup, npr. $A \subseteq B$, a tada $A \subset B$ znači da je A strogi poskup od B (tj. $(A \subset B) \Leftrightarrow (A \subseteq B \wedge A \neq B)$).

DEFINICIJA 2.2 (Partitivni skup).

Skup svih podskupova skupa A naziva se partitivni skup skupa A i obilježava se sa $P(A)$.

PRIMJER 2.2.

Dat je skup $A = \{a, b, c\}$. Odrediti partitivni skup skupa A .

Rješenje:

$$P(A) = \{\emptyset, \{a\}, \{b\}, \{c\}, \{a, b\}, \{a, c\}, \{b, c\}, \{a, b, c\}\}.$$

Ako je n broj elemenata skupa A , onda je broj elemenata partitivnog skupa $P(A)$ jednak 2^n , tj. ako je $\text{card } A = n$, onda je $\text{card } P(A) = 2^n$.

Često se ukaže potreba za pojmom univerzalnog skupa. U mnogim matematičkim oblastima javlja se potreba za nekim opštim skupom, koji će sadržavati sve skupove koji se razmatraju u toj oblasti. Uobičajeno ovakav skup se naziva univerzalni skup (ili univerzum). Univerzalni skup se ne definiše nego se jednostavno podrazumijeva da znamo o kakvom se skupu radi. Po pravilu univerzalni skup je relativan pojam, razlikuje se od oblasti do oblasti, na primjer on može biti skup svih tačaka ravni ili skup svih tačaka prave ili skup svih racionalnih brojeva i tako dalje. Dakle, univerzalni skup zavisi od potrebe i oblasti gdje se koristi.

U odnosu na univerzalni skup možemo uvesti pojam komplementa skupa.

DEFINICIJA 2.3 (Komplement skupa).

Ako je $A \subset U$, onda se pod komplementom skupa A u odnosu na skup U podrazumijeva skup A^C za koji vrijedi

$$A^C = \{x : x \in U \wedge x \notin A\}.$$

Na Slici 2.3b prikazan je svijetlocrvenom bojom komplement skupa A u odnosu na skup U .

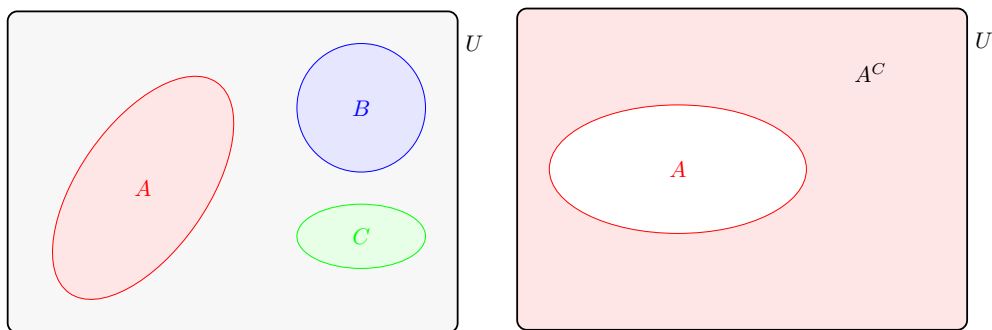
2.2 Operacije sa skupovima

Za neki dati univerzalni skup U , možemo od elemenata njegovog partitivnog skupa $P(U)$ formirati nove skupove primjenom raznih operacija.

Unija skupova

DEFINICIJA 2.4 (Unija skupova).

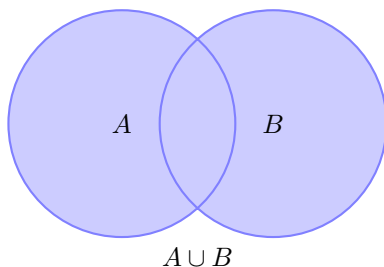
Unija skupova A i B (u oznaci $A \cup B$) je skup svih elemenata koji se nalaze bar u jednom od skupova A ili B .

(a) Univerzalni skup U (b) Komplement A^C

Slika 2.3: Univerzalni skup U i komplement A^C , skupa A u odnosu na univerzalni skup U

Simbolički zapisana unija skupova A i B izgleda ovako

$$A \cup B = \{x : x \in A \vee x \in B\}.$$

Slika 2.4: Unija skupova A i B **PRIMJER 2.3.**

Ako je $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7\}$, $B = \{3, 4, 9, 10\}$, odrediti $A \cup B$.

Rješenje:

$$A \cup B = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10\}.$$

Presjek skupova

DEFINICIJA 2.5 (Presjek skupova).

Presjek skupova A i B (u oznaci $A \cap B$) je skup svih elemenata koji istovremeno pripadaju i skupu A i skupu B .

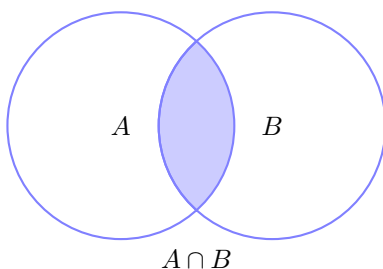
Simbolički zapisan presjek skupova A i B izgleda ovako

$$A \cap B = \{x : x \in A \wedge x \in B\}.$$

Ako dva skupa nemaju zajedničkih elemenata, za njih imamo naziv dat u sljedećoj definiciji.

DEFINICIJA 2.6 (Disjunktni skupovi).

Za dva skupa kažemo da su disjunktni ako nemaju zajedničkih elemenata, tj. $A \cap B = \emptyset$.

Slika 2.5: Presjek skupova A i B

PRIMJER 2.4.

Dati su skupovi $A = \{1, 2, 3, 5\}$, $B = \{1, 3, 7, 8\}$, $C = \{6, 7, 9\}$. Odrediti $A \cap B$, $B \cap C$ i $A \cap C$.

Rješenje:

$$A \cap B = \{1, 3\}, B \cap C = \{7\}, A \cap C = \emptyset.$$

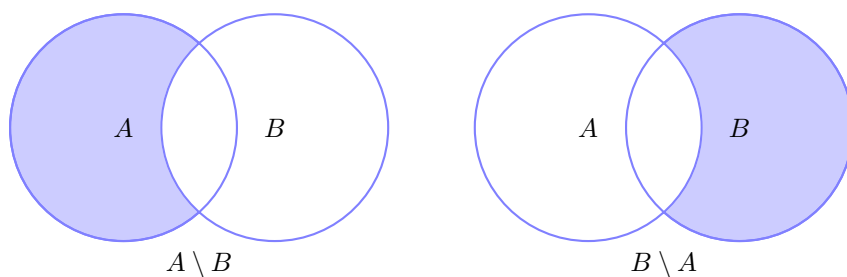
Razlika i simetrična razlika skupova

DEFINICIJA 2.7 (Razlika skupova).

Razlika (diferencija) skupova A i B (u oznaci $A \setminus B$) je skup svih elemenata skupa A koji ne pripadaju skupu B .

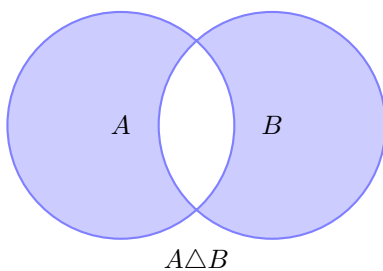
Simbolički zapisana razlika skupova A i B izgleda ovako

$$A \setminus B = \{x : x \in A \wedge x \notin B\}.$$

Slika 2.6: Razlika skupova $A \setminus B$ i $B \setminus A$.

DEFINICIJA 2.8 (Simetrična razlika skupova).

Skup $(A \setminus B) \cup (B \setminus A)$ je simetrična razlika skupova A i B i obilježava se sa $A \Delta B$.

Slika 2.7: Simetrična razlika skupova

Možemo primijetiti da vrijedi:

$$A \Delta B = (A \setminus B) \cup (B \setminus A) = (A \cup B) \setminus (A \cap B).$$

PRIMJER 2.5.

Dati su skupovi $A = \{a, b, c, d, e, f\}$, $B = \{d, e, f, g, h\}$. Odrediti $A \cup B$, $A \cap B$, $A \setminus B$, $B \setminus A$, $A \Delta B$.

Rješenje:

$$A \cup B = \{a, b, c, d, e, f, g, h\}; \quad A \cap B = \{d, e, f\}; \quad A \setminus B = \{a, b, c\}; \\ B \setminus A = \{g, h\}, \quad A \Delta B = \{a, b, c, g, h\}.$$

2.3 Descartesov⁵ (Dekartov) proizvod skupova

Simboli $\{a, b\}$ i $\{b, a\}$ označavaju isti skup od dva elementa a i b . U ovakvim skupovima redosljed elemenata nije bitan. Međutim, nekada je potrebno da znamo i redosljed elemenata, na primjer koordinate tačke u pravouglom koordinatnom sistemu u ravni čine dva broja i bitno je da znamo šta je prva koordinata (x -koordinata), a šta druga koordinata (y -koordinata). Da bi riješili ovaj problem, uvešćemo pojam uređenog para čija je prva komponenta (projekcija) a , a druga komponenta (projekcija) b .

DEFINICIJA 2.9 (Uređeni par).

Uređeni par elemenata a i b , u oznaci (a, b) , je

$$(a, b) = \{\{a\}, \{a, b\}\}.$$

Ovaj uređeni par označavamo sa (a, b) ⁶ ili $\langle a, b \rangle$. Smatramo da je (a, b) različito od (b, a) osim u slučaju $a = b$. Uređeni parovi (a, b) i (c, d) su jednaki ako i samo ako je $a = c$ i $b = d$.

DEFINICIJA 2.10 (Uređena trojka).

Uređena trojka (a, b, c) elemenata a, b, c definiše se pomoću jednakosti

$$(a, b, c) = ((a, b), c).$$

Na sličan se način definiše i uređena n -torka (a_1, a_2, \dots, a_n) .

DEFINICIJA 2.11 (Descartesov proizvod).

Dekartov proizvod dva neprazna skupa A i B je skup C čiji su elementi svi uređeni parovi sa prvom komponentom iz skupa A , a drugom komponentom iz skupa B , tj.

$$C = A \times B = \{(a, b) : a \in A \wedge b \in B\}.$$

Descartesov proizvod poznat je i pod nazivima Cartesiev ili direktni proizvod. Ako skup A ima m elemenata, a skup B ima n elemenata, onda skupovi $A \times B$ i $B \times A$ imaju po $m \cdot n$ elemenata (ako je $\text{card } A = m$ i $\text{card } B = n$, onda je $\text{card } A \times B = \text{card } A \cdot \text{card } B = m \cdot n$).

PRIMJER 2.6.

Dati su skupovi $A = \{a, b, c\}$, $B = \{1, 2\}$. Odrediti $A \times B$ i $B \times A$.

⁵René Descartes (31.mart 1596.–11.februar 1650.godine) bio je francuski matematičar, filozof i generalno naučnik. Osnovao analitičku geometriju, povezujući prethodno razdvojene oblasti u geometriji i algebri.

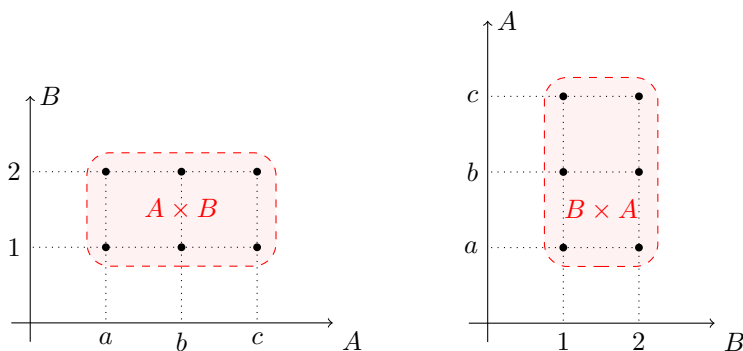
⁶Ne miješati sa intervalom (a, b)

Rješenje:

$$A \times B = \{(a, 1), (a, 2), (b, 1), (b, 2), (c, 1), (c, 2)\};$$

$$B \times A = \{(1, a), (1, b), (1, c), (2, a), (2, b), (2, c)\}.$$

Vidimo da je $\text{card } A = 3$, $\text{card } B = 2$, a $\text{card } A \times B = \text{card } B \times A = 6$.

Slika 2.8: Descartesovi (Dekartovi) proizvodi $A \times B$ i $B \times A$

2.4 Zadaci

PRIMJER 2.7.

Dati su skupovi $A = \{x \in \mathbb{N} : 1 \leq x < 4\}$, $B = \{1, 4\}$. Odrediti

1. $(A \cup B) \times (A \cap B)$; 2. $(A \cup B) \times (A \setminus B)$.

Rješenje:

1. Vrijedi $A = \{1, 2, 3\}$, $A \cup B = \{1, 2, 3, 4\}$, $A \cap B = \{1\}$, sada je $(A \cup B) \times (A \cap B) = \{1, 2, 3, 4\} \times \{1\} = \{(1, 1), (2, 1), (3, 1), (4, 1)\}$.

2. Vrijedi $A = \{1, 2, 3\}$, $A \cup B = \{1, 2, 3, 4\}$, $(A \setminus B) = \{2, 3\}$, pa je sada

$$\begin{aligned} (A \cup B) \times (A \setminus B) &= \{1, 2, 3, 4\} \times \{2, 3\} \\ &= \{(1, 2), (1, 3), (2, 2), (2, 3), (3, 2), (3, 3), (4, 2), (4, 3)\}. \end{aligned}$$

PRIMJER 2.8.

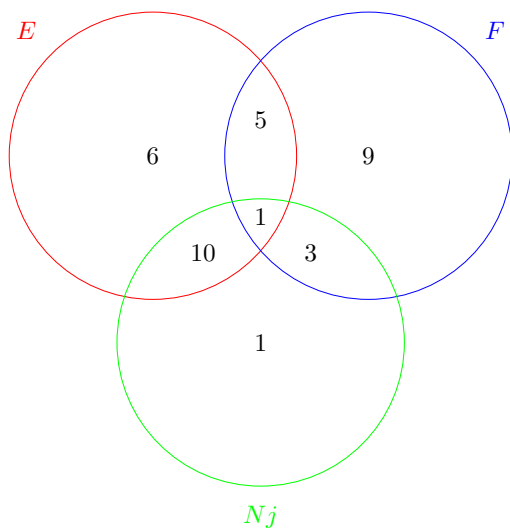
Na jednom kursu stranih jezika, svaki od 35 polaznika uči bar jedan od tri strana jezika (francuski, njemački i engleski) i to: 18 polaznika uči francuski, 22 engleski, 6 polaznika uči engleski i francuski, 11 engleski i njemački, 4 francuski i njemački i jedan polaznik uči sva tri jezika. Koliko polaznika uči njemački jezik?

Rješenje:

Označimo sa F , Nj i E skupove polaznika koji uče francuski, njemački i engleski jezik, respektivno.

Ukupan broj polaznika je $\text{card}(F \cup Nj \cup E) = 35$, dok jedan polaznik uči sva tri jezika pa je $\text{card}(F \cap Nj \cap E) = 1$. Broj 1 pišemo u presjeku sva tri skupa (vidjeti Sliku 2.9), 6 polaznika uči francuski i engleski ali jedan uči i njemački pa $\text{card}(E \cap F) - \text{card}(E \cap F \cap Nj) = 5$ pišemo u presjeku skupova E i F , 11 polaznika uči engleski i njemački pa je $\text{card}(Nj \cap E) - \text{card}(E \cap F \cap Nj) = 10$ pišemo u presjeku skupova E i Nj , 4 polaznika uče francuski i njemački, pa sada $\text{card}(F \cap Nj) - \text{card}(E \cap F \cap Nj) = 3$ i to pišemo u presjeku skupova E i Nj . Pošto ukupno 18 polaznika uči francuski (samo francuski ili u kombinaciji sa ostalim jezicima), to je broj polaznika koji uče samo francuski $\text{card } F - \text{card}(F \cap E) - \text{card}(F \cap Nj) - \text{card}(E \cap F \cap Nj) = 9$. Na isti način postupamo sa engleskim jezikom, 22 polaznika uči engleski (ponovo sve mogućnosti), sada je broj polaznika koji uče samo engleski $\text{card } E - \text{card}(F \cap E) - \text{card}(E \cap Nj) - \text{card}(E \cap F \cap Nj) = 6$.

Ukupan broj polaznika koji uče engleski je $6 + 5 + 1 + 10 = 22$ (crvena kružnica), 9 polaznika uči samo francuski (plava kružnica) i 3 polaznika uče francuski i njemački. Broj ovih polaznika je $22 + 9 + 3 = 34$, preostali polaznici su oni koji slušaju samo njemački i njih je $35 - 34 = 1$. I na kraju samo saberemo broj polaznika u zelenoj kružnici, $10 + 1 + 3 + 1 = 15$, dakle ukupno je 15 polaznika koji slušaju njemački (u bilo kojoj varijanti).

Slika 2.9: Polaznici kursa stranih jezika predstavljeni Euler–Vennovim dijagramom

Zadaci za vježbu

1. Odrediti uniju skupova A i B ako je

- (a) $A = \{x \in \mathbb{Z} : x \leq 5 \wedge x > 1\}$, $B = \{x \in \mathbb{Z} : -2 \leq x \leq 3\}$; (b) $A = \{x \in \mathbb{R} : x \geq -1\}$, $B = \{x \in \mathbb{R} : x < 1\}$; (c) $A = \{x \in \mathbb{Z} : x < 3\}$, $B = \{x \in \mathbb{Z} : x > 10\}$.

2. Odrediti presjek kupova A i B ako je
 - (a) $A = \{x \in \mathbb{Z} : -4 \leq x < 5\}$, $B = \{x \in \mathbb{N} : 3 < x \leq 12\}$; (b) $A = \{x \in \mathbb{N} : 3 \leq x < 10\}$, $B = \{x \in \mathbb{N} : 5 \leq x < 15\}$; (c) $A = \{x \in \mathbb{R} : 6 < x \leq 8\}$, $B = \{x \in \mathbb{R} : 3 \leq y \leq 7\}$.
3. Odrediti razlike $A \setminus B$ i $B \setminus A$ ako je
 - (a) $A = \{x \in \mathbb{Z} : 4 < x \leq 9\}$, $B = \{x \in \mathbb{Z} : -2 < x \leq 5\}$; (b) $A = \{x \in \mathbb{R} : x \leq 6\}$, $B = \{x \in \mathbb{R} : x > -2\}$.
4. Dati su skupovi $A = \{1, 2, 3, 4, 5\}$, $B = \{1, 3, 5, 7\}$, $C = \{2, 4, 6\}$. Odrediti
 - (a) $(A \cup B) \setminus C$; (b) $(A \cap B) \setminus C$; (c) $(A \cup B) \setminus (B \cap C)$; (d) $(A \cup C) \setminus (B \setminus C)$; (e) $(A \setminus B) \cup (A \setminus C)$.
5. Odrediti komplement skupa B u odnosu na skup $E = \{1, 2, 3, \dots, 15\}$ ako je
 - (a) $B = \{1, 2, 3\}$, (b) $B = \{x \in \mathbb{N} : x < 8\}$; (c) $B = \{x \in \mathbb{N} : x \leq 15\}$; (d) $B = \{3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\}$.
6. U jednoj porodici bilo je mnogo djece. Sedmero njih voljelo je kupus, šestoro mrkvu, petoro krompir, četvero je voljelo kupus i mrkvu, troje kupus i krompir, dvoje mrkvu i krompir i samo jedno dijete voljelo je sve mrkvu, krompir i kupus. Koliko je ukupno djece bilo u toj porodici?
7. U jednom razredu 10 učenika bavi se fudbalom, 12 šahom, 18 košarkom, 5 učenika fudbalom i šahom, 7 fudbalom i košarkom, 8 šahom i košarkom i 3 učenika šahom, fudbalom i košarkom. Koliko je sportista u razredu?
8. Odrediti partitivni skup za date skupove
 - (a) $A = \{a, b\}$; (b) $A = \{1, 2, 3\}$; (c) $A = \{a, b, c, d\}$.
9. Izračunati
 - (a) $A \times B$, $B \times A$, $A \times A$, $B \times B$, ako je $A = \{1, 3, 4\}$, $B = \{a, c, g\}$;
 - (b) $A \times B$, $B \times A$, $A \times A$, $B \times B$, ako je $A = \{a, 2, k\}$, $B = \{1, 2, b\}$.
10.
 - (a) Dati su skupovi $A = \{x : 3 \leq x \leq 9 \wedge x \in \mathbb{N}\}$, $B = \{x : -2 \leq x \leq 7 \wedge x \in \mathbb{N}\}$ i $C = \{x : x \text{ dijeli broj } 12 \wedge x \in \mathbb{N}\}$. Odrediti skupove $(A \cup C) \setminus (B \cap C)$ i $B \cap A$.
 - (b) Dati su skupovi $A = \{x : 3 \leq x \leq 9 \wedge x \in \mathbb{N}\}$, $B = \{x : -2 \leq x \leq 7 \wedge x \in \mathbb{N}\}$ i $C = \{x : x \text{ dijeli broj } 12 \wedge x \in \mathbb{N}\}$. Odrediti skupove $(A \cup C) \setminus (B \cap C)$ i $B \cap A$.
 - (c) Dati su skupovi $A = \{a, b, c, d\}$, $B = \{c, d\}$, $C = \{1, 2, 3, 4\}$ i $D = \{1, 3, 4, 5, 6, 7\}$. Odrediti $(A \setminus B) \times (C \cap D)$.

Poglavlje 3

Binarne relacije

Različite veze između elemenata skupova u matematici proučavaju se u teoriji relacija. Pojam relacije spada među najopštije pojmove matematike.

3.1 Osnovni pojmovi

Između elemenata jednog ili dva i više skupova, mogu postojati različiti odnosi. U skupu realnih brojeva znamo da brojevi mogu da budu veći, manji ili jednaki; prave u geometriji mogu da budu paralelne, okomite, ...; trouglovi mogu da budu podudarni, slični i tako dalje.

DEFINICIJA 3.1 (Binarna relacija).

Neka su A i B dva neprazna skupa. Svaki podskup Dekartovog proizvoda $A \times B$ naziva se binarna ili dvočlana relacija na skupu $A \times B$.

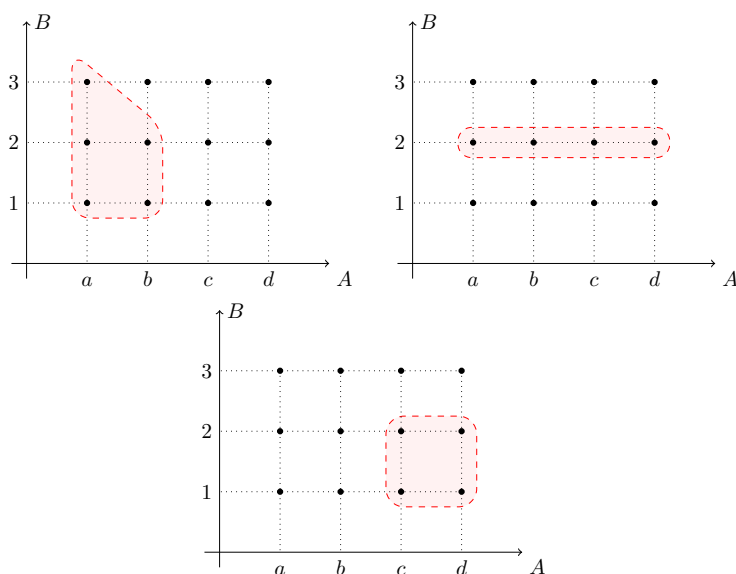
Ako je $A = B$, relacija na skupu $A \times A$ zove se i relacija u skupu A . Binarnu relaciju najčešće označavamo sa ρ . Pošto je binarna relacija podskup Dekartovog proizvoda $A \times B$ možemo pisati $\rho \subset A \times B$. Ako je $\rho \subset A \times B$ i ako $(a, b) \in \rho$, gdje je $a \in A$ i $b \in B$, onda kažemo da su elementi a i b u relaciji ρ i pišemo $a\rho b$. Ako a i b nisu u relaciji ρ , onda pišemo $\neg(a\rho b)$, (može i $a\neg\rho b$) ili $(a, b) \notin \rho$. Binarnu relaciju ρ simbolički zapisujemo

$$\rho \subset \{(a, b) \in A \times B : a \in A \wedge b \in B\}.$$

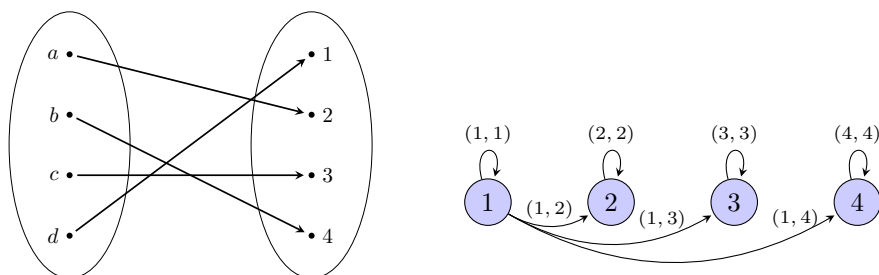
Relacije $=$, $<$, $>$, \leq , \geq su binarne relacije u skupu realnih brojeva \mathbb{R} . U skupu pravih imamo npr. relaciju paralelnosti, relaciju okomitosti i tako dalje.

NAPOMENA 3.1.

Relacije možemo prikazati kao skup uređenih parova, osim toga i preko tabele, strelastog dijagrama–šeme, koordinatnog sistema u ravni–mreže (kao skup tačaka) ili preko Venovih dijagrama.

Slika 3.1: Primjeri binarnih relacija

Slika 3.2: Primjeri predstavljanja binarnih relacija

Na Slici 3.1 predstavljeni su razni podskupovi Dekartovog proizvoda $A \times B$. Svi ovi podskupovi su neke binarne relacije na $A \times B$. Slike 3.1 i 3.2 predstavljaju razne načine predstavljanja binarnih relacija.

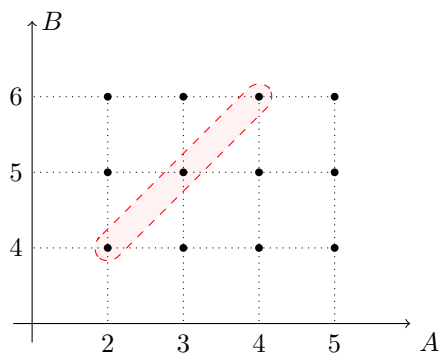
Skup svih prvih koordinata relacije $\varrho \subset A \times B$ naziva se skup definisanosti ili domen relacije ϱ i obilježava se sa $D(\varrho)$ ili D_ϱ , dok se skup svih drugih koordinata ove relacije naziva skup vrijednosti relacije ϱ ili kodomen i označava $R(\varrho)$.

PRIMJER 3.1.

Dati su skupovi $A = \{x \in \mathbb{N} : 2 \leq x \leq 5\}$, $B = \{x \in \mathbb{N} : 4 \leq x \leq 6\}$. Odrediti binarnu relaciju $\varrho = \{(a, b) \in A \times B : b = a + 2\}$, zatim odrediti D_ϱ i $R(\varrho)$.

Rješenje:

Vrijedi $A = \{2, 3, 4, 5\}$, $B = \{4, 5, 6\}$, te je $\varrho = \{(2, 4), (3, 5), (4, 6)\}$, i $D_\varrho = \{2, 3, 4\}$, $R(\varrho) = \{4, 5, 6\}$. Vidjeti sliku 3.3.

Slika 3.3: Relacija ϱ predstavljena grafički

DEFINICIJA 3.2 (Presjek skupa ϱ elementom a).

Pod presjekom skupa $\varrho \subset A \times B$ elementom $a \in A$ podrazumijeva se skup svih elemenata $b \in B$ takvih da je $(a, b) \in \varrho$, u oznaci ϱ_a .

Vrijedi

$$\varrho_a = \{b : b \in B \wedge (a, b) \in \varrho\}.$$

DEFINICIJA 3.3 (Skup svih presjeka).

Skup svih presjeka relacije ϱ naziva se faktor-skup skupa B po relaciji ϱ , u oznaci $B|_{\varrho}$.

PRIMJER 3.2.

Neka je $A = \{a_1, a_2, a_3, a_4, a_5\}$, $B = \{b_1, b_2, b_3, b_4\}$ i
 $\varrho = \{(a_1, b_1), (a_1, b_3), (a_2, b_1), (a_2, b_3), (a_2, b_4), (a_3, b_1), (a_3, b_2), (a_3, b_4), (a_4, b_3), (a_5, b_2), (a_5, b_4)\}$.
 Vrijedi $\varrho_{a_1} = \{b_1, b_3\}$, $\varrho_{a_2} = \{b_1, b_3, b_4\}$, $\varrho_{a_3} = \{b_1, b_2, b_4\}$, $\varrho_{a_4} = \{b_3\}$ i $\varrho_{a_5} = \{b_2, b_4\}$.
 Faktor-skup je
 $B|_{\varrho} = \{\varrho_{a_1}, \varrho_{a_2}, \varrho_{a_3}, \varrho_{a_4}, \varrho_{a_5}\} = \{\{b_1, b_3\}, \{b_1, b_3, b_4\}, \{b_1, b_2, b_4\}, \{b_3\}, \{b_2, b_4\}\}$.

DEFINICIJA 3.4 (Inverzna relacija).

Ako je $\varrho \subset A \times B$, onda se pod inverznom relacijom podrazumijeva skup $\varrho^{-1} \subset B \times A$ pri čemu je

$$\varrho^{-1} = \{(b, a) : (a, b) \in \varrho\}.$$

Drugim riječima $b\varrho^{-1}a \Leftrightarrow a\varrho b$.

PRIMJER 3.3.

Dati su skupovi $A = \{-1, 1, 3, 4\}$ i $B = \{0, -2, 2\}$. Odrediti ρ i ρ^{-1} , ako je $\rho = \{(a, b) \in A \times B : a + b = 1\}$.

Rješenje:

Vrijedi $\rho = \{(-1, 2), (1, 0), (3, -2)\}$ i $\rho^{-1} = \{(2, -1), (0, 1), (-2, 3)\}$.

DEFINICIJA 3.5 (Proizvod ili kompozicija relacija).

Ako je $\rho \subset A \times B$ i $r \subset B \times C$, onda se pod proizvodom (ili kompozicijom) relacija ρ i r podrazumijeva relacija definisana u skupu $A \times C$, u oznaci $r\rho$ takva da je

$$a(r\rho)c \Leftrightarrow (\exists x \in B)(a\rho x \wedge xrc),$$

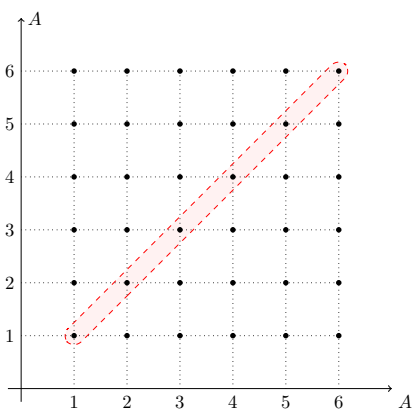
gdje je $a \in A, x \in B$ i $c \in C$.

PRIMJER 3.4.

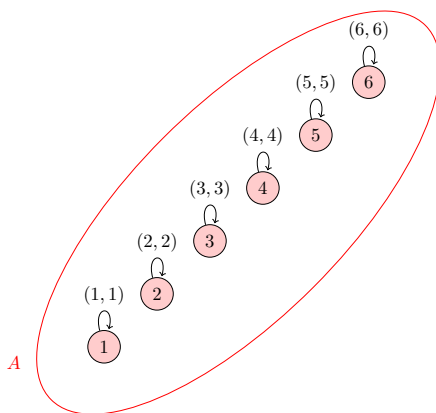
Neka je $A = \{1, 2, 3, 4\}$, $B = \{5, 6\}$ i $C = \{1, 2, 4, 7, 8\}$, te neka vrijedi $\rho = \{(1, 5)\}$ i $r = \{(5, 7), (6, 8)\}$, onda je kompozicija $r\rho = \{(1, 7)\}$.

DEFINICIJA 3.6 (Relacija jednakosti).

Pod relacijom jednakosti u skupu A podrazumijeva se dijagonala skupa $A \times A$ i obilježava se sa Δ .

(a) Mreža

(b) Šema

Slika 3.4: Relacija jednakosti predstavljena mrežom i šemom

Dakle vrijedi

$$\Delta = \{(a, a) : a \in A\}.$$

PRIMJER 3.5.

Neka je $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$, vrijedi $\Delta = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (4, 4), (5, 5), (6, 6)\}$, vidjeti Sliku 3.4.

3.2 Osobine binarnih relacija u jednom skupu

Neka je binarna relacija ϱ definisana u skupu A . Navešćemo koje osobine može imati relacija ϱ .

1. Relacija ϱ je refleksivna ako je $(\forall a \in A) a\varrho a$.
2. Relacija ϱ je antirefleksivna ako je $(\forall a \in A) (a, a) \notin \varrho$.
3. Relacija ϱ je simetrična ako je $(\forall a, b \in A) a\varrho b \Rightarrow b\varrho a$.
4. Relacija ϱ je antisimetrična ako je $(\forall a, b \in A) (a\varrho b \wedge b\varrho a) \Rightarrow a = b$.
5. Relacija ϱ je tranzitivna ako je $(\forall a, b, c \in A) (a\varrho b \wedge b\varrho c) \Rightarrow a\varrho c$.

PRIMJER 3.6.

1. Dat je skup $A = \{1, 2, 3, 4\}$ i relacija $\varrho = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (4, 3), (4, 4)\}$. Ova relacija je refleksivna.
2. Dat je skup $A = \{1, 4, 5, 7\}$ i relacija $\varrho = \{(1, 1), (4, 7), (7, 4), (5, 5)\}$. Ova relacija nije refleksivna.
3. Dat je skup $A = \{1, 3, 4, 6\}$ i relacija $\varrho = \{(1, 3), (3, 4), (4, 3), (3, 1), (4, 4), (6, 6)\}$. Ova relacija je simetrična.
4. Dat je skup $A = \{1, 3, 4\}$ i relacija $\varrho = \{(1, 3), (3, 4), (3, 3), (4, 4)\}$. Ova relacija nije simetrična.
5. Dat je skup $A = \{1, 3, 5, 7\}$.
 - (a) $\varrho = \{(1, 5), (3, 3), (5, 5), (5, 7), (7, 3)\}$ je antisimetrična.
 - (b) $\varrho = \{(1, 1), (3, 3), (5, 5), (7, 7)\}$ je i simetrična i antisimetrična.
 - (c) $\varrho = \{(1, 5), (3, 5), (5, 1), (5, 5)\}$ nije ni antisimetrična ni simetrična.
6. Dat je skup $A = \{2, 3, 4, 5\}$ i relacija $\varrho = \{(2, 3), (3, 4), (2, 4), (4, 5), (3, 5), (2, 5)\}$. Ova relacija je tranzitivna.

3.2.1 Relacija ekvivalencije

Relacija ekvivalencije ima veliki značaj u matematici.

DEFINICIJA 3.7 (Relacija ekvivalencije).

Binarna relacija $\rho \subset A \times A$ naziva se relacija ekvivalencije ako je refleksivna, simetrična i tranzitivna.

Relacija ekvivalencije označava se sa \sim , pa umjesto $a \rho b$ pišemo $a \sim b$ i čitamo "a je ekvivalentno b". Jednakost brojeva je jedna relacija ekvivalencije, zatim paralelnost pravih, podudarnost trouglova i tako dalje.

DEFINICIJA 3.8 (Klase ekvivalencije).

Skup svih elemenata skupa A koji su u relaciji ekvivalencije sa elementom a naziva se klasa ekvivalencije i obilježava sa C_a , simbolički

$$C_a = \{x \in A : x \sim a\}.$$

Element a nazivamo predstavnik klase C_a .

DEFINICIJA 3.9 (Faktorski ili kvocijentni (količnički) skup).

Skup svih klasa ekvivalencije nekog skupa A zove se faktorski skup i obilježava se sa $A|_{\sim}$.

$$A|_{\sim} = \{C_a : a \in A\}.$$

PRIMJER 3.7.

U skupu $A = \{16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 25, 26, 27, 28\}$ zadana je relacija ρ : imati jednak zbir cifara. Ispitati da li je ρ relacija ekvivalencije. Ako jeste odrediti klase i faktorski skup.

Rješenje.

Vrijedi $\rho = \{(16, 16), \dots, (28, 28), (16, 25), (25, 16), (17, 26), (26, 17), (18, 27), (27, 18), (19, 28), (28, 19)\}$.

Vidimo da je relacija ρ refleksivna, simetrična i tranzitivna, dakle ρ je relacija ekvivalencije. Klase su $C_{16} = \{16, 25\}$, $C_{17} = \{17, 26\}$, $C_{18} = \{18, 27\}$, $C_{19} = \{19, 28\}$, $C_{20} = \{20\}$, $C_{21} = \{21\}$, $C_{22} = \{22\}$, $C_{23} = \{23\}$, $C_{24} = \{24\}$.

Količnički skup je

$$A|_{\sim} = \{\{16, 25\}, \{17, 26\}, \{18, 27\}, \{19, 28\}, \{20\}, \{21\}, \{22\}, \{23\}, \{24\}\}.$$

PRIMJER 3.8.

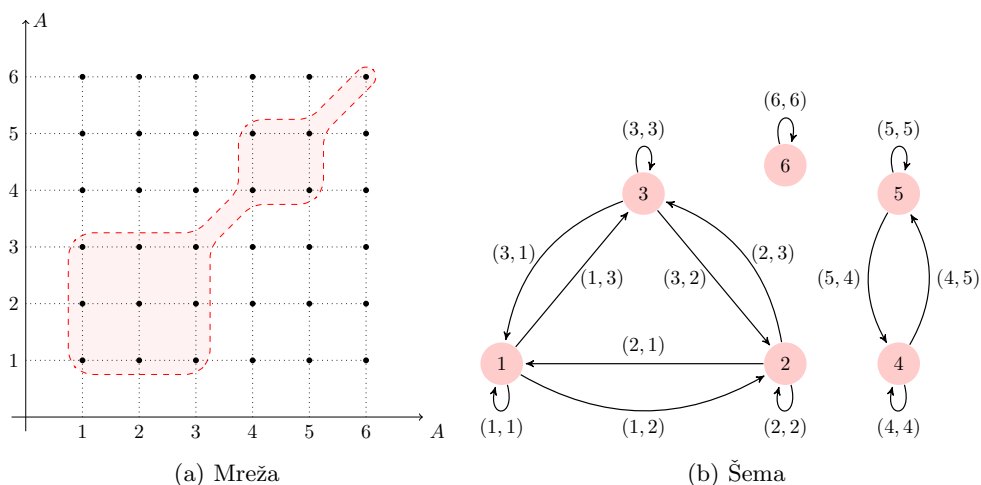
Dat je skup $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ i binarna relacija

$\rho = \{(1, 1), (2, 2), (3, 3), (4, 4), (5, 5), (6, 6), (1, 2), (2, 1), (1, 3), (3, 1), (2, 3), (3, 2), (5, 4), (4, 5)\}$. Ispitati da li je relacija ρ relacija ekvivalencije, ako jeste odrediti klase, faktorski skup, nacrtati mrežu i šemu.

Rješenje.

Relacija ρ ima osobine refleksivnosti, simetričnosti i tranzitivnosti. Klase su $C_1 = \{1, 2, 3\}$, $C_4 = \{4, 5\}$ i $C_6 = \{6\}$.

Količnički skup je $A|_{\rho} = \{C_1, C_4, C_6\} = \{\{1, 2, 3\}, \{4, 5\}, \{6\}\}$. Vidjeti Sliku 3.5.

Slika 3.5: Relacija ekvivalencije predstavljena mrežom i šemom

3.2.2 Relacija poretka

Osim relacija ekvivalencije, takođe i relacija poretka ima bitnu ulogu u matematici.

DEFINICIJA 3.10 (Relacija poretka).

Binarna relacija $\rho \subset A \times A$ naziva se relacija poretka ako je refleksivna, antisimetrična i tranzitivna.

Relaciju poretka obilježavamo sa \leq i čitamo "manje ili jednako". Ako je $a \leq b$ ili $b \leq a$ onda se kaže da su elementi a i b uporedivi. Ako na skupu A postoji relacija poretka \leq onda se kaže da je skup A uređen relacijom poretka \leq i pišemo (A, \leq) .

Ako su svi elementi skupa A uporedivi, onda se on naziva potpuno uređen ili lanac ili linearno uređen. U slučaju da svi elementi skupa A nisu uporedivi onda se kaže da je A djelimično uređen skup.

DEFINICIJA 3.11 (Relacija strogog poretka).

Binarna relacija koja posjeduje osobine tranzitivnosti i antirefleksivnosti, naziva se relacija strogog poretka.

Relacija $<$ na skupu realnih brojeva \mathbb{R} je relacija strogog poretka. Ako je $a < b$ kaže se i da je a ispred b ili b je iza a . Ako je $a < b$ i $b < c$ onda kažemo da je b između a i c . Kod

skupova koristimo relaciju podskup \subseteq (relacija poretka) i relaciju strogi poskup \subset (strogi poredak).

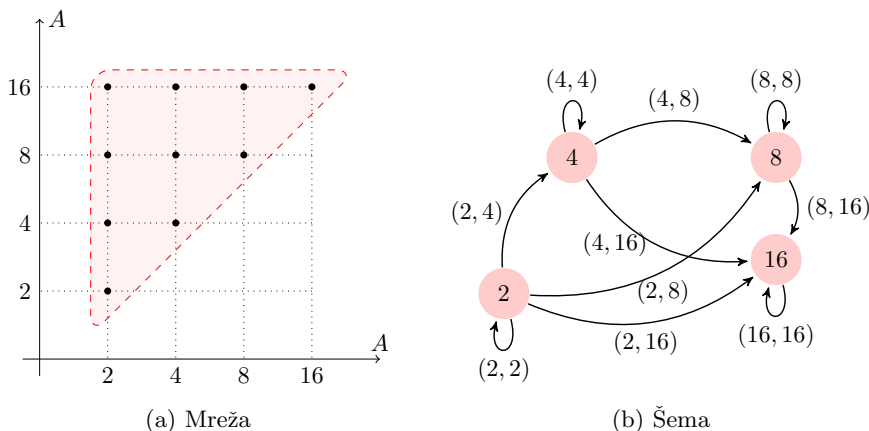
PRIMJER 3.9.

U skupu $A = \{2, 4, 8, 16\}$ definisana je operacija ρ sa $a\rho b \Leftrightarrow a \mid b$ (a dijeli b).

1. Napisati relaciju ρ kao skup uređenih parova, nacrtati mrežu i šemu.
2. Ispitati da li je ρ relacija poretka

Rješenje:

1. Vrijedi
 $\rho = \{(2, 2), (2, 4), (2, 8), (2, 16), (4, 4), (4, 8), (4, 16), (8, 8), (8, 16), (16, 16)\}$. Vi-
 djeti Sliku 3.6.
2. Operacija ρ je refleksivna, antisimetrična i tranzitivna, dakle ρ je relacija poretka.

Slika 3.6: Relacija poretka predstavljena mrežom i šemom

3.3 Zadaci

1. U skupu $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7\}$ zadana je relacija sa $\rho = \{(a, b) \in A \times A : b \geq a + 1\}$.
 - (a) Odrediti relaciju ρ kao skup uređenih parova.
 - (b) Predstaviti relaciju ρ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
 - (c) Odrediti domen D_ρ i kodomen relacije R_ρ .
 - (d) Odrediti presjeka relacije sa svakim elementom i uniju tih presjeka.
2. Date su relacije $\rho = \{(1, a), (2, b), (2, c), (3, e)\}$ i $r = \{(a, a), (a, b), (b, c), (c, c)\}$.
 Odrediti kompoziciju relacija ρ i r .

3. Dati su skupovi $A = \{x \in \mathbb{Z} : -2 \leq x \leq 2\}$, $B = \{x \in \mathbb{Z} : -1 \leq x \leq 1\}$, $C = \{x \in \mathbb{N} : x < 5\}$. Odrediti
- Relacije $\varrho = \{(a, b) \in A \times B : ab > 0\}$, $r = \{(b, c) \in B \times C : b + c < 4\}$.
 - Inverzne relacije ϱ^{-1} i r^{-1} .
 - Kompozicije relacija ϱr i $(\varrho r)^{-1}$.
4. U skupu $A = \{-2, -1, 0, 1, 2, 3\}$ definisana je relacija ϱ sa $x\varrho y \Leftrightarrow x + y = 2$.
- Napisati relaciju ϱ (kao skup uređenih parova).
 - Predstaviti relaciju ϱ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
 - Koje osobine ima relacija ϱ ?
5. U skupu $A = \{-2, -1, 0, 1, 2\}$ definisana je relacija ϱ sa $x\varrho y \Leftrightarrow x^2 = y^2$.
- Napisati relaciju ϱ (kao skup uređenih parova).
 - Predstaviti relaciju ϱ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
 - Koje osobine ima relacija ϱ ?
 - Ako je relacija ϱ relacija ekvivalencije odrediti klase i količnički skup.
6. U skupu $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7\}$ za relaciju ϱ date su njene klase $\{1, 5, 6\}$, $\{2\}$, $\{3, 7\}$, $\{4\}$.
- Napisati relaciju ϱ (kao skup uređenih parova).
 - Predstaviti relaciju ϱ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
 - Koje osobine ima relacija ϱ ?
 - Šta je količnički skup $A|_{\varrho}$?
7. U skupu $A = \{15, 16, 17, 21, 24, 25, 33, 34, 37\}$ definisana je relacija ϱ sa $x\varrho y \Leftrightarrow x$ i y imaju isti zbir cifara.
- Napisati relaciju ϱ kao skup uređenih parova.
 - Predstaviti relaciju ϱ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
 - Navesti osobine relacije ϱ .
8. U skupu $A = \{3, 9, 27, 81\}$ definisana je operacija ϱ sa $a\varrho b \Leftrightarrow a \mid b$.
- Napisati relaciju ϱ kao skup uređenih parova.
 - Predstaviti relaciju ϱ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
9. U skupu $a = \{5, 10, 20, 30, 40\}$ zadana je relacija ϱ sa $x\varrho y \Leftrightarrow x \mid y$.
- Pokazati da je ϱ relacija poretka.
 - Predstaviti relaciju ϱ grafički (u koordinatnom sistemu–mreži i u strelastom dijagramu–šemi).
10. Dati su skupovi $A = \{-3, -2, -1, 0, 1, 2\}$, $B = \{-1, 0, 1, 2\}$ i $C = \{1, 2, 3, 4\}$ i relacije $\varrho = \{(x, y) \in A \times B : x\varrho y \Leftrightarrow xy > 0\}$ i $\psi = \{(x, y) \in B \times C : x\psi y \Leftrightarrow x + y < 4\}$. Napisati sve elemente relacija ϱ i ψ , te odrediti relaciju $(\varrho \circ \psi)^{-1}$.

Poglavlje 4

Binarne operacije

DEFINICIJA 4.1.

Neka je S neprazan skup. Binarna operacija u skupu S je postupak kojim se elementima skupa $S \times S$ jednoznačno pridružuje jedan element iz skupa S .

Binarna operacija zove se takođe i binarna kompozicija, apstraktna operacija ili samo operacija. Znak koji pokazuje da na elemente a i b skupa S treba primijeniti određeni postupak da bi se dobio određeni element c iz istog skupa S zove se operator i često se označava sa \circ . Rezultat operacije \circ koja je izvršena sa elementima a i b označava se $a \circ b = c$.

Primjeri poznatih oznaka operatora i binarnih operacija su:

- + za sabiranje (brojeva, polinoma, vektora, ...);
- za oduzimanje (brojeva, polinoma, vektora, ...);
- \times ili \cdot za množenje (brojeva, polinoma, vektora, ...);
- : ili / za dijeljenje (brojeva, polinoma, ...);
- \cup za uniju skupova;
- \cap za presjek skupova;
- \setminus za razliku skupova; ...

4.1 Osobine binarnih operacija

DEFINICIJA 4.2.

Kažemo da je binarna operacija \circ u skupu S zatvorena ili unutrašnja ako je za bilo koja dva elementa $a, b \in S$ rezultat operacije element iz S , odnosno

$$(\forall a, b \in S) a \circ b \in S.$$

DEFINICIJA 4.3.

Skup S i zatvorena binarna operacija \circ u skupu S čine algebarsku strukturu koja se zove grupoid. Grupoid se označava sa (S, \circ) .

Jasno je da je u skupu prirodnih brojeva $\mathbb{N} = \{1, 2, 3, \dots\}$ operacija sabiranja zatvorena, dakle $(\mathbb{N}, +)$ je grupoid. Sa druge strane, operacija oduzimanja nije zatvorena, jer razlika dva prirodna broja nije uvijek prirodan broj. To znači da $(\mathbb{N}, -)$ nije grupoid. Za binarnu operaciju možemo definisati još neke osobine.

DEFINICIJA 4.4 (Asocijativnost).

Neka je dat grupoid (S, \circ) . Ako za svaka tri elementa $a, b, c \in S$ važi

$$(a \circ b) \circ c = a \circ (b \circ c),$$

kaže se da je operacija \circ asocijativna na skupu S .

DEFINICIJA 4.5 (Komutativnost).

Neka je dat grupoid (S, \circ) . Ako za svaka dva elementa $a, b \in S$ važi jednakost

$$a \circ b = b \circ a,$$

kažemo da je operacija \circ komutativna na S .

DEFINICIJA 4.6 (Neutralni element).

Ako u grupoidu (S, \circ) postoji takav element $e \in S$ za koji je

$$(\forall a \in S) a \circ e = e \circ a = a$$

on se zove neutralni ili jedinični element.

PROPOZICIJA 1.

Ako u grupoidu (S, \circ) postoji neutralni element e za binarnu operaciju \circ , onda je on jedinstven.

Dokaz. Neka su $e, e' \in S$ neutralni elementi za binarnu operaciju \circ . Kako je e neutralni element, vrijedi:

$$e \circ e' = e'.$$

Sa druge strane, s obzirom da je e' neutralni element, imamo:

$$e \circ e' = e.$$

Prema tome, zaključujemo da je $e = e'$, tj. neutralni element je jedinstven. \square

DEFINICIJA 4.7 (Inverzni element).

Neka grupoid (S, \circ) ima neutralni element e . Kažemo da element $a \in S$ ima sebi inverzni element (inverz), ili suprotan element $a' \in S$, ako vrijedi jednakost

$$a' \circ a = a \circ a' = e.$$

PROPOZICIJA 2.

Neka je (S, \circ) grupoid u kojem je binarna operacija \circ asocijativna i ima neutralni element e . Ako je $a \in S$ invertibilan element, onda je njegov inverz jedinstven.

Dokaz. Neka su y i y' inverzi od a . Tada vrijedi:

$$y \circ a = a \circ y = e, \quad y' \circ a = a \circ y' = e.$$

Zbog asocijativnosti operacije \circ imamo

$$y \circ a \circ y' = (y \circ a) \circ y' = e \circ y' = y';$$

$$y \circ a \circ y' = y \circ (a \circ y') = y \circ e = y.$$

Iz ove dvije jednakosti slijedi da je $y = y'$. Dakle, pokazali smo da je invertibilni element jedinstven. \square

PRIMJER 4.1.

U skupu \mathbb{Z} definisane su binarne operacije \star i \circ , na sljedeći način $x \star y = 3x - 2y + 1$ i $x \circ y = 2x - 3y + 1$. Odrediti

$$((-1 \star 2) \circ 5) \star (2 \circ 2).$$

Rješenje. Skup \mathbb{Z} je skup cijelih brojeva, tj. $\mathbb{Z} = \{\dots, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots\}$. Vrijedi

$$-1 \star 2 = 3 \cdot (-1) - 2 \cdot 2 + 1 = -6$$

$$2 \circ 2 = 2 \cdot 2 - 3 \cdot 2 + 1 = -1$$

$$(-1 \star 2) \circ 5 = (-6) \circ 5 = 2 \cdot (-6) - 3 \cdot 5 + 1 = -26,$$

pa je sada

$$((-1 \star 2) \circ 5) \star (2 \circ 2) = -26 \star (-1) = 3 \cdot (-26) - 2 \cdot (-1) + 1 = -75.$$

Za pregledniji prikaz rezultata binarne operacije definisane u nekom skupu S , može se formirati tabela koja nosi naziv Cayleyeva¹ tablica (tabela), što ćemo prikazati u narednom primjeru.

¹Arthur Cayley (16. avgust 1821.–26. januar 1895. godine) bio je britanski matematičar koji je uglavnom radio na algebri.

PRIMJER 4.2.

Dati su skup $S = \{-1, 1, -i, i\}$ i operacija množenja \bullet . Formirati Cayleyjevu tabelu za operaciju \bullet .

Rješenje. Pošto je

$$\begin{aligned} (-1) \bullet (-1) &= 1, & (-1) \bullet (-i) &= (-i) \bullet (-1) = i, & (-1) \bullet i &= i \bullet (-1) = -i, \\ 1 \bullet (-i) &= (-i) \bullet 1 = -i, & 1 \bullet i &= i \bullet 1 = i, \\ (-i) \bullet i &= i \bullet (-i) = 1, \end{aligned}$$

dobijamo Tabelu 4.1.

\bullet	-1	1	i	$-i$
-1	1	-1	$-i$	i
1	-1	1	i	$-i$
i	$-i$	i	-1	1
$-i$	i	$-i$	1	-1

Tabela 4.1: Cayleyjeva tabela

4.2 Algebarske strukture sa jednom i dvije operacije

Vidjeli smo da je u slučaju osnovne algebarske strukture grupoid (S, \circ) , binarna operacija \circ zatvorena. Ako ta operacija ima još neke osobine, onda dobijamo bogatije algebarske strukture.

DEFINICIJA 4.8 (Polugrupa).

Grupoid (S, \circ) u kome je operacija \circ asocijativna naziva se polugrupa (ili semigrupa).

DEFINICIJA 4.9 (Grupa).

Kaže se da grupoid (S, \circ) ima strukturu grupe ili da čini grupu, ako operacija \circ ima i ove tri osobine:

1⁰ Operacija je asocijativna

$$(\forall a, b, c \in S) (a \circ b) \circ c = a \circ (b \circ c);$$

2⁰ Operacija ima neutralni element e

$$(\exists e \in S)(\forall a \in S) a \circ e = e \circ a = a;$$

3⁰ Svaki element a ima simetričan element a' za operaciju \circ

$$(\forall a \in S)(\exists a' \in S) a \circ a' = a' \circ a = e.$$

Ako je (S, \circ) grupa, kaže se da elementi skupa S obrazuju grupu.

Ako je operacija \circ još i komutativna dobijamo algebarsku strukturu nazvanu po Abelu².

DEFINICIJA 4.10 (Komutativna ili Abelova grupa).

Ako je (S, \circ) grupa i ako je operacija \circ komutativna

$$(\forall a, b \in S) a \circ b = b \circ a,$$

kaže se da je grupa komutativna ili Abelova.

Operacija sabiranja u skupu prirodnih brojeva je asocijativna, pa je $(\mathbb{N}, +)$ ne samo grupoid nego i polugrupa, a kako sabiranje ima i osobinu komutativnosti, kažemo da je to komutativna polugrupa. Ne postoji neutralni element za sabiranje u ovom skupu, pa ni inverzni elementi. U skupu cijelih brojeva \mathbb{Z} postoji neutralni element za sabiranje, to je broj 0, a za svaki cijeli broj a postoji inverzni (suprotni) element $-a$, pa je $(\mathbb{Z}, +)$ komutativna ili Abelova grupa.

PRIMJER 4.3.

Dat je skup $A = \{0, 1, 2, 3, 4, 5\}$ i u njemu operacija $+_6$ definisana sa: $a +_6 b = c$, gdje je c je ostatak pri dijeljenju broja $a + b$ sa 6.

(a) Formirati Cayleyjevu tabelu.

(b) Koju algebarsku strukturu predstavlja $(A, +_6)$?

Rješenje: (a) Vidjeti Tabelu 4.2. (b) $(A, +_6)$ je komutativna grupa.

$+_6$	0	1	2	3	4	5
0	0	1	2	3	4	5
1	1	2	3	4	5	0
2	2	3	4	5	0	1
3	3	4	5	0	1	2
4	4	5	0	1	2	3
5	5	0	1	2	3	4

Tabela 4.2: Cayleyjeva tabela za $(A, +_6)$

²Niels Henrik Abel (5.avgust 1802.–6.april 1829. godine) bio je norveški matematičar. Dao pionirski doprinos u teoriji polja.

PRIMJER 4.4.

U skupu \mathbb{Z} definisana je binarna operacija \star sa $x \star y = x + y - 4$. Dokazati da je (\mathbb{Z}, \star) komutativna grupa.

Rješenje.

1. Pokažimo prvo da vrijedi $\forall x, y \in \mathbb{Z} \Rightarrow x \star y \in \mathbb{Z}$. Zbir dva cijela broja je cio broj tj. $\forall x, y \in \mathbb{Z} \Rightarrow x + y \in \mathbb{Z}$, takodje je i $4 \in \mathbb{Z}$, pa je $x + y - 4 \in \mathbb{Z}$, drugim riječima $\forall x, y \in \mathbb{Z} \Rightarrow x \star y \in \mathbb{Z}$. Prethodno pokazano znači, na osnovu Definicije 4.3, da je (\mathbb{Z}, \star) grupoid.
2. Pokažimo da vrijedi asocijativni zakon za operaciju \star , $\forall x, y, z \in \mathbb{Z} \Rightarrow (x \star y) \star z = x \star (y \star z)$. Vrijedi

$$\begin{aligned}(x \star y) \star z &= (x + y - 4) \star z = (x + y - 4) + z - 4 = x + y + z - 8, \\ x \star (y \star z) &= x \star (y + z - 4) = x + (y + z - 4) - 4 = x + y + z - 8.\end{aligned}$$

Dakle vrijedi asocijativni zakon.

3. Odredimo neutralni element e za operaciju \star . Vrijedi

$$\begin{aligned}x \star e = x &\Leftrightarrow x + e - 4 = x \Leftrightarrow e = 4, \\ e \star x = x &\Leftrightarrow e + x - 4 = x \Leftrightarrow e = 4.\end{aligned}$$

Neutralni element je $e = 4$.

4. Odredimo sada inverzni x' (suprotni, simetrični) element, vrijedi

$$\begin{aligned}x \star x' = e &\Leftrightarrow x + x' - 4 = 4 \Leftrightarrow x' = -x + 8, \\ x' \star x = e &\Leftrightarrow x' + x - 4 = 4 \Leftrightarrow x' = -x + 8,\end{aligned}$$

pa je inverzni element $x' = -x + 8$. Sada na osnovu 1.–4. zaključujemo da (\mathbb{Z}, \star) ima strukturu grupe.

5. Pokažimo da je \star komutativna operacija. Vrijedi

$$x \star y = x + y - 4 = y + x - 4 = y \star x.$$

Dakle (\mathbb{Z}, \star) ima strukturu komutativne ili Abelove grupe.

Za dvije binarne operacije definisane u istom skupu možemo definisati osobinu distributivnosti.

DEFINICIJA 4.11 (Distributivnost).

Neka su na jednom skupu S definisane dvije binarne operacije \circ_1 i \circ_2 . Ako važi

$$(\forall a, b, c \in S) \quad a \circ_2 (b \circ_1 c) = (a \circ_2 b) \circ_1 (a \circ_2 c) \text{ i } (a \circ_1 b) \circ_2 c = (a \circ_2 c) \circ_1 (b \circ_2 c),$$

kažemo da je \circ_2 distributivna u odnosu na \circ_1 .

Ako dvije zatvorene binarne operacije u nekom skupu zadovoljavaju određene osobine, dobijamo nove algebarske strukture sa dvije binarne operacije: prsten, tijelo i polje.

DEFINICIJA 4.12 (Prsten).

Neka su na skupu S definisane dvije binarne operacije redom označene sa $+$ i \cdot . Kažemo da S čini prsten u odnosu na te dvije operacije ako su ispunjeni uslovi:

1° Skup S čini komutativnu grupu u odnosu na operaciju $+$;

2° Operacija \cdot je asocijativna, tj važi

$$(\forall a, b, c \in S) a \cdot (b \cdot c) = (a \cdot b) \cdot c;$$

3° Operacija \cdot je distributivna prema operaciji $+$, tj.

$$(\forall a, b, c \in S) (a + b) \cdot c = a \cdot c + b \cdot c \text{ i } a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c.$$

Prsten koji čine skup S i njegove operacije $+$ i \cdot označava se $(S, +, \cdot)$.

DEFINICIJA 4.13 (Tijelo).

Prsten $(S, +, \cdot)$ zove se tijelo, ako skup $S \setminus \{0\}$ čini grupu u odnosu na operaciju \cdot .

DEFINICIJA 4.14 (Polje).

Prsten $(S, +, \cdot)$ zove se polje, ako je skup $S \setminus \{0\}$ čini komutativnu grupu u odnosu na operaciju \cdot .

Ako posmatramo operacije sabiranja i množenja u skupu cijelih brojeva nalazimo da je $(\mathbb{Z}, +, \cdot)$ prsten, a u skupu realnih brojeva vidimo da $(\mathbb{R}, +, \cdot)$ ima algebarsku strukturu polja.

PRIMJER 4.5.

Na skupu \mathbb{Q} definisane su dvije binarne operacije \oplus i \odot sa $x \oplus y = x + y + 1$ i $x \odot y = xy + x + y$. Pokazati da $(\mathbb{Q}, \oplus, \odot)$ ima strukturu polja.

Rješenje. Skup \mathbb{Q} je skup racionalnih brojeva, $\mathbb{Q} = \{\frac{m}{n} : m \in \mathbb{Z} \wedge n \in \mathbb{N}\}$.

($\oplus 1$) Vrijedi $\forall x, y \in \mathbb{Q} \Rightarrow x + y + 1 \in \mathbb{Q}$, pa je $x \oplus y \in \mathbb{Q}$, (\mathbb{Q}, \oplus) ima strukturu grupoida.

($\oplus 2$) Pokažimo da vrijedi asocijativni zakon za binarnu operaciju \oplus ,

$$(x \oplus y) \oplus z = (x + y + 1) \oplus z = (x + y + 1) + z + 1 = x + y + z + 2,$$

$$x \oplus (y \oplus z) = x \oplus (y + z + 1) = x + (y + z + 1) + 1 = x + y + z + 2,$$

pa je $\forall x, y, z \in \mathbb{Q} (x \oplus y) \oplus z = x \oplus (y \oplus z)$.

($\oplus 3$) Neutralni element za binarnu operaciju \oplus , na osnovu

$$\begin{aligned}x \oplus e = x &\Leftrightarrow x + e + 1 = x \Leftrightarrow e = -1, \\e \oplus x = x &\Leftrightarrow e + x + 1 = x \Leftrightarrow e = -1,\end{aligned}$$

je $e = -1$.

($\oplus 4$) Simetrični element za binarnu operaciju \oplus , na osnovu

$$\begin{aligned}x \oplus x' = e &\Leftrightarrow x + x' + 1 = -1 \Leftrightarrow x' = -x - 2, \\x' \oplus x = e &\Leftrightarrow x' + x + 1 = -1 \Leftrightarrow x' = -x - 2,\end{aligned}$$

je $x' = -x - 2$.

($\oplus 5$) Operacija \oplus , na osnovu

$$x \oplus y = x + y + 1 = y + x + 1 = y \oplus x$$

je komutativna.

Dakle, zbog ($\oplus 1$)–($\oplus 5$), (\mathbb{Q}, \oplus) ima strukturu komutativne grupe.

($\oplus \odot$) Pokažimo da je \odot distributivna prema \oplus . Vrijedi

$$\begin{aligned}x \odot (y \oplus z) &= x \odot (y + z + 1) = xy + xz + x + x + y + z + 1 \\&= xy + xz + 2x + y + z + 1 = (xy + x + y) + (xz + x + z) + 1 \\&= (x \odot y) + (x \odot z) + 1 \\&= (x \odot y) \oplus (x \odot z), \\(x \oplus y) \odot z &= (x + y + 1) \odot z = xz + yz + z + x + y + 1 + z \\&= xz + yz + x + y + 2z + 1 = (xz + x + z) + (yz + y + z) + 1 \\&= (x \odot z) + (y \odot z) + 1 = (x \odot z) \oplus (y \odot z).\end{aligned}$$

Ispitajmo sada kakvu ima strukturu $(\mathbb{Q} \setminus \{-1\}, \odot)$, odnosno $(\mathbb{Q}, \oplus, \odot)$.

($\odot 1$) Pošto vrijedi $\forall x, y \in \mathbb{Q} \setminus \{-1\} \Rightarrow xy + x + y \in \mathbb{Q} \setminus \{-1\}$, onda je $x \odot y \in \mathbb{Q} \setminus \{-1\}$, tj. $(\mathbb{Q} \setminus \{-1\}, \odot)$ sada ima strukturu grupoida.

($\odot 2$) Pokažimo da je binarna operacija \odot asocijativna. Vrijedi

$$\begin{aligned}(x \odot y) \odot z &= (xy + x + y) \odot z = xyz + xz + yz + xy + x + y + z \\&= x(yz + y + z) + (yz + y + z) + x \\&= x \odot (yz + y + z) = x \odot (y \odot z).\end{aligned}$$

Do sada je pokazano da $(\mathbb{Q}, \oplus, \odot)$ ima strukturu prstena.

(⊙3) Odredimo neutralni element binarne operacije \odot ,

$$\begin{aligned}x \odot e = x &\Leftrightarrow xe + x + e = x \Leftrightarrow e(x+1) = 0 \Leftrightarrow e = 0, \\e \odot x = x &\Leftrightarrow ex + e + x = x \Leftrightarrow e(x+1) = 0 \Leftrightarrow e = 0.\end{aligned}$$

Pa je neutralni element $e = 0$.

(⊙4) Simetrični (inverzni) element, na osnovu

$$\begin{aligned}x \odot x' = e &\Leftrightarrow xx' + x + x' = 0 \Leftrightarrow x' = -\frac{x}{x+1}, \\x' \odot x = e &\Leftrightarrow x'x + x' + x = 0 \Leftrightarrow x' = -\frac{x}{x+1},\end{aligned}$$

je $x' = -\frac{x}{x+1}$. Na osnovu prethodnog, $(\mathbb{Q}, \oplus, \odot)$ ima strukturu tijela.

(⊙5) Na kraju pokažimo da je \odot komutativna operacija. Vrijedi

$$x \odot y = xy + x + y = yx + y + x = y \odot x,$$

pa na osnovu (⊙1)–(⊙5), $(\mathbb{Q} \setminus \{-1\})$ ima strukturu komutativna grupe, dok na osnovu (⊕1)–(⊕5), $(\mathbb{Q}, \oplus, \odot)$ ima strukturu polja.

4.3 Zadaci

- U skupu \mathbb{Z} definisane su operacije \star i \circ sa: $a \star b = -2a + b - 4$ i $a \circ b = a - 2b + 6$. Riješiti jednačinu $(3x) \circ [(-1 \circ 2) \star (4 \circ -3)] = [(-4 \star 1) \circ (2 \star -3)]$.
- Dat je skup \mathbb{Z} i u njemu operacija definisana sa $(\forall a, b \in \mathbb{Z}) a \star b = a + b + 1$. Ispitati da li vrijede komutativni i asocijativni zakon za operaciju \star .
- Dat je skup \mathbb{Z} i u njemu operacija definisana sa $(\forall a, b \in \mathbb{Z}) a \star b = 2a + b + 1$. Ispitati da li vrijede komutativni i asocijativni zakon za operaciju \star .
- Dat je skup \mathbb{Z} i u njemu operacije definisane sa
 - $(\forall a, b \in \mathbb{Z}) a \star b = ab + a + b$;
 - $(\forall a, b \in \mathbb{Z}) a \circ b = a + ab + b$.

Ispitati da li vrijede komutativni i asocijativni zakon za operacije \star i \circ .

- Neka je na skupu $S = \{1, 2, 3, 4, 6, 9\}$ definisana operacija $x \star y = NZD(x, y)$, ($NZD(x, y)$ je najveći zajednički djelilac). Sastaviti tabelu operacije. Da li je operacija \star komutativna operacija?
- U skupu \mathbb{R} definisane su operacije
 - $x \star y = \frac{x}{y}$,
 - $x \star y = x(x + y)$,
 - $x \star y = \frac{xy}{x+y}$,
 - $x \star y = x - y$,
 - $x \star y = x^2 + xy + y^2$,
 - $x \star y = x^2 + xy + 2y^2$.
 Koja je od ovih operacija komutativna?
- U skupu $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ definisane su operacije $x \star y = \max\{x, y\}$ i $x \circ y = \min\{x, y\}$.
 - Sastaviti tabele za operacije \star i \circ .
 - Pokazati da su operacije \star i \circ komutativne.

8. U skupu \mathbb{Z} definisane su operacije
(a) $(\forall x, y \in \mathbb{Z}) x \star y = x + y + 6$; (b) $(\forall x, y \in \mathbb{Z}) x \circ y = x + y + 1$; (c) $(\forall x, y \in \mathbb{Z}) x \bullet y = x + y - 2$. Ispitati da li su algebarske strukture (\mathbb{Z}, \star) , (\mathbb{Z}, \circ) , (\mathbb{Z}, \bullet) Abelove grupe.
9. Dat je skup $A = \{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ i njemu je definisana operacija $+_7$, (sabiranje po modulu 7).
(a) Sastaviti tabelu za operaciju $+_7$. (b) Koju algebarsku strukturu predstavlja $(A, +_7)$.
10. Na skupu \mathbb{Q} definisane su operacije \oplus i \odot sa $x \oplus y = x + y - 2$ i $x \odot y = xy + x + y$. Ispitati šta je struktura $(\mathbb{Q}, \oplus, \odot)$.

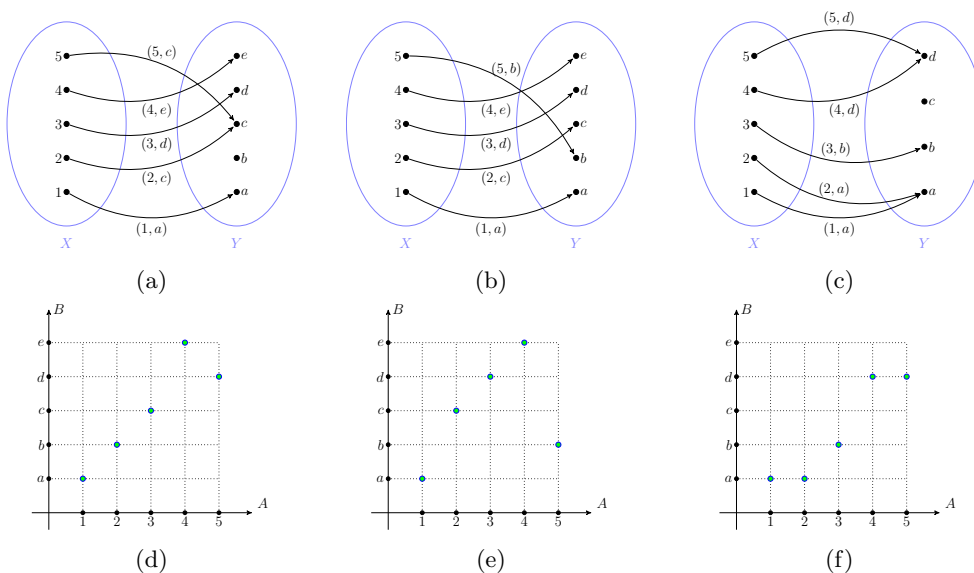
Poglavlje 5

Preslikavanja

U ovom poglavlju biće uvedeni pojmovi koji se koriste u čitavoj matematici, a posebno u nekim oblastima kao što je matematička analiza. Ove pojmove najlakše je matematički precizno uvesti koristeći teoriju skupova, odnosno odgovarajuće pojmove iz teorije skupova. Ovakav pristup omogućava nam uvođenje jedinstvene terminologije koja se onda koristi u različitim oblastima kako matematike tako i drugih nauka, a korišćenje jedinstvene terminologije dovelo je do lakšeg povezivanja različitih nauka.

5.1 Osnovni pojmovi

Pojam preslikavanja možemo uvesti preko pojma binarne relacije, drugim riječima, preslikavanje je jedna posebna vrsta binarne relacije, tj. binarna relacija sa nekim dodatnim osobinama koje su navedene u sljedećoj definiciji.

Slika 5.1: Binarne relacije koje su preslikavanja

DEFINICIJA 5.1 (Preslikavanje–funkcija).

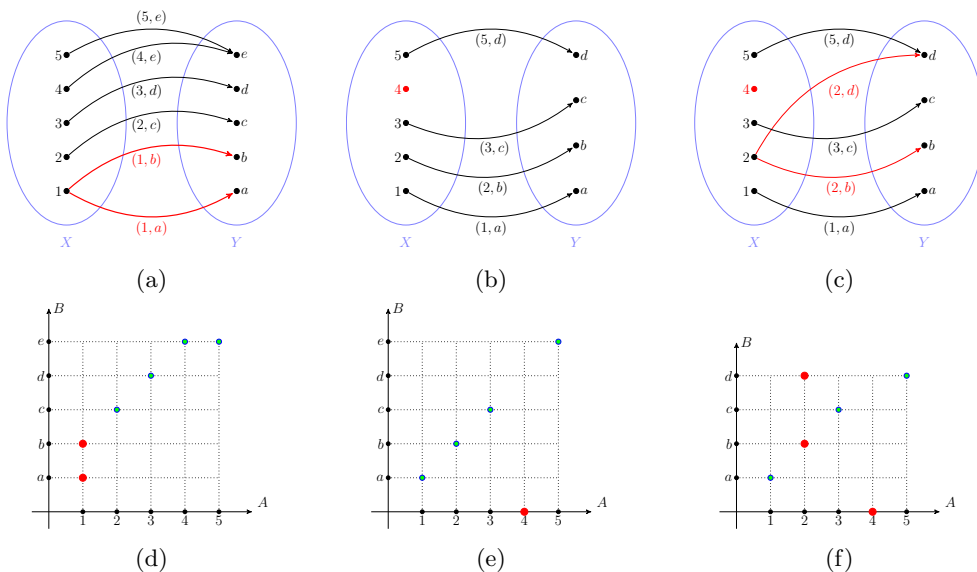
Neka su X i Y neprazni skupovi. Binarnu relaciju $f \subset X \times Y$ nazivamo preslikavanje ili funkcija, sa skupa X u skup Y ako vrijedi

1. $(\forall x \in X)(\exists y \in Y)(x, y) \in f$;
2. $(x, y) \in f \wedge (x, y') \in f \Rightarrow y = y'$.

Drugim riječima, svakom elementu $x \in X$ takvom da je $(x, y) \in f$ odgovara jedan i samo jedan element $y \in Y$. Na Slici 5.1 predstavljene su relacije koje su preslikavanja. Dakle, svi elementi $x \in X$ moraju se preslikati u neki element iz skupa Y i ne smiju se preslikati u više od jednog elementa. Na Slici 5.2 dati su primjeri relacija koje nisu preslikavanja; crvenom bojom su označeni ili elementi ili uređeni parovi zbog kojih ove relacije nisu preslikavanja sa skupa X u skup Y .

NAPOMENA 5.1.

Češće se koristi termin funkcija kada su X i Y skupovi brojeva, dok se u ostalim slučajevima koristi termin preslikavanje.

Slika 5.2: Binarne relacije koje nisu preslikavanja

Skup X zovemo domen (ili definiciono područje ili oblast definisanosti) preslikavanja f i označavamo $D(f)$ ili D_f , a skup $f(X) = \{f(x) : x \in X\}$ zovemo kodomen (ili skup vrijednosti ili rang) preslikavanja f . Oznake koje se koriste za kodomen su $V(f)$, V_f , $R(f)$, R_f , $f(X)$ i druge. Elemente skupa D_f zovemo originali (ili argumenti ili promjenljive), a elemente skupa R_f slike. Relacija f je preslikavanje ako svakom originalu odgovara tačno jedna slika.

Da preslikavanje f preslikava skup X u skup Y označavamo sa

$$f : X \mapsto Y,$$

ako je $(x, y) \in f$ onda pišemo

$$y = f(x) \text{ ili } f : x \mapsto y.$$

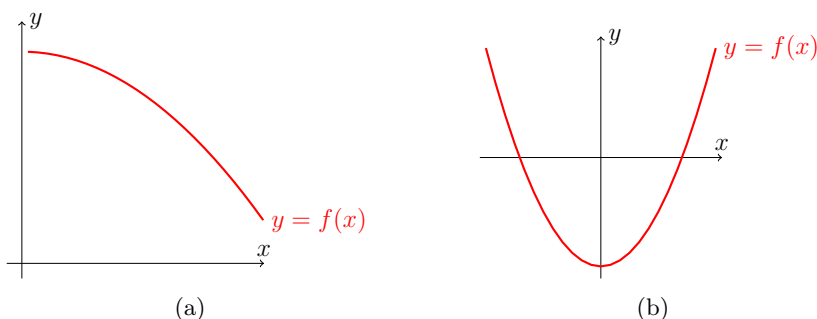
NAPOMENA 5.2.

Često se u literaturi srećemo sa zadavanjem preslikavanja iz skupa X u skup Y , pri čemu nije svaki element iz X original. Tada se nalazi definiciono područje $D(f)$ koje je strogi podskup od X . Dakle, generalno vrijedi $D(f) \subseteq X$.

Preslikavanje možemo zadati na više načina: analitički, tabelarno, grafički ili strelastim dijagramom. Analitički oblici zadavanja preslikavanja su sljedeći:

1. eksplicitni oblik $y = f(x)$;
2. implicitni oblik $F(x, y) = 0$;
3. parametarski oblik $x = x(t)$, $y = y(t)$ (t je parametar);
4. polarni oblik $\rho = \rho(\varphi)$ (ρ -modul, φ -argument).

Primjeri strelastog dijagrama su na Slici 5.1a, 5.1b i 5.1c. Tabelarni prikaz preslikavanja možemo vidjeti u Primjeru 5.1 kao Tabela 5.1. Preslikavanja odnosno funkciju možemo prikazati i grafički u Dekartovom koordinatnom sistemu kao skup tačaka (ili linija). Preciznije je dato u sljedećoj definiciji.

Slika 5.3: Grafički prikaz funkcija

DEFINICIJA 5.2 (Grafik funkcije).

Ako je $D_f \subset \mathbb{R}$ i $R_f \subset \mathbb{R}$ onda skup tačaka $\Gamma(f) = \{(x, f(x)) : x \in D_f\} \subseteq \mathbb{R} \times \mathbb{R}$ zovemo grafik funkcije f .

Primjeri dva grafika funkcija su na Slici 5.3.

5.2 Vrste preslikavanja

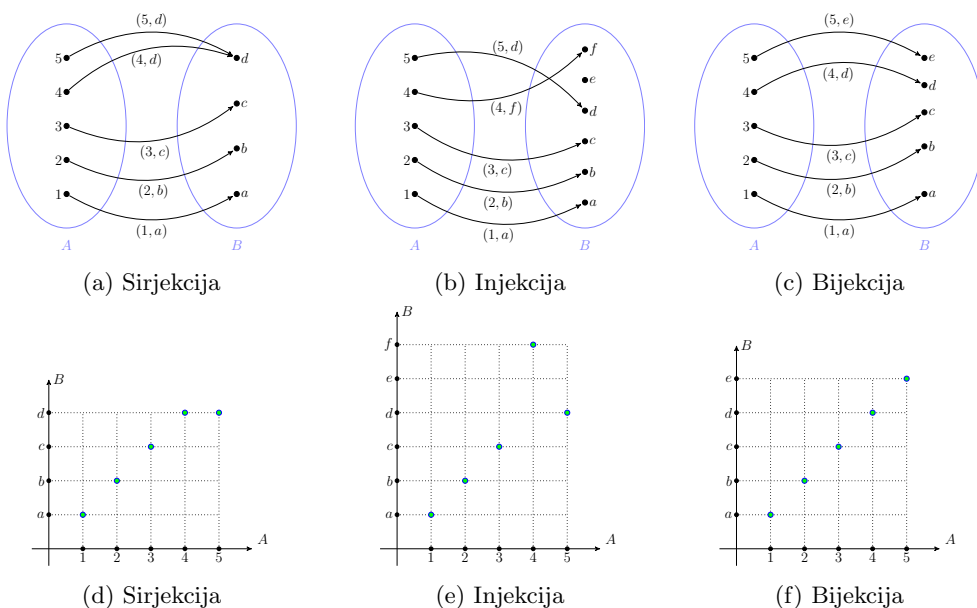
Neka je $f : X \mapsto Y$ preslikavanje, dakle svakom elementu $x \in X$ preslikavanje f pridružuje neki element $y \in Y$. Ne znamo ništa o tome da li su svi elementi skupa Y slika nekog elementa (originala) iz skupa X , kao ni to da li je neki element $y \in Y$ slika jednog ili više originala (vidjeti Sliku 5.1). U svrhu daljeg analiziranja preslikavanja, razmatraju se neke dodatne osobine.

Sljedeće definicije preslikavanja koje imaju neke od tih dodatnih osobina.

DEFINICIJA 5.3 (Sirjekcija).

Za preslikavanje $f : X \mapsto Y$ kaže se da je sirjekcija ili sirjektivno preslikavanje sa skupa X na skup Y ako je $R_f = Y$, tj. ako je svaki $y \in Y$ slika bar jednog elementa $x \in X$.

Sirjekcija se naziva i "preslikavanje na". Na Slici 5.4a i 5.4d je prikazan primjer sirjektivnog preslikavanja.

Slika 5.4: Vrste preslikavanja: Sirjekcija, injekcija i bijekcija

DEFINICIJA 5.4 (Injekcija).

Za preslikavanje $f : X \mapsto Y$ kaže se da je injekcija ili injektivno preslikavanje sa skupa X u skup Y , ako vrijedi

$$(\forall x, x' \in X) x \neq x' \Rightarrow f(x) \neq f(x'), (f(x), f(x') \in Y).$$

Drugim riječima, kod injektivnog preslikavanja različitim originalima odgovaraju različite slike, vidjeti Sliku 5.4b i 5.4e. Injektivno preslikavanje se naziva još i "1-1 preslikavanje".

Na osnovu zakona kontrapozicije vrijedi da je $f : X \mapsto Y$ injekcija ako važi

$$(\forall x, x') f(x) = f(x') \Rightarrow x = x'.$$

Ako je neko preslikavanje istovremeno i surjektivno i injektivno dobijamo novo preslikavanje dato u sljedećoj definiciji.

DEFINICIJA 5.5 (Bijekcija).

Preslikavanje $f : X \mapsto Y$ naziva se bijekcija ili bijektivno preslikavanje, ako je ona istovremeno i surjektivna i injektivna.

Bijekcija se naziva još i "uzajamno jednoznačno preslikavanje" ili "obostrano jednoznačno preslikavanje", vidjeti Sliku 5.4c ili 5.4f.

DEFINICIJA 5.6 (Kompozicija).

Ako su $f : X \mapsto Y$ i $g : Y \mapsto Z$ preslikavanja, tada preslikavanje $h : X \mapsto Z$ zadano sa

$$(\forall x \in X) h(x) = g(f(x))$$

zovemo složeno preslikavanje (ili kompozicija ili slaganje preslikavanja), preslikavanja f i g i pišemo $h = g \circ f$.

Dakle vrijedi $h(x) = (g \circ f)(x) = g(f(x))$.

Asocijativni zakon vrijedi za kompoziciju preslikavanja. Za preslikavanja $f : X \mapsto Y$, $g : Y \mapsto Z$, i $h : Z \mapsto W$ vrijedi

$$(h \circ g) \circ f = h \circ (g \circ f).$$

Svakom preslikavanju $f : X \mapsto Y$, kao specijalnom slučaju relacije iz X u Y odgovara inverzna relacija $f^{-1} \subset Y \times X$ iz Y u X . U opštem slučaju relacija f^{-1} nije preslikavanje. U slučaju kada je f^{-1} preslikavanje, onda se ono naziva inverzno preslikavanje preslikavanja f .

DEFINICIJA 5.7.

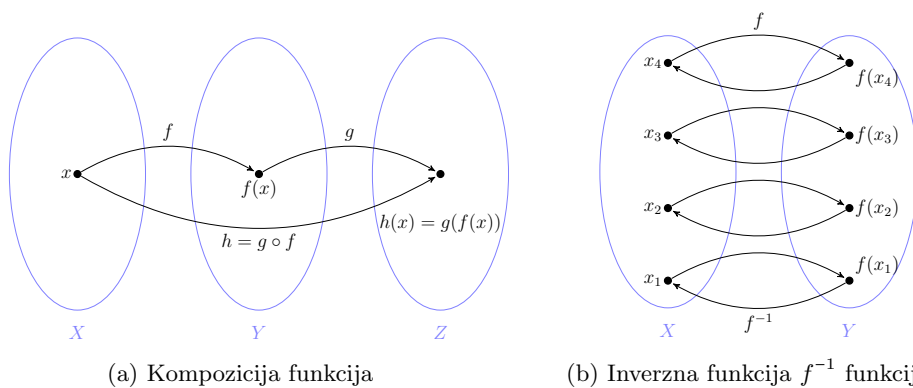
Neka je $f : X \mapsto Y$ bijektivno preslikavanje. Inverzno preslikavanje preslikavanja f je preslikavanje koje zadovoljava uslov

$$(\forall x \in X) f^{-1}(f(x)) = x.$$

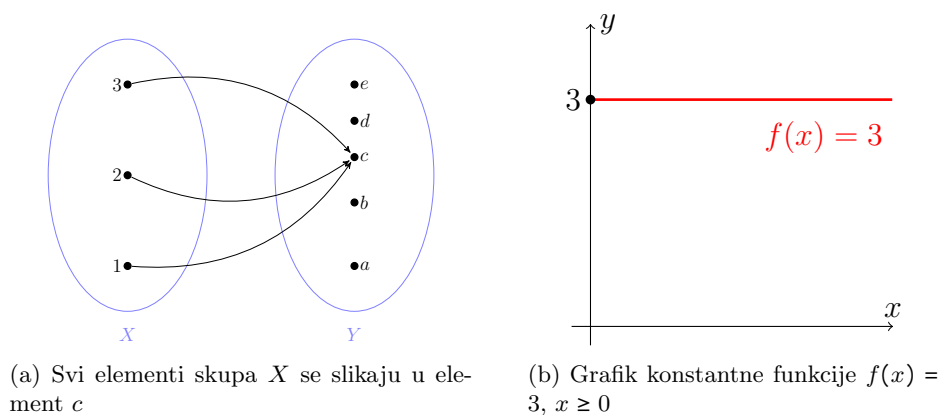
Uslov kada je relacija f^{-1} inverzno preslikavanje preslikavanja f , dat je u sljedećoj teoremi.

TEOREMA 5.1.

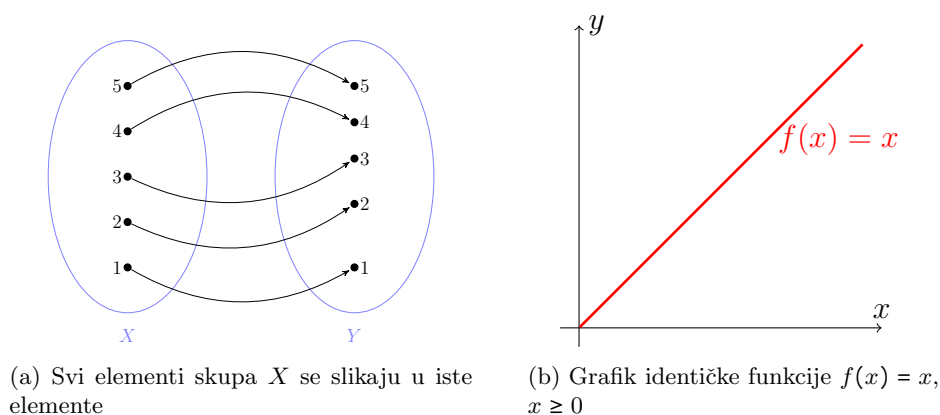
Inverzna relacija f^{-1} preslikavanja $f : X \mapsto Y$ biće preslikavanje $f^{-1} : Y \mapsto X$ ako i samo ako je f bijekcija.

Slika 5.5: Kompozicija preslikavanja (funkcija) i inverzno preslikavanje (funkcija)

Slika 5.6: Primjeri konstantnih funkcija

Slika 5.7: Primjeri identičkih funkcija

Osim navedenih vrsta preslikavanja/funkcija, često susrećemo i konstantnu funkciju Slika 5.6 i identičku funkciju Slika 5.7.

5.3 Zadaci

PRIMJER 5.1.

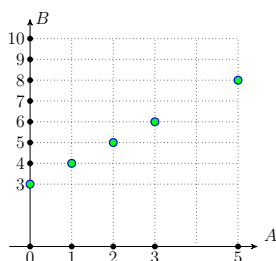
Dati su skupovi $A = \{0, 1, 2, 3, 5\}$, $B = \{3, 4, 5, 6, 8, 9, 10\}$ i funkcija $f(x) = x + 3$. Predstaviti funkciju pomoću tabele, uređenih parova, koordinatnog sistema i strelastog dijagrama.

Rješenje:

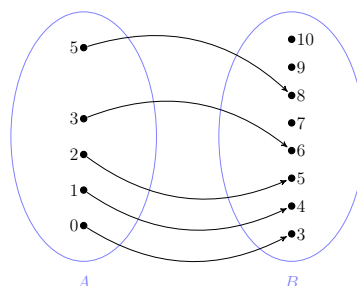
Vidi Tabelu 5.1 za tabelarno predstavljanje funkcije. Predstavljanje funkcije uređenim parovima $f = \{(0, 3), (1, 4), (2, 5), (3, 6), (5, 8)\}$. Vidjeti Sliku 5.8 za koordinatni sistem i strelasti dijagram.

x	0	1	2	3	5
$f(x)$	3	4	5	6	8

Tabela 5.1: Predstavljanje funkcije $f(x) = x + 3$ tabelarno

(a) Funkcija $f(x) = x + 3$ predstavljena u koordinatnom sistemu

(b) Funkcija $f(x) = x + 3$ predstavljena u strelastom dijagramu

Slika 5.8: Funkcija $f(x) = x + 3$

PRIMJER 5.2.

Dati su skupovi $A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{2, 4\}$ i $C = \{1, 4\}$, funkcija $f : A \mapsto B$ zadana sa $f(1) = 2$, $f(2) = 4$, $f(3) = 2$, te funkcija $g : B \mapsto C$ zadana sa $g(2) = 1$, $g(4) = 4$. Odrediti funkciju $h = g \circ f$, tj. $h(x) = g(f(x))$.

Rješenje:

Vrijedi $h(1) = 1$, $h(3) = 1$, $h(2) = 4$, vidjeti Sliku 5.9.

PRIMJER 5.3.

Date su funkcije $f(x) = x + 1$, $g(x) = 2x - 1$, $k(x) = 3x + 1$. Odrediti kompozicije funkcija $f \circ g$, $g \circ f$, $f \circ (g \circ k)$, $(f \circ g) \circ k$, $f \circ (f \circ g)$.

Rješenje:

Izračunajmo prvo $f \circ g$ i $g \circ f$, vrijedi

$$(f \circ g)(x) = f(g(x)) = g(x) + 1 = 2x - 1 + 1 = 2x,$$

$$(g \circ f)(x) = g(f(x)) = 2(f(x)) - 1 = 2(x + 1) - 1 = 2x + 1.$$

Odredimo sada $g \circ k$

$$(g \circ k)(x) = 2(3x + 1) - 1 = 2(3x + 1) - 1 = 6x + 1.$$

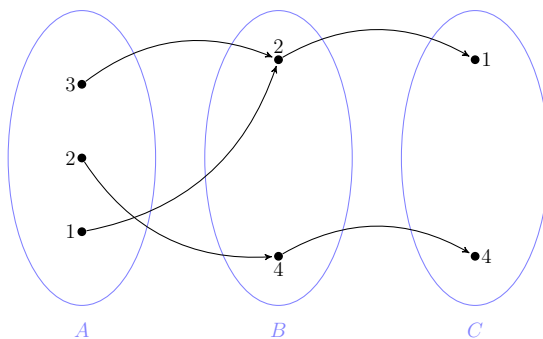
Sada izračunajmo $(f \circ (g \circ k))$, $(f \circ g) \circ k$ i $(f \circ (f \circ g))$

$$(f \circ (g \circ k))(x) = g(k(x)) + 1 = 6x + 1 + 1 = 6x + 2,$$

$$(f \circ g) \circ k = 2k(x) = 2(3x + 1) = 6x + 2,$$

$$(f \circ (f \circ g))(x) = f(g(x)) + 1 = 2x + 1.$$

Vidimo da u opštem slučaju kompozicija preslikavanja (funkcija) nije komutativna operacija ($(f \circ g)(x) \neq (g \circ f)(x)$).

Slika 5.9: Kompozicija preslikavanja

PRIMJER 5.4.

Date su funkcije $f(x) = 2x$, $g(x) = x^2 - 5$. Odrediti $f \circ g$ i $g \circ f$.

Rješenje:

$$(f \circ g)(x) = f(g(x)) = 2(g(x)) = 2(x^2 - 5) = 2x^2 - 10,$$

$$(g \circ f)(x) = g(f(x)) = (f(x))^2 - 5 = (2x)^2 - 5 = 4x^2 - 5.$$

PRIMJER 5.5.

Date su funkcije $f(x+1) = 3x+3$, $g(2x-1) = x$, $k(x-3) = x^2+x$. Odrediti

- (a) $f(x)$, $g(x)$, $k(x)$;
 (b) $f \circ g$, $g \circ k$, $f \circ (g \circ k)$.

Rješenje:

- (a) Odredimo prvo $f(x)$, uvodimo smjenu $x+1 = t$, pa je $x = t-1$. Uvrstimo prethodne izraze u $f(x+1) = 3x+3$, vrijedi $f(t) = 3(t-1)+3 = 3t$, dakle vrijedi $f(t) = 3t$ pa je i $f(x) = 3x$. Sljedeća smjena je $2x-1 = t$, pa je $x = \frac{t+1}{2}$, pa je $g(t) = \frac{t+1}{2}$ te vrijedi $g(x) = \frac{x+1}{2}$. I na kraju smjena je $x-3 = t$ i $x = t+3$, pa je $k(t) = (t+3)^2+t+3 = t^2+7t+12$ i $k(x) = x^2+7x+12$. Odredimo sada $f \circ g$, $g \circ k$, $f \circ (g \circ k)$.

- (b) Vrijedi

$$\begin{aligned}(f \circ g)(x) &= 3g(x) = 3 \frac{x+1}{2} = \frac{3(x+1)}{2}, \\(g \circ k)(x) &= \frac{k(x)+1}{2} = \frac{x^2+7x+12+1}{2} = \frac{x^2+7x+13}{2}, \\(f \circ (g \circ k))(x) &= 3g(k(x)) = 3 \frac{x^2+7x+13}{2} = \frac{3(x^2+7x+13)}{2}.\end{aligned}$$

PRIMJER 5.6.

Data je bijekcija $g: \mathbb{R} \mapsto \mathbb{R}$ sa $g(x) = 3-2x$.

- (a) Odrediti g^{-1} , $g^{-1} \circ g$, $g \circ g^{-1}$;
 (b) Nacrtati u istom koordinatnom sistemu grafike funkcija g i g^{-1} .

Rješenje:

- (a) Odredimo prvo g^{-1} . Izrazimo x iz $g(x) = 3-2x$, vrijedi $x = \frac{3-g(x)}{2}$, sada zamijenimo x sa $g^{-1}(x)$ a $g(x)$ sa x , te dobijamo $g^{-1}(x) = \frac{3-x}{2}$. Dalje je

$$\begin{aligned}(g^{-1} \circ g)(x) &= g^{-1}(g(x)) = \frac{3-g(x)}{2} = \frac{3-(3-2x)}{2} = x, \\(g \circ g^{-1})(x) &= g(g^{-1}(x)) = 3-2g^{-1}(x) = 3-2 \frac{3-x}{2} = 3-(3-x) = x.\end{aligned}$$

- (b) Vidjeti Sliku 5.10.

PRIMJER 5.7.

Date su funkcije $f\left(\frac{x+3}{2}\right) = x$, $g(2x-1) = x+4$. Odrediti

(a) $f(x), g(x)$;

(b) $f^{-1}(x), g^{-1}(x)$;

(c) $f^{-1} \circ g^{-1}, (f^{-1} \circ g) \circ f$.

Rješenje:

(a) Uvodimo smjenu $\frac{x+3}{2} = t$ i $x = 2t - 3$, sada je $f(t) = 2t - 3$ i $f(x) = 2x - 3$.
Sljedeća smjena je $2x - 1 = t$ i $x = \frac{t+1}{2}$ i vrijedi $g(t) = \frac{t+1}{2} + 4 = \frac{t+9}{2}$ i $g(x) = \frac{x+9}{2}$.

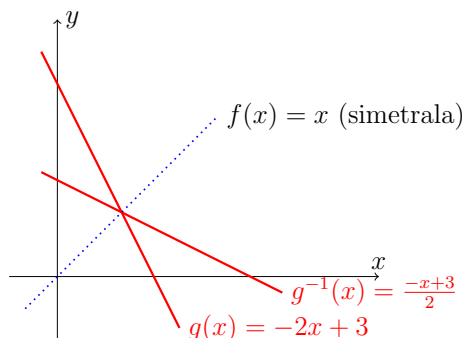
(b) Iz $f(x) = 2x - 3$ dobijamo $x = \frac{f(x)+3}{2}$, pa je $f^{-1}(x) = \frac{x+3}{2}$. Na isti način iz $g(x) = \frac{x+9}{2}$ je $x = 2g(x) - 9$, i $g^{-1}(x) = 2x - 9$.

(c) Vrijedi

$$(f^{-1} \circ g^{-1})(x) = f^{-1}(g^{-1}(x)) = \frac{g^{-1}(x) + 3}{2} = \frac{2x - 9 + 3}{2} = \frac{2x - 6}{2} = x - 3,$$

$$(f^{-1} \circ g)(x) = f^{-1}(g(x)) = \frac{g(x) + 3}{2} = \frac{\frac{x+9}{2} + 3}{2} = \frac{x + 15}{4},$$

$$((f^{-1} \circ g) \circ f)(x) = \frac{f(x) + 15}{4} = \frac{2x - 3 + 15}{4} = \frac{2x + 12}{4} = \frac{x + 6}{2}.$$

Slika 5.10: Kompozicija preslikavanja

Zadaci za vježbu

1. Date su funkcije $f(x) = \frac{x}{3}$, $g(x) = \frac{x+2}{2}$, $h(x) = x - 6$. Odrediti
(a) $f \circ g$; (b) $g \circ f$; (c) $(f \circ g) \circ h$.
2. Date su funkcije $f: A \mapsto B$ i $g: B \mapsto C$, gdje su $A = \{x \in \mathbb{R} : 0 \leq x \leq 5\}$, $B = \{x \in \mathbb{R} : 1 \leq y \leq 11\}$, $C = \{x \in \mathbb{R} : 2 \leq z \leq 32\}$, i $f(x) = 2x + 1$, $g(x) = 3x - 1$.
(a) Odrediti $f \circ g$ i $g \circ f$; (b) Da li se kompozicijom $g \circ f$ skup A preslikava u skup C ?
3. Date su funkcije $f(x) = \frac{x-3}{x}$, $g(x) = \frac{2}{x+1}$.
(a) Odrediti definiciono područje funkcija f i g . (b) Odrediti $f \circ g$ i $g \circ f$ i domene dobijenih funkcija. (c) Izračunati $(f \circ g)(4)$ i $(g \circ f)(6)$.

4. Date su funkcije $f(x) = \frac{3x}{2x+5}$ i $g(x) = \frac{x-1}{2x+3}$.
(a) Odrediti definiciono područje funkcija. (b) Odrediti f^{-1} i g^{-1} .
5. Za funkciju $f(x) = \frac{3x-5}{7}$. Izračunati
(a) $f^{-1}(1)$; (b) $(f^{-1} \circ f)(3)$; (c) $f^{-1}(-4)$.
6. Date su funkcije $f(3x+2) = x+3$, $g(x-1) = 4x+1$; $k(x) = x^2 - 2x$. Odrediti
(a) $f(x)$; $g(x)$; $k(x)$. (b) $f \circ g$; $f \circ k$; $g \circ (f \circ k)$.
7. Date su $f(x) = \frac{3x-1}{x+7}$; $g(x) = \frac{x+6}{x+9}$. Odrediti
(a) Definiciono područje datih funkcija. (b) f^{-1} , g^{-1} .
8. Date su $f(x) = \frac{2x+1}{x-3}$; $g\left(\frac{4x+5}{x+6}\right) = x$. Odrediti
(a) $g(x)$; (b) Definiciono područje datih funkcija. (c) f^{-1} , g^{-1} , $f \circ g^{-1}$.
9. Za funkciju $f\left(\frac{3x+1}{x+2}\right) = x+6$ odrediti
(a) $f(x)$; (b) $f^{-1}(x)$; (c) $f^{-1} \circ f$.
10. Za funkciju $f\left(\frac{-x+5}{4x+5}\right) = \frac{x}{7x+3}$ odrediti
(a) $f(x)$; (b) $f^{-1}(x)$; (c) $f^{-1} \circ f$.

Poglavlje 6

Skup realnih brojeva

Skup realnih brojeva \mathbb{R} se sastoji od skupa racionalnih brojeva \mathbb{Q} i skupa iracionalnih brojeva \mathbb{I} , pri čemu je $\mathbb{R} = \mathbb{Q} \cup \mathbb{I}$ i $\mathbb{Q} \cap \mathbb{I} = \emptyset$. Takođe vrijedi lanac inkluzija $\mathbb{N} \subset \mathbb{Z} \subset \mathbb{Q} \subset \mathbb{R}$. Sa \mathbb{N} je označen skup prirodnih brojeva¹, a sa \mathbb{Z} skup cijelih brojeva. Sve ove skupove ćemo detaljnije razmotriti u narednim sekcijama ovog poglavlja.

6.1 Prirodni brojevi i skup prirodnih brojeva

Istorijski gledano, od svih brojeva, prirodni brojevi su se najranije pojavili i korišteni su za brojanje raznih objekata. Skup svih prirodnih brojeva označavamo sa $\mathbb{N} = \{1, 2, 3, \dots\}$. Prirodne brojeve možemo sabirati i množiti i rezultat ovih operacija je ponovo prirodan broj, pa kažemo da je skup prirodnih brojeva zatvoren u odnosu na ove dvije operacije. Problem se već javlja kada hoćemo da primijenimo operaciju oduzimanja u skupu prirodnih brojeva. Na primjer rezultat oduzimanja $1 - 2$ nije prirodan broj, tj. rezultat je broj koji ne postoji u skupu prirodnih brojeva. Dakle već za operaciju oduzimanja skup prirodnih brojeva je "mali" ili "preuzak", pa je bilo potrebno "proširiti ovaj skup".

Skup prirodnih brojeva možemo uvesti ili definisati na više načina. Jedan od načina definisanja je preko Peanovih² aksioma. Peanovi aksiomi glase

(A1) 1 je prirodan broj, tj. $1 \in \mathbb{N}$.

(A2) Svaki prirodan broj n ima svog sljedbenika $n' = n + 1$, koji je takođe prirodan broj, tj. vrijedi $n \in \mathbb{N} \Rightarrow n + 1 \in \mathbb{N}$.

(A3) 1 nije sljedbenik ni jednog prirodnog broja.

(A4) Ako je $m' = n'$, tada je $m = n$, tj. svaki prirodan broj sljedbenik je najviše jednog prirodnog broja.

(A5) Ako je $M \subset \mathbb{N}$ i ako u skupu M važe (A1) i (A2) tada je $M = \mathbb{N}$.

¹ prirodni brojevi ili pozitivni cijeli brojevi; nenegativni cijeli brojevi su $0, 1, 2, \dots$, tj. prirodni brojevi i još nula

²Giuseppe Peano (27.avgust 1858.–20.april 1932. godine), bio je italijanski matematičar, veći dio karijere predavao je matematiku na Univerzitetu u Torinu. Jedan od osnivača matematičke logike i teorije skupova.

Ovi aksiomi definišu skup prirodnih brojeva \mathbb{N} . Posljednji, peti aksiom je i osnova za jednu metodu dokaza poznatu u matematici pod nazivom "princip matematičke indukcije" i o njemu će biti više riječi kasnije.

Osim korištenja prirodnih brojeva za brojanje, potrebno je koristiti i računске operacije sabiranja, množenja, oduzimanja i dijeljenja prirodnih brojeva.

Sabiranje prirodnih brojeva. Broj $a + b$, je zbir ili suma brojeva a i b , brojevi a i b su sabirci. Uobičajena oznaka za operaciju sabiranja je znak "+". Operacija sabiranja je zatvorena u skupu prirodnih brojeva, tj. $(\forall a, b \in \mathbb{N}) a + b \in \mathbb{N}$.

Oduzimanje prirodnih brojeva. Broj $a - b$ je razlika brojeva a i b , broj a je umanjenik a broj b je umanjilac. Oznaka za operaciju oduzimanja je "-". Operacija oduzimanja nije zatvorena u skupu prirodnih brojeva, naime, razlika dva prirodna broja nije uvijek prirodan broj, npr. $1 - 2 \notin \mathbb{N}$.

Množenje prirodnih brojeva. Broj ab ili $a \cdot b$ je proizvod brojeva a i b . Brojevi a i b su faktori, oznaka za operaciju množenja je "·". Operacija množenja je zatvorena u skupu \mathbb{N} , tj. $(\forall a, b \in \mathbb{N}) a \cdot b \in \mathbb{N}$.

Dijeljenje prirodnih brojeva. Broj $a : b$ je količnik brojeva a i b , broj a je dijeljenik, a broj b je djelilac. Operacija dijeljenja nije zatvorena u skupu prirodnih brojeva \mathbb{N} , npr. $1 : 2 \notin \mathbb{N}$. Oznaka za dijeljenje je ":".

Često se javlja potreba da proširimo skup prirodnih brojeva sa brojem 0, pa tada koristimo oznaku \mathbb{N}_0 . Dakle $\mathbb{N}_0 = \mathbb{N} \cup \{0\}$.

6.1.1 Reprezentacija prirodnih brojeva

Uobičajeno predstavljanje brojeva je u decimalnoj notaciji. Zapisujemo brojeve koristeći cifre $\{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\}$ da predstavimo umnoške stepena baze 10. Na primjer broj 234597 možemo zapisati ovako:

$$2 \cdot 10^5 + 3 \cdot 10^4 + 4 \cdot 10^3 + 5 \cdot 10^2 + 9 \cdot 10 + 7 \cdot 10^0.$$

Nema posebnog razloga zašto koristimo broj 10 kao bazu naše notacije, možda što imamo 10 prstiju na rukama. Babilonci su koristili bazu 60, Maje bazu 12, dok današnji kompjuteri koriste bazu 2.

Sljedeća teorema kaže da svaki prirodan broj veći od 1 možemo koristiti kao bazu.

TEOREMA 6.1.

Neka je b prirodan broj veći od 1. Tada svaki prirodan broj n možemo na jedinstven način predstaviti u obliku

$$a_k b^k + a_{k-1} b^{k-1} + \dots + a_1 b^1 + a_0, \quad (6.1)$$

gdje je k prirodan broj, a_j je broj iz $\mathbb{N}_0 = \mathbb{N} \cup \{0\}$ za koji je $0 \leq a_j \leq b - 1$ za $j = 0, 1, \dots, k$ i $a_k \neq 0$.

Broj b iz razvoja (6.1) nazivamo baza razvoja, ekspanzije ili predstavljanja. Razvoj sa bazom 10 (naša uobičajena baza), zovemo decimalna notacija, predstavljanje ili razvoj. U slučaju baze 2, kažemo da je to binarno predstavljanje, za bazu 8 oktalno i za bazu 16 heksadecimalno predstavljanje. Koeficijenti a_j su cifre razvoja.

Da bi razlikovali predstavljanje brojeva u različitim bazama, koristimo specijalnu notaciju. Pišemo

$$(a_k a_{k-1} \dots a_1 a_0)_b$$

da bi predstavili broj

$$a_k b^k + a_{k-1} b^{k-1} + \dots + a_1 b + a_0.$$

PRIMJER 6.1.

Predstaviti brojeve $(236)_7$ i $(10010011)_2$ u decimalnoj notaciji.

Rješenje:

$$\begin{aligned} \text{Vrijedi } (236)_7 &= 2 \cdot 7^2 + 3 \cdot 7 + 6 = 2 \cdot 49 + 21 + 6 = 125 \text{ i } (10010011)_2 \\ &= 1 \cdot 2^7 + 1 \cdot 2^4 + 1 \cdot 2 + 1 = 128 + 16 + 2 + 1 = 147. \end{aligned}$$

PRIMJER 6.2.

Predstaviti brojeve 125 u bazi 7 i 147 u bazi 2.

Rješenje:

Postupamo na sljedeći način

$$125 = 17 \cdot 7 + 6$$

$$17 = 2 \cdot 7 + 3$$

$$2 = 0 \cdot 7 + 2,$$

te je $125 = (236)_7$, i

$$147 = 73 \cdot 2 + 1$$

$$73 = 36 \cdot 2 + 1$$

$$36 = 18 \cdot 2 + 0$$

$$18 = 9 \cdot 2 + 0$$

$$9 = 4 \cdot 2 + 1$$

$$4 = 2 \cdot 2 + 0$$

$$2 = 1 \cdot 2 + 0$$

$$1 = 0 \cdot 2 + 1$$

$147 = (10010011)_2$.

PRIMJER 6.3.

Riješiti jednačine

(a) $2012_3 \cdot x_2 = 2183.$

(b) $5 \cdot x_4 = 11001_2 \cdot 2222_3.$

(c) $x_6 : 321_4 = 432_5.$

Rješenje:

- (a) Prvo pretvorimo 2012_3 u decimalnu notaciju, vrijedi $2012 = 2 \cdot 3^3 + 1 \cdot 3 + 2 = 59$, zatim $\frac{2183}{59} = 37$. Na kraju 37 pretvorimo u binarni broj, tj. predstavimo ga u binarnoj notaciji

$$37 = 18 \cdot 2 + 1$$

$$18 = 9 \cdot 2 + 0$$

$$9 = 4 \cdot 2 + 1$$

$$4 = 2 \cdot 2 + 0$$

$$2 = 1 \cdot 2 + 0$$

$$1 = 0 \cdot 2 + 1,$$

pa je $x_2 = 100101$.

- (b) Pretvorimo brojeve u decimalnu notaciju, vrijedi $11001_2 = 1 \cdot 2^4 + 1 \cdot 2^3 + 1 = 25$, $2222_3 = 2 \cdot 3^3 + 2 \cdot 3^2 + 2 \cdot 3 + 2 = 80$, dalje je $5x = 25 \cdot 80 \Leftrightarrow x = \frac{25 \cdot 80}{5} = 400$. Sada pretvorimo 400 iz decimalne u notaciju sa bazom $b = 4$

$$400 = 100 \cdot 4 + 0$$

$$100 = 25 \cdot 4 + 0$$

$$25 = 6 \cdot 4 + 1$$

$$6 = 1 \cdot 4 + 2$$

$$1 = 0 \cdot 4 + 1,$$

pa je $x_4 = 12100_4$.

- (c) Vrijedi $321_4 = 3 \cdot 4^2 + 2 \cdot 4 + 1 = 57$, $432_5 = 4 \cdot 5^2 + 3 \cdot 5 + 2 = 117$, pa je $x = 57 \cdot 117 = 6669$, te je na kraju

$$6669 = 1111 \cdot 6 + 3$$

$$1111 = 185 \cdot 6 + 1$$

$$185 = 30 \cdot 6 + 5$$

$$30 = 5 \cdot 6 + 0$$

$$5 = 0 \cdot 6 + 5,$$

 $x_6 = 50513_6.$

6.1.2 Matematička indukcija

Princip matematičke indukcije koristan je alat za dokazivanje raznih rezultata sa prirodnim brojevima. Princip matematičke indukcije zasnovan je na petom Peanovom aksiomu.

Peti Peanov aksiom: Neka je $M \subset \mathbb{N}$, ako vrijedi $1 \in M$ i $n \in M \Rightarrow n + 1 \in M$, tada je $M = \mathbb{N}$.

Da bi pokazali matematičkom indukcijom da neki rezultat vrijedi za svaki prirodan broj, potrebno je uraditi sljedeća tri koraka. Prvi korak je provjera, tj. treba provjeriti da li taj rezultat vrijedi za prvi broj iz tvrdnje (najčešće je to broj 1). Ovaj korak zovemo baza indukcije. Drugi korak je postavljanje pretpostavke da tvrdnja vrijedi za neki prirodan broj n . Ova pretpostavka se naziva i induktivna hipoteza. Treći korak je dokazivanje da iz induktivne hipoteze slijedi da je tvrdnja tačna za $n + 1$. Ovaj korak zovemo korak indukcije. Nakon ovih uspješno obavljenih koraka, zaključujemo na osnovu principa matematičke indukcije da je posmatrana tvrdnja tačna za sve prirodne brojeve. Ovo je osnovna šema dokaza, ali postoje i brojne druge varijante primjene metode matematičke indukcije.

PRIMJER 6.4.

Dokazati matematičkom indukcijom $(\forall n \in \mathbb{N}) 1 + 2 + \dots + n = \frac{n(n+1)}{2}$.

Rješenje:

1. Za $n = 1$ vrijedi $1 = \frac{1(1+1)}{2} \Leftrightarrow 1 = 1$.
2. Pretpostavimo sada da je formula tačna za neko n , tj. da vrijedi

$$1 + 2 + \dots + n = \frac{n(n+1)}{2}.$$

3. Ako sada dodamo i lijevoj strani prethodne jednakosti $n + 1$, dobićemo

$$1 + 2 + \dots + n + (n + 1) = \frac{n(n+1)}{2} + n + 1.$$

Naravno ako je pretpostavka tačna onda je i ova jednakost tačna. Lijeva strana predstavlja zbir prvih $n + 1$ prirodnih brojeva i tu ne treba ništa mijenjati. Na desnoj strani je izraz $\frac{n(n+1)}{2} + n + 1$ i trebamo pokazati da je on jednak $\frac{(n+1)(n+2)}{2}$. Zaista vrijedi:

$$\frac{n(n+1)}{2} + n + 1 = \frac{n(n+1) + 2(n+1)}{2} = \frac{(n+1)(n+2)}{2},$$

što znači da smo uspjeli dokazati da formula vrijedi i za $n + 1$.

Na osnovu principa matematičke indukcije, dokazali smo da je jednakost tačna za svako $n \in \mathbb{N}$.

PRIMJER 6.5.

Dokazati matematičkom indukcijom $(\forall n \in \mathbb{N}) 1 + 3 + 6 + \dots + \frac{n(n+1)}{2} = \frac{n(n+1)(n+2)}{6}$.

Rješenje.

1. Neka je $n = 1$, sada je $1 = \frac{1 \cdot (1+1)(1+2)}{6} \Leftrightarrow 1 = 1$. Dakle prvi korak (baza ili osnova indukcije) je ispunjen.
2. Pretpostavimo da je formula tačna za neko $n \in \mathbb{N}$:

$$1 + 3 + \dots + \frac{n(n+1)}{2} = \frac{n(n+1)(n+2)}{6}.$$

3. Trebamo sada pokazati da iz pretpostavke (2) slijedi tačnost formule za $n+1 \in \mathbb{N}$, odnosno da vrijedi:

$$1 + 3 + \dots + \frac{n(n+1)}{2} + \frac{(n+1)(n+2)}{2} = \frac{(n+1)(n+2)(n+3)}{6}.$$

Dodajmo na obje strane jednakosti (2) izraz $\frac{(n+1)(n+2)}{2}$, pa je

$$1 + 3 + \dots + \frac{n(n+1)}{2} + \frac{(n+1)(n+2)}{2} = \frac{n(n+1)(n+2)}{6} + \frac{(n+1)(n+2)}{2}.$$

Lijeva strana predstavlja zbir $n+1$ razlomaka oblika $\frac{n(n+1)}{2}$ i tu se nema šta dokazivati, ali treba pokazati da je desna strana jednaka $\frac{(n+1)(n+2)(n+3)}{6}$. Dalje je

$$\begin{aligned} & \frac{n(n+1)(n+2)}{6} + \frac{(n+1)(n+2)}{2} \\ &= \frac{n(n+1)(n+2)}{6} + \frac{(n+1)(n+2) \cdot 3}{2 \cdot 3} = \frac{(n+1)(n+2)(n+3)}{6}, \end{aligned}$$

čime smo pokazali tačnost formule i za $n+1$.

Na osnovu principa matematičke indukcije, jednakost je tačna za svako $n \in \mathbb{N}$.

PRIMJER 6.6.

Dokazati matematičkom indukcijom $3 \mid 5^n + 2^{n+1}$, $(\forall n \in \mathbb{N})$.

Rješenje.

1. Za $n = 1$ vrijedi, $5^1 + 2^{1+1} = 5 + 4 = 9$, $9 : 3 = 3$. Prvi korak je pokazan.
2. Induktivna hipoteza: izraz $5^n + 2^{n+1}$ je djeljiv sa 3.
3. Dokažimo da iz pretpostavke (induktivne hipoteze) slijedi djeljivost sa 3 izraza

$5^{n+1} + 2^{n+2}$. Ako je $3 \mid 5^n + 2^{n+1}$, onda postoji prirodan broj a takav da je $5^n + 2^{n+1} = 3 \cdot a$. Sada je

$$\begin{aligned} 5^{n+1} + 2^{n+2} &= 5 \cdot 5^n + 2 \cdot 2^{n+1} = 5 \underbrace{(5^n + 2^{n+1})}_{=3a} - 3 \cdot 2^{n+1} = 5 \cdot 3a - 3 \cdot 2^{n+1} \\ &= 3(5a - 2^{n+1}) = 3 \cdot b, \quad b = 5a - 2^{n+1} \in \mathbb{Z}. \end{aligned}$$

Ovim smo pokazali da iz $3 \mid 5^n + 2^{n+1}$ slijedi $3 \mid 5^{n+1} + 2^{n+2}$.

Sada na osnovu principa matematičke indukcije, zaključujemo da je traženi izraz djeljiv sa 3 za svako $n \in \mathbb{N}$.

PRIMJER 6.7.

Dokazati matematičkom indukcijom $6 \mid n^3 + 11n$, ($\forall n \in \mathbb{N}$).

Rješenje.

1. Za $n = 1$ vrijedi $1^3 + 11 \cdot 1 = 12$, $12 : 6 = 2$. Prvi korak je pokazan.
2. Pretpostavimo da za neko $n \in \mathbb{N}$ vrijedi $6 \mid n^3 + 11n$.
3. Iz $6 \mid n^3 + 11n$ slijedi da postoji prirodan broj a takav da je $n^3 + 11n = 6 \cdot a$. Dalje je

$$\begin{aligned} (n+1)^3 + 11(n+1) &= n^3 + 3n^2 + 3n + 1 + 11n + 11 \\ &= n^3 + 11n + 3n^2 + 3n + 12 \\ &= \underbrace{n^3 + 11n}_{=6 \cdot a} + 3n(n+1) + 12. \end{aligned}$$

Treba da pokažemo da je $3n(n+1)$ djeljivo sa 6. Ovaj izraz je već djeljiv sa 3, a brojevi n i $n+1$ su uzastopni prirodni brojevi, pa je jedan od njih paran a drugi neparan, tako da je proizvod $n(n+1)$ paran, a samim tim i djeljiv sa 2. S obzirom da je izraz $3n(n+1)$ istovremeno djeljiv i sa 2 i sa 3, to znači da je djeljiv i sa 6. Na kraju je

$$(n+1)^3 + 11(n+1) = 6 \cdot a + 6 \cdot b + 12 = 6 \cdot c, \quad (b, c \in \mathbb{N}).$$

pa je dokazana djeljivost.

Na osnovu principa matematičke indukcije, dokazali smo da je traženi izraz djeljiv sa 6 za svako $n \in \mathbb{N}$.

Jedna od značajnijih nejednakosti koja se često koristi u matematici je tzv. Bernoullijeva (Bernulijeva)³ nejednakost. I ona se može dokazati matematičkom indukcijom.

³Daniel Bernoulli (8.februar 1700.–27.mart 1782. godine) bio je švajcarski matematičar i fizičar i jedan od najistaknutijih matematičara u porodici Bernoulli. Posebno će biti zapamćen po primjeni matematike u mehanici fluida, te pionirskom doprinosu u razvoju vjerovatnoće i statistike.

PRIMJER 6.8.

Dokazati Bernoullijevu nejednakost:

Za svaki prirodan $n \geq 2$ vrijedi $(1+h)^n > 1+nh$, gdje je $h \neq 0$ i $h > -1$.

Rješenje.

Ovdje ćemo provjeru početi od broja $n = 2$, jer je to prvi od prirodnih brojeva za koje se tvrdi tačnost nejednakosti.

1. Za $n = 2$ je $(1+h)^2 = 1+2h+h^2 > 1+2h$ jer je $h^2 > 0$.
2. Pretpostavka: nejednakost je tačna za neko $n = k > 2$, tj. $(1+h)^k > 1+kh$.
3. Dokažimo da iz pretpostavke slijedi da je nejednakost je tačna za $n = k+1$. Pomnožimo li obje strane prethodne nejednakosti (pretpostavke) sa $(1+h) > 0$, dobićemo $(1+h)^{k+1} > (1+kh)(1+h) = 1+(1+k)h+kh^2 > 1+(1+k)h$, što je i trebalo pokazati.

Na osnovu principa matematičke indukcije dokazali smo traženu nejednakost.

Dakle, u koraku provjere krećemo od prvog broja za koji treba pokazati da je tvrdnja tačna.

NAPOMENA 6.1.

Princip matematičke indukcije može i da se uopšti tako da glasi:

Neka je dat niz tvrđenja $A_s, A_{s+1}, A_{s+2}, \dots$ gdje je s neki prirodan broj i ako vrijedi:

- a) A_s je tačno
- b) za svaki broj $r \geq s$ iz istinitosti tvrđenja A_r slijedi istinitost tvrđenja A_{r+1} ,

tada su sva tvrđenja $A_s, A_{s+1}, A_{s+2}, \dots$ tačna. Drugim riječima A_s je tačno za svako $n \geq s$.

6.1.3 Binomni obrazac

Binomni obrazac nam daje formulu po kojoj možemo izraz $(a+b)^n$ (stepen binoma) predstaviti kao sumu sabiraka određenog oblika. Prije nego što damo ovu formulu, neophodno je uvesti neke pojmove.

DEFINICIJA 6.1.

Funkcija faktorijel (u oznaci !) svakom broju iz skupa $\mathbb{N} \cup \{0\}$ pridružuje prirodan broj, tako da je $0! = 1$ i $n! = 1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot n$ ($\forall n \in \mathbb{N}$).

DEFINICIJA 6.2.

Funkcija koja svakom uređenom paru $(n, k) \in \mathbb{N}_0 \times \mathbb{N}_0$ pridružuje nenegativan cijeli broj označen sa $\binom{n}{k}$ i definisan sa:

$$\binom{0}{0} = \binom{n}{0} = 1, \text{ za sve } n \in \mathbb{N} \text{ i}$$

$$\binom{n}{k} = \frac{n(n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1)}{k!} \text{ za sve } n \in \mathbb{N}_0, k \in \mathbb{N},$$

naziva se binomni koeficijent.

PRIMJER 6.9.

$$5! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 120, \quad \binom{7}{2} = \frac{7 \cdot 6}{2!} = 21.$$

Faktorijel i binomni koeficijent imaju primjene u kombinatorici. Neka imamo n različitih elemenata k_1, k_2, \dots, k_n . Ovih n elemenata moguće je poredati na više različitih načina. Svaka takva uređena n -torka se zove permutacija bez ponavljanja. Broj svih mogućih permutacija bez ponavljanja elemenata n -članog skupa je $n!$. Ako od n različitih elemenata pravimo slogove od po k različitih elemenata, a pri tom ne pridajemo važnost poretku unutar sloga, dobijamo kombinacije n -tog reda i k -tog razreda bez ponavljanja. Broj ovakvih kombinacija jednak je upravo binomnom koeficijentu $\binom{n}{k}$. Ako razlomak $\binom{n}{k}$ proširimo sa $(n-k)!$ (kad je $n > k$), onda dobijamo

$$\binom{n}{k} = \frac{n(n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1) \cdot (n-k)(n-k-1) \cdot \dots \cdot 1}{k! \cdot (n-k)!},$$

odnosno

$$\binom{n}{k} = \frac{n!}{k!(n-k)!}.$$

Za binomne koeficijente kad je $n \geq k$, vrijede sljedeće osobine:

1.

$$\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k}$$

2. Pascalova formula

$$\binom{n}{k} + \binom{n}{k+1} = \binom{n+1}{k+1}$$

3.

$$\binom{n}{k} = \frac{n}{k} \binom{n-1}{k-1}$$

4.

$$k \binom{n}{k} = n \binom{n-1}{k-1}.$$

Prva osobina znači simetričnost binomnih koeficijenata. Binomne koeficijente možemo poredati u obliku beskonačnog trougla, kojeg nazivamo Pascalov trougao, u čast Blaise Pascala⁴ koji ga je opisao u 17.vijeku (vidjeti Tabela 6.1). Ali ovo je bilo poznato i mnogim matematičarima prije njega.

$n = 0$	$\binom{0}{0}$						
$n = 1$	$\binom{1}{0}$		$\binom{1}{1}$				
$n = 2$	$\binom{2}{0}$		$\binom{2}{1}$	$\binom{2}{2}$			
$n = 3$	$\binom{3}{0}$		$\binom{3}{1}$	$\binom{3}{2}$	$\binom{3}{3}$		
$n = 4$	$\binom{4}{0}$	$\binom{4}{1}$	$\binom{4}{2}$	$\binom{4}{3}$	$\binom{4}{4}$		
$n = 5$	$\binom{5}{0}$	$\binom{5}{1}$	$\binom{5}{2}$	$\binom{5}{3}$	$\binom{5}{4}$	$\binom{5}{5}$	
$n = 6$	$\binom{6}{0}$	$\binom{6}{1}$	$\binom{6}{2}$	$\binom{6}{3}$	$\binom{6}{4}$	$\binom{6}{5}$	$\binom{6}{6}$
\vdots							
$n = 0$	1						
$n = 1$	1		1				
$n = 2$	1		2	1			
$n = 3$	1		3	3	1		
$n = 4$	1	4	6	4	1		
$n = 5$	1	5	10	10	5	1	
$n = 6$	1	6	15	20	15	6	1
\vdots							

Slika 6.1: Pascalov trougao

Ovdje dolazi do izražaja Pascalova formula, tj. da je zbir svaka dva susjedna binomna koeficijenta u istom redu i k i $(k + 1)$ -oj koloni jednak binomnom koeficijentu u sljedećem redu i $(k + 1)$ -oj koloni. Sada možemo navesti i dokazati binomni obrazac.

⁴Blaise Pascal (19.juni 1623.–19.avgust 1662. godine) bio je francuski matematičar, fizičar, izumitelj, filozof, pisac i katolički teolog. Dao veliki doprinos u matematici, fizici te drugim prirodnim i primijenjenim naukama.

TEOREMA 6.2.

Za bilo koja dva realna broja a i b i bilo koji prirodan broj n vrijedi:

$$(a + b)^n = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} a^{n-k} \cdot b^k. \quad (6.2)$$

Dokaz. Teoremu ćemo dokazati metodom matematičke indukcije.

Formulu (6.2) možemo napisati u obliku:

$$\begin{aligned} (a + b)^n &= \binom{n}{0} a^n + \binom{n}{1} a^{n-1} b + \dots + \binom{n}{n-1} a b^{n-1} + \binom{n}{n} b^n. \\ &= a^n + \binom{n}{1} a^{n-1} b + \dots + \binom{n}{n-1} a b^{n-1} + b^n. \end{aligned}$$

1. Provjeravamo da li je jednakost tačna za $n = 1$. Lijeva strana je $(a + b)^1$, a desna je $1 \cdot a^1 + 1 \cdot b^1$, pa je data jednakost tačna.
2. Pretpostavimo da je tvrdnja tačna za $n = k$. To znači da je

$$(a + b)^k = \sum_{j=0}^k \binom{k}{j} a^{k-j} \cdot b^j. \quad (6.3)$$

3. Dokažimo da iz pretpostavke slijedi da je tvrdnja teorema tačna za $n = k + 1$. Krenimo od lijeve strane jednakosti koju trebamo dokazati,

$$\begin{aligned} (a + b)^{k+1} &= (a + b) \cdot (a + b)^k = (a + b) \cdot \sum_{j=0}^k \binom{k}{j} a^{k-j} \cdot b^j \\ &= \sum_{j=0}^k \binom{k}{j} a^{k+1-j} \cdot b^j + \sum_{j=0}^k \binom{k}{j} a^{k-j} \cdot b^{j+1}. \end{aligned}$$

Ako u lijevoj sumi izdvojimo prvi sabirak (tj. kad je $j = 0$), a u desnoj sumi izdvojimo zadnji sabirak (tj. kad je $j = k$), dobijamo

$$\begin{aligned} (a + b)^{k+1} &= a^{k+1} + \sum_{j=1}^k \binom{k}{j} a^{k+1-j} \cdot b^j + \sum_{j=0}^{k-1} \binom{k}{j} a^{k-j} \cdot b^{j+1} + b^{k+1} \\ &= a^{k+1} + \sum_{j=1}^k \binom{k}{j} a^{k+1-j} \cdot b^j + \sum_{j=1}^k \binom{k}{j-1} a^{k-(j-1)} \cdot b^j + b^{k+1} \\ &= a^{k+1} + \sum_{j=1}^k \left[\binom{k}{j} + \binom{k}{j-1} \right] a^{k+1-j} \cdot b^j + b^{k+1}. \end{aligned}$$

Na osnovu Pascalove formule (2. osobine binomnih koeficijenata) je

$$\binom{k}{j} + \binom{k}{j-1} = \binom{k+1}{j},$$

pa konačno dobijamo

$$(a+b)^k = a^{k+1} + \sum_{j=1}^k \binom{k+1}{j} a^{k+1-j} \cdot b^j + b^{k+1} = \sum_{j=0}^{k+1} \binom{k+1}{j} a^{k+1-j} \cdot b^j.$$

Dakle, tvrdnja teoreme vrijedi i za $n = k + 1$.

Na osnovu principa matematičke indukcije, tvrdnja teoreme vrijedi za svaki prirodan broj n . \square

Poopštenje binomnog obrasca na racionalne eksponente dao je Isaac Newton⁵. Primijetimo da je u razvoju n -tog stepena binoma (6.2) ukupno $n + 1$ sabiraka, a $(k + 1)$ -vi član iznosi

$$T_{k+1} = \binom{n}{k} a^{n-k} \cdot b^k. \quad (6.4)$$

PRIMJER 6.10.

Razviti po binomnom obrascu $(3 + 2x)^4$.

Rješenje.

Za dati binom je $a = 3$, $b = 2x$ i $n = 4$. U binomni obrazac $(a + b)^n = \binom{n}{0}a^n + \binom{n}{1}ab^{n-1} + \dots + \binom{n}{n-1}ab^{n-1} + \binom{n}{n}b^n$ uvrstimo date podatke, dobijamo

$$\begin{aligned} (3 + 2x)^4 &= 3^4 + \binom{4}{1}3^3 \cdot (2x) + \binom{4}{2}3^2 \cdot (2x)^2 + \binom{4}{3}3 \cdot (2x)^3 + \binom{4}{4}(2x)^4 \\ &= 81 + 216x + 216x^2 + 96x^3 + 16x^4. \end{aligned}$$

PRIMJER 6.11.

Odrediti peti član u razvijenom obliku binoma $(x^{\frac{1}{2}} + x^{\frac{2}{3}})^{12}$.

Rješenje.

Binomni obrazac možemo pisati u obliku $(a + b)^n = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} a^{n-k} b^k$, pa prvom članu odgovara $k = 0$, drugom članu $k = 1$, tj. kao što je u (6.4) napisano, $(k + 1)$ -vi član možemo pisati u obliku $T_{k+1} = \binom{n}{k} a^{n-k} b^k$. Kako treba da izračunamo 5-ti član, to je $k = 4$, pa je

$$T_5 = \binom{12}{4} \left(x^{\frac{1}{2}}\right)^{12-4} \cdot \left(x^{\frac{2}{3}}\right)^4 = \frac{12!}{4!(12-4)!} x^4 \cdot x^{\frac{8}{3}} = 495x^{\frac{20}{3}}.$$

⁵Isaac Newton (25.decembar 1642.–20.mart 1726/27. godine) bio je engleski matematičar, fizičar, astronom, teolog i autor (opisan u njegovo vrijeme kao "prirodni filozof"). Široko je rasprostranjeno mišljenje da je jedan od najvećih matematičara i jedan od najuticajnijih naučnika svih vremena.

PRIMJER 6.12.

Odrediti član koji ne sadrži x u razvijenom obliku binoma $(x + x^{-2})^{12}$.

Rješenje.

Koristimo ponovo formulu $T_{k+1} = \binom{n}{k} a^{n-k} b^k$. Potrebno je k izračunati, to radimo iz uslova

$$T_{k+1} = \binom{n}{k} a^{n-k} b^k = \binom{12}{k} (x)^{12-k} \cdot (x^{-2})^k = \binom{12}{k} x^{12-3k}.$$

Član koji ne sadrži x zbog toga što je eksponent od x jednak 0, dakle $12 - 3k = 0 \Leftrightarrow k = 4$, tj. peti član ne sadrži x

$$T_5 = \binom{12}{4} x^{12-4} \cdot (x^{-2})^4 = \frac{12!}{4! \cdot 8!} x^8 \cdot x^{-8} = 495.$$

PRIMJER 6.13.

Dat je binom $\left(\sqrt{2^x} + \frac{1}{\sqrt{2^{x-1}}}\right)^n$.

- (a) Odrediti n tako da je zbir binomnih koeficijenta posljednja tri člana u razvijenom obliku binoma jednak 22.
- (b) Odrediti onu vrijednost od x za koju je zbir trećeg i petog člana u razvijenom obliku binoma jednak 105.

Rješenje.

(a) Vrijedi

$$\binom{n}{n-2} + \binom{n}{n-1} + \binom{n}{n} = 22 \Leftrightarrow \frac{n(n-1)}{2} + n + 1 = 22 \Leftrightarrow n^2 + n - 42 = 0,$$

pa su rješenja ove kvadratne jednačine $n_1 = -7 \vee n_2 = 6$. Pošto n mora biti prirodan broj, vrijedi $n = 6$.

(b) Sada je

$$\begin{aligned} T_3 + T_5 &= 135 \Leftrightarrow \binom{6}{2} (\sqrt{2^x})^4 \cdot \left(\frac{1}{\sqrt{2^{x-1}}}\right)^2 + \binom{6}{4} (\sqrt{2^x})^2 \cdot \left(\frac{1}{\sqrt{2^{x-1}}}\right)^4 = 135 \\ &\Leftrightarrow \frac{6!}{2!4!} 2^{2x} \cdot 2^{-(x-1)} + \frac{6!}{4!2!} 2^x \cdot 2^{-2(x-1)} = 135 \\ &\Leftrightarrow 2 \cdot 2^x + 4 \cdot 2^{-x} = 9 \\ &\Leftrightarrow 2 \cdot 2^{2x} - 9 \cdot 2^x + 4 = 0. \end{aligned}$$

Uvedimo smjenu $2^x = t$, dobijamo kvadratnu jednačinu $2t^2 - 9t + 4 = 0$, čija su rješenja $t_1 = \frac{1}{2} \vee t_2 = 4$, odnosno $2^x = \frac{1}{2} \Leftrightarrow x_1 = -1$ i $2^x = 4 \Leftrightarrow x_2 = 2$.

6.2 Cijeli brojevi i skup cijelih brojeva

Proširivanjem skupa prirodnih brojeva dobijamo skup cijelih brojeva \mathbb{Z} . Skup cijelih brojeva čine, osim prirodnih brojeva, još i broj 0 i negativni cijeli brojevi $\dots, -3, -2, -1$, pa vrijedi $\mathbb{Z} = \{\dots, -2, -1, 0, 1, 2, \dots\}$ i $\mathbb{N} \subset \mathbb{Z}$. Pri formiranju skupa cijelih brojeva vođeno je računa da se osobine skupa prirodnih brojeva prenesu i na skup cijelih brojeva, preciznije skup cijelih brojeva je zatvoren u odnosu na operacije sabiranja i množenja, ali zatvoren je i u odnosu na operaciju oduzimanja.

Za operacije sabiranje i množenja vrijede osobine

1. Zatvorenost: $a + b$ i $a \cdot b$ su cijeli brojevi, za sve cijele brojeve a i b .
2. Komutativni zakon: $a + b = b + a$ i $a \cdot b = b \cdot a$, za sve cijele brojeve a i b .
3. Asocijativni zakon: $(a + b) + c = a + (b + c)$ i $(a \cdot b) \cdot c = a \cdot (b \cdot c)$, za sve cijele brojeve a, b i c .
4. Distributivni zakon: $(a + b) \cdot c = a \cdot c + b \cdot c$, za sve cijele brojeve a, b i c .
5. Neutralni elementi: 0 za sabiranje $a + 0 = a$ i 1 za množenje $a \cdot 1 = a$, za sve cijele brojeve a .
6. Suprotni element: za svaki cijeli broj a postoji broj x takav da je $a + x = 0$, tj. postoji u skupu cijelih brojeva rješenje jednačine $a + x = 0$. Broj x zovemo suprotni element (ili inverzni element) broja a u odnosu na sabiranje i označavamo ga sa $-a$.
7. Zakon kancelacije (skraćivanja): Ako su a, b i c cijeli brojevi i $a \cdot c = b \cdot c$, $c \neq 0$, tada je $a = b$.

Uređenje na skupu cijelih brojeva. Uređenje na skupu cijelih brojeva \mathbb{Z} može se definisati koristeći prirodne brojeve.

DEFINICIJA 6.3.

Ako su a i b cijeli brojevi, tada je $a < b$, ako je $b - a$ prirodan broj. Ako je $a < b$ možemo pisati i $b > a$.

Vrijede fundamentalne osobine uređenosti cijelih brojeva:

- o Zatvorenost za prirodne brojeve: $a + b$ i $a \cdot b$ su prirodni brojevi, kad god su a i b prirodni brojevi.
- o Zakon trihonomije: Za svaki cijeli broj a vrijedi jedno od pravila: (a) $a > 0$; (b) $a = 0$; (c) $a < 0$.

Kažemo da je skup cijelih brojeva uređen skup jer sadrži podskup koji je zatvoren u odnosu na sabiranje i množenje, te zakon trihotomije vrijedi za svaki cio broj.

6.2.1 Djeljivost cijelih brojeva

Teorija brojeva je grana matematike koja se ponajprije bavi proučavanjem osobina skupa prirodnih brojeva \mathbb{N} . Osim toga, proučavaju se i osobine skupa cijelih brojeva \mathbb{Z} , te racionalnih brojeva \mathbb{Q} . Pojam djeljivosti je jedan od najjednostavnijih, ali i najvažnijih pojmova u teoriji brojeva. Kada cio broj podijelimo drugim cijelim brojem različitim od nule, rezultat može a i ne mora biti cio broj. Na primjer, $32 : 4 = 8$ je cio broj, dok $12 : 5 = 2.4$ nije cio broj. Ovi primjeri vode nas do sljedeće definicije.

DEFINICIJA 6.4.

Ako su a i b cijeli brojevi i $a \neq 0$, kažemo da a dijeli b ili da je b djeljivo sa a , ako postoji cio broj c , takav da je $b = a \cdot c$. Ako a dijeli b , kažemo a je djelilac ili faktor od broja b .

Ako a dijeli b pišemo $a \mid b$, a ako ne dijeli onda $a \nmid b$.

PRIMJER 6.14.

Sljedeći primjeri ilustruju koncept djeljivosti cijelih brojeva: $7 \mid 35$, $13 \mid 65$, $11 \mid 55$, $-5 \mid 45$, $14 \mid 0$, $3 \nmid 10$, $4 \nmid 17$.

PRIMJER 6.15.

Djelci broja 6 su ± 1 , ± 2 , ± 3 , ± 6 . Djelci broja 19 su ± 1 i ± 19 . Djelci broja 100 su ± 1 , ± 2 , ± 4 , ± 5 , ± 10 , ± 20 , ± 25 , ± 50 i ± 100 .

Slijede neke osnovne osobine djeljivosti.

TEOREMA 6.3.

Ako su a , b i c cijeli brojevi takvi da je $a \mid b$ i $b \mid c$, tada je $a \mid c$.

PRIMJER 6.16.

Ako je $7 \mid 35$ i $35 \mid 105$, tada po Teoremi 6.3 slijedi da je $7 \mid 105$.

TEOREMA 6.4.

Ako je su a , b , c , m i n cijeli brojevi takvi da je $c \mid a$, $c \mid b$, tada je $c \mid (ma + nb)$.

PRIMJER 6.17.

Kako je $3 \mid 12$ i $3 \mid 21$, tada po Teoremi 6.4, 3 dijeli i 39 jer je

$$5 \cdot 12 - 1 \cdot 21 = 39.$$

TEOREMA 6.5 (Teorema o dijeljenju sa ostatkom).

Ako su a i b , $b > 0$ cijeli brojevi, tada postoje jedinstveni cijeli brojevi q i r takvi da je

$$a = b \cdot q + r \text{ i } 0 \leq r < b.$$

U prethodnoj teoremi broj a je dijeljenik, b je djelilac, q je količnik i r je ostatak. Ova teorema se u dijelu literature naziva i algoritam dijeljenja. Iz $a = bq + r$ možemo primijetiti da je a djeljivo sa b jedino ako je $r = 0$.

PRIMJER 6.18.

Ako je $a = 133$ i $b = 21$, tada je $q = 6$ i $r = 7$, jer je $133 = 21 \cdot 6 + 7$.

Za dati pozitivan cio broj d , možemo cijele brojeve svrstati u različite podskupove zavisno od toga koliki je ostatak pri dijeljenju nekog cjelog broja sa d . Ako je broj $d = 2$ onda su mogući ostaci 0 i 1. Ovo nas vodi do sljedeće definicije.

DEFINICIJA 6.5.

Ako je ostatak dijeljenja cijelog pozitivnog broja n sa 2 jednak 0, tada je $n = 2k$ za neki pozitivan cio broj k i kažemo da je n paran broj. U suprotnom, ako je ostatak dijeljenja n sa 2 jednak 1, onda je $n = 2k + 1$, za neki pozitivan cio broj k i kažemo da je n neparan broj.

Prosti i složeni brojevi. Broj 1 ima samo jednog pozitivnog djelioca i to je 1. Svaki drugi pozitivan cio broj ima najmanje dva pozitivna djelioca i to 1 i samog sebe. Pozitivni cijeli brojevi koji imaju samo dva djelioca jako su bitni.

DEFINICIJA 6.6 (Prosti brojevi).

Prost broj je pozitivan cio broj koji je djeljiv jedino sa 1 i samim sobom.

PRIMJER 6.19.

Prosti brojevi su 2, 3, 5, 7, 11, 13, ...

DEFINICIJA 6.7 (Složeni brojevi).

Pozitivni cijeli brojevi veći od 1 koji nisu prosti, nazivaju se složeni brojevi.

PRIMJER 6.20.

Složeni brojevi su $12 = 2 \cdot 2 \cdot 3$, $15 = 3 \cdot 5$, $60 = 2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 5, \dots$

Vrijedi teorema.

TEOREMA 6.6 (Euklidov teorem).

Prostih brojeva ima beskonačno mnogo.

Dokaz. Pretpostavimo da prostih brojeva ima konačno mnogo i da su to $p_1, \dots, p_{k-1}, p_k, p_{k+1}, \dots, p_n$. Konstruiramo sljedeći broj $q = p_1 \cdot \dots \cdot p_{k-1} \cdot p_k \cdot p_{k+1} \cdot \dots \cdot p_n + 1$, ovaj broj je po našoj pretpostavci složen, jer su samo $p_1, \dots, p_{k-1}, p_k, p_{k+1}, \dots, p_n$ prosti brojevi. Pošto je q složen broj, mora postojati njegov djelioc različit od 1 i njega samog. Podijelimo broj q bilo kojim prostim brojem, na primjer sa p_k , vrijedi

$$\frac{q}{p_k} = \frac{p_1 \cdot \dots \cdot p_{k-1} \cdot p_k \cdot p_{k+1} \cdot \dots \cdot p_n + 1}{p_k} = p_1 \cdot \dots \cdot p_{k-1} \cdot p_{k+1} \cdot \dots \cdot p_n + \frac{1}{p_k}.$$

Dobijeni broj nije cio (racionalan broj bi dobili u slučaju dijeljenja sa bilo kojim od brojeva p_1, \dots, p_n), pa q nije djeljiv ni sa jednim prostim brojem, tj. q je i sam prost broj. Proces konstruisanja brojeva na način kako je konstruisan broj q možemo nastaviti proizvoljan broj puta. Dakle pretpostavka da prostih brojeva ima konačno mnogo je pogrešna. \square

Fundamentalna teorema aritmetike je važan rezultat, koji kaže da su prosti brojevi fundamentalni blokovi za izgradnju složenih brojeva.

TEOREMA 6.7 (Fundamentalni teorem aritmetike).

Svaki složeni broj može biti predstavljen na jedinstven način kao proizvod prostih brojeva, pri čemu su prosti brojevi u proizvodu zapisani u neopadajućem redosljedju.

PRIMJER 6.21.

Brojeve 12, 30, 33, 48, zapisujemo na sljedeći način:

$$12 = 2^2 \cdot 3, \quad 30 = 2 \cdot 3 \cdot 5, \quad 33 = 3 \cdot 11, \quad 48 = 2^4 \cdot 3.$$

Najveći zajednički djelilac i najmanji zajednički sadržilac. Neka su a i b cijeli brojevi, različiti od nule, tada je skup zajedničkih djelilaca brojeva a i b neki konačan skup cijelih brojeva koji uvijek sadrži -1 i 1 . Zanima nas koji je najveći djelilac ova dva broja a i b .

DEFINICIJA 6.8 (Najveći zajednički djelilac).

Najveći zajednički djelilac cijelih brojeva a i b , različitih od nule, je najveći djelilac koji dijeli istovremeno a i b .

Najveći zajednički djelilac brojeva a i b označavamo sa $\text{NZD}(a, b)$ (ili samo (a, b)). Broj 0 ima beskonačno mnogo djelilaca.

PRIMJER 6.22.

Zajednički djelioци brojeva 24 i 84 su: $\pm 1, \pm 2, \pm 3, \pm 4, \pm 6$ i ± 12 . Dakle $\text{NZD}(24, 84) = 12$. Vrijedi i $\text{NZD}(15, 81) = 3$, $\text{NZD}(100, 5) = 5$, $\text{NZD}(17, 25) = 1$, $\text{NZD}(0, 44) = 44$, $\text{NZD}(-15, -6) = 3$ i $\text{NZD}(-17, 289) = 17$.

Ako je najveći zajednički djelilac dva cijela broja a i b jednak 1 tada taj par ima posebno ime.

DEFINICIJA 6.9 (Relativno prosti brojevi).

Cijeli brojevi a i b su relativno prosti ako je najveći zajednički djelilac ova dva broja 1, tj. $\text{NZD}(a, b) = 1$.

PRIMJER 6.23.

Kako je $\text{NZD}(25, 42) = 1$, to su 25 i 42 relativno prosti.

Euklidov algoritam. Euklidov algoritam predstavlja sistematski metod za računanje najvećeg zajedničkog djelioca dva cijela broja a i b bez direktnog računanja zajedničkih djelilaca. Ime je dobio po grčkom matematičaru Euklidu⁶.

TEOREMA 6.8 (Euklidov algoritam).

Neka su $r_0 = a$ i $r_1 = b$ cijeli brojevi takvi da je $a \geq b > 0$. Ako algoritam dijeljenja sukcesivno primijenimo da dobijemo $r_j = r_{j+1}q_{j+1} + r_{j+2}$ gdje je $0 < r_{j+2} < r_{j+1}$ za $j = 0, 1, \dots, n-2$ i $r_{n+1} = 0$ tada je $\text{NZD}(a, b) = r_n$, tj. zadnji ostatak različit od nule je najveći zajednički djelilac brojeva a i b .

PRIMJER 6.24.

Odrediti

1. $\text{NZD}(252, 198)$.
2. $\text{NZD}(102, 222)$.

⁶Euklid (rođen sredinom 4. vijeka pne, umro sredinom 3. vijeka pne), napisao Elemente - djelo od 13 knjiga, jedno od najuticajnijih djela u razvoju matematike

Rješenje:

1.

$$252 = 1 \cdot 198 + 54$$

$$198 = 3 \cdot 54 + 36$$

$$54 = 1 \cdot 36 + 18$$

$$36 = 2 \cdot 18,$$

pa je $\text{NZD}(252, 198) = 18$.

2.

$$222 = 2 \cdot 102 + 18$$

$$102 = 5 \cdot 18 + 12$$

$$18 = 1 \cdot 12 + 6$$

$$12 = 2 \cdot 6,$$

pa je $\text{NZD}(222, 102) = 6$.

Najmanji zajednički sadržilac. Faktorizacija na proste brojeve može biti iskorištena za računanje najmanjeg cijelog pozitivnog broja koji sadrži dva pozitivna cijela broja. Na ovaj problem nailazimo, na primjer, prilikom sabiranja razlomaka.

DEFINICIJA 6.10 (Najmanji zajednički sadržilac).

Najmanji zajednički sadržilac pozitivnih cijelih brojeva a i b je najmanji pozitivan broj koji je djeljiv i sa a i sa b .

Najmanji zajednički sadržilac brojeva a i b označavamo sa $\text{NZS}(a, b)$ (ili sa $[a, b]$).

PRIMJER 6.25.

Koristeći faktorizaciju na proste brojeve izračunati $\text{NZD}(90, 24)$ i $\text{NZS}(90, 24)$.

Rješenje.

Izvršimo prvo faktorizaciju brojeva 90 i 24. Dijelimo brojeve 90 i 24 prostim brojevima počev od 2, 3, ..., ako su brojevi 90 i 24 djeljivi pišemo rezultat. Vrijedi

$$90 = 45 \cdot 2$$

$$24 = 12 \cdot 2$$

$$45 = 15 \cdot 3$$

$$12 = 6 \cdot 2$$

$$15 = 5 \cdot 3$$

$$6 = 3 \cdot 2$$

$$5 = 1 \cdot 5$$

$$3 = 1 \cdot 3,$$

pa je

$$90 = 2 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 5$$

$$24 = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 3.$$

Iz oba razvoja biramo zajedničke faktore, to su 2 i 3. Njihov proizvod je najveći zajednički djelilac brojeva 90 i 24, tj. $\text{NZD}(90, 24) = 2 \cdot 3 = 6$.

Najmanji zajednički sadržilac dobijamo tako što uzimamo sve faktore koji se pojavljuju u oba razvoja, ali bez ponavljanja. Iz drugog razvoja uzimamo proizvod $2 \cdot 2 \cdot 2$, broj 2 iz razvoja broja 90 nećemo uzimati jer već imamo 2 u proizvodu $2 \cdot 2 \cdot 2$, zatim uzimamo proizvod $3 \cdot 3$ iz prvog razvoja, opet nećemo uzeti 3 iz drugog razvoja jer smo već uzeli $3 \cdot 3$ i na kraju uzimamo 5 u proizvod, pa je $\text{NZS}(90, 24) = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 5 = 360$.

6.3 Skup racionalnih brojeva

Skup racionalnih brojeva označavamo sa \mathbb{Q} i definišemo ga sa $\mathbb{Q} = \left\{ \frac{m}{n} : m \in \mathbb{Z}, n \in \mathbb{N} \right\}$. Cijele brojeve možemo predstaviti u obliku $m = \frac{m}{1}$, pa vrijedi $\mathbb{N} \subset \mathbb{Z} \subset \mathbb{Q}$. Skup racionalnih brojeva je zatvoren za sabiranje, množenje, oduzimanje i dijeljenje (osim nulom), te u skupu racionalnih brojeva možemo rješavati i jednačine oblika $a \cdot x = b$, $a \neq 0$. Znamo da je kod racionalnog broja $\frac{m}{n}$, m brojnik, a n je nazivnik ili imenilac, te da se dva racionalna broja sabiraju, oduzimaju, množe i dijele po pravilima:

$$\frac{a_1}{b_1} \pm \frac{a_2}{b_2} = \frac{a_1 b_2 \pm a_2 b_1}{b_1 b_2}, \quad \frac{a_1}{b_1} \cdot \frac{a_2}{b_2} = \frac{a_1 a_2}{b_1 b_2}, \quad b_1, b_2 \neq 0,$$

$$\frac{a_1}{b_1} : \frac{a_2}{b_2} = \frac{a_1 b_2}{b_1 a_2}, \quad b_1, b_2, a_2 \neq 0.$$

Međutim, ni u skupu racionalnih brojeva \mathbb{Q} ne možemo riješiti neke relativno jednostavne jednačine, kao na primjer $x^2 = 2$. Rješenje ove jednačine je $x_{1/2} = \pm\sqrt{2}$. Pokažimo da $\sqrt{2}$ nije racionalan broj. Pretpostavimo suprotno, tj. da postoje brojevi $m \in \mathbb{Z}$ i $n \in \mathbb{N}$, za koje vrijedi $\sqrt{2} = \frac{m}{n}$ i da su m i n relativno prosti ($\text{NZD}(m, n) = 1$). Kvadriranjem dobijamo

$$2 = \frac{m^2}{n^2} \Leftrightarrow 2n^2 = m^2,$$

sada zaključujemo da su m^2 i m parni brojevi, pa je $m = 2k$, $k \in \mathbb{Z}$. Dalje je

$$2n^2 = m^2 \Leftrightarrow 2n^2 = (2k)^2 \Leftrightarrow n^2 = 2k^2,$$

što znači da je i n^2 , odnosno n , paran broj. Sada smo dobili da su i m i n parni brojevi, što je u suprotnosti sa našom pretpostavkom da su m i n uzajamno prosti brojevi. Možemo zaključiti da je greška u pretpostavci da je $\sqrt{2}$ racionalan broj, dakle $\sqrt{2}$ nije racionalan broj.

6.4 Skup iracionalnih brojeva

Prethodni primjer doveo je do formiranja skupa iracionalnih brojeva \mathbb{I} . Ovaj skup čine iracionalni brojevi, tj. brojevi koje ne možemo napisati u obliku $\frac{m}{n}$, $m \in \mathbb{Z}$, $n \in \mathbb{N}$. Poznato je da ovi brojevi imaju beskonačan decimalni zapis, čije se cifre ne ponavljaju periodički (kod racionalnih brojeva u decimalnom zapisu cifre se ponavljaju periodički, zato je $\mathbb{Q} \cap \mathbb{I} = \emptyset$). U iracionalne brojeve, osim $\sqrt{2}$ spadaju $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt[3]{2}$, $\pi = 3.14159 \dots$, $e = 2.718281 \dots$ i

mnogi drugi. Iracionalnih brojeva ima zapravo beskonačno mnogo. Možemo ih podijeliti u dvije grupe: algebarski i transcendentni iracionalni brojevi. Algebarski brojevi su brojevi koji se mogu dobiti kao rješenja algebarskih jednačina $a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0 = 0$, gdje je n prirodan broj, a koeficijenti a_0, a_1, \dots, a_n su cijeli brojevi. Pojam algebarskog broja je prirodna generalizacija racionalnog broja. Naime, svaki racionalan broj je ujedno i algebarski broj, ali ima i brojeva koji su algebarski a nisu racionalni. Na primjer $\sqrt{2}$ nije racionalan broj ali jeste algebarski broj, jer se može dobiti kao rješenje jednačine $x^2 - 2 = 0$. Joseph Liouville⁷ je 1844. godine dokazao da postoje brojevi koji nisu algebarski. Oni su nazvani transcendentni brojevi, a takvi su npr. brojevi e i π . Dokaz da je broj $2^{\sqrt{2}}$ transcendentan dali su nezavisno jedan od drugog, C.L.Siegel⁸ i A.Gelfond⁹. To je bio jedan od problema koje je David Hilbert¹⁰ predstavio u svom čuvenom govoru na Internacionalnom kongresu matematičara u Parizu 1900. godine. Vrijedi i opštije: svaki broj oblika a^b , gdje je a algebarski broj različit od 0 i 1, a b bilo koji iracionalan algebarski broj, je transcendentan.

6.5 Skup realnih brojeva

Racionalni i iracionalni brojevi sačinjavaju zajedno skup realnih brojeva \mathbb{R} i zajedno ih nazivamo realni brojevi, tj. vrijedi $\mathbb{R} = \mathbb{Q} \cup \mathbb{I}$.

U skupu realnih brojeva definisane su operacije sabiranja $+$ i operacija množenja \cdot . Za svaka dva realna broja x i y , jedoznačno su određeni realni brojevi $x + y$ i $x \cdot y$. Ove operacije imaju sljedeće osobine:

- (A1) Za svako $x, y, z \in \mathbb{R}$ vrijedi $(x + y) + z = x + (y + z)$, (asocijativni zakon).
- (A2) Postoji samo jedan realan broj $0 \in \mathbb{R}$ takav da je svaki $x \in \mathbb{R}$ vrijedi $x + 0 = 0 + x = x$, (0 je neutralni element za sabiranje).
- (A3) Za svaki $x \in \mathbb{R}$ postoji samo jedan $-x \in \mathbb{R}$ takav da je $x + (-x) = (-x) + x = 0$, ($-x$ je inverzni element elementa x u odnosu na sabiranje).
- (A4) Za sve $x, y \in \mathbb{R}$ vrijedi $x + y = y + x$ (komutativni zakon za sabiranje).
- (A5) Za sve $x, y, z \in \mathbb{R}$ vrijedi $(xy)z = x(yz)$ (asocijativni zakon za množenje).
- (A6) Postoji samo jedan realan broj $1 \in \mathbb{R}$ takav da za svaki $x \in \mathbb{R}$ vrijedi $x \cdot 1 = 1 \cdot x = x$ (1 je neutralni element za množenje).
- (A7) Za svaki $x \in \mathbb{R}$, $x \neq 0$, postoji jedinstven element $x^{-1} = \frac{1}{x} \in \mathbb{R}$ takav da je $x \cdot x^{-1} = x^{-1} \cdot x = 1$ (x^{-1} je inverzni element elementa x za množenje).
- (A8) Za sve $x, y \in \mathbb{R}$ vrijedi $xy = yx$ (komutativni zakon za množenje).
- (A9) Za sve $x, y, z \in \mathbb{R}$ vrijedi $x(y + z) = xy + xz$ (distributivni zakon množenja prema sabiranju).

⁷Joseph Liouville (24.mart 1809.–8.septembar 1882. godine) bio je francuski matematičar i inženjer.

⁸Carl Ludwig Siegel (31.decembar 1896.–4.april 1981. godine) bio je njemački matematičar koji se bavio analitičkom teorijom brojeva. Važio je za jednog od najvažnijih matematičara 20.vijeka.

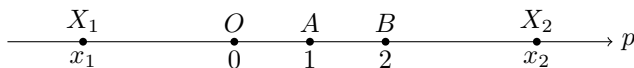
⁹Alexander Osipovich Gelfond (24.oktobar 1906.–7.novembar 1968. godine) bio je sovjetski matematičar. Objavio je važne rezultate u nekoliko matematičkih oblasti: teorija brojeva, analitičke funkcije, integralne jednačine i istorija matematike. Gelfondova teorema nosi ime po njemu.

¹⁰David Hilbert (23.januar 1862.–14.februar 1943. godine) bio je njemački matematičar, jedan od najuticajnijih matematičara u 19. i 20. vijeku.

NAPOMENA 6.2.

Svaku uređenu trojku $(S, +, \cdot)$ koju čine proizvoljan neprazan skup, te binarne operacije $+$ i \cdot za koje važe osobine (aksiomi) (A1)–(A9) nazivamo polje. Dakle polja su $(\mathbb{R}, +, \cdot)$ i $(\mathbb{Q}, +, \cdot)$, dok $(\mathbb{N}, +, \cdot)$ i $(\mathbb{Z}, +, \cdot)$ nisu polja.

Brojna osa. Neka je data prava p , vidi Sliku 6.2. Na pravoj p uočimo bilo koju tačku, na primjer O . Na ovaj način dijelimo pravu p na tri dijela, prvi dio su tačke koje su lijevo od tačke O , samu tačku O i tačke koje su desno od tačke O . Sada hoćemo da svakoj tački prave p pridružimo tačno jedan realan broj. Samoju tački O možemo pridružiti nulu 0 , tački A broj 1 , tački B broj 2 itd. Tačkama koje su desno od tačke O pridružujemo pozitivne realne brojeve. Na primjer, tački X_2 dodjeljujemo broj $x_2 = \overline{OX_2}$, tj. dužinu duži OX_2 , dok tačkama lijevo od tačke O dodjeljujemo negativne brojeve, na primjer $x_1 = -\overline{OX_1}$. Na ovaj način uspostavljena je bijekcija između tačaka brojne prave i realnih brojeva (svakoj tački brojne prave odgovara samo jedan realan broj i obrnuto). Pravu p zovemo brojna osa (ili prava).

Slika 6.2: Brojna prava

Uređenje na skupu realnih brojeva. Vidjeli smo da svakom realnom broju odgovara jedna tačka na brojnoj osi. Ako se tačka koja odgovara broju x nalazi lijevo od tačke koja odgovara broju y , onda je $x < y$ ili $y > x$, tj. x je manje od y ili y je veće od x (ili y je desno od x pa je y veće od x). Dakle, bilo koja dva realna broja x i y možemo uporediti. Moguća su tri slučaja $x < y$, $x = y$ i $x > y$. Ako koristimo relaciju uređenja (ili poretka) \leq , onda $x \leq y$ znači ili je $x < y$ ili $x = y$. Relacija uređenja ima osobine:

(A10) Za bilo koja dva realna broja $x, y \in \mathbb{R}$ vrijedi $x \leq y$ ili $y \leq x$.

(A11) $(\forall x \in \mathbb{R}) x \leq x$ (refleksivnost).

(A12) $x \leq y$ i $y \leq x$ ako i samo ako je $x = y$ (antisimetričnost).

(A13) Ako je $x \leq y$ i $y \leq z$ onda je $x \leq z$ (tranzitivnost).

Relacija uređenja \leq je kompatibilna sa sabiranjem i množenjem i vrijedi

(A13) Ako je $x \leq y$ onda za svaki $z \in \mathbb{R}$ vrijedi $x + z \leq y + z$.

(A14) Iz $(0 \leq x \wedge 0 \leq y) \Rightarrow 0 \leq xy$.

NAPOMENA 6.3.

Svaku uređenu trojku $(S, +, \cdot)$ koju čine neprazan skup S i binarne operacije $+$ i \cdot za koje važe osobine (A1)–(A14) zovemo uređeno polje. Uređeno polje je i $(\mathbb{R}, +, \cdot)$ i $(\mathbb{Q}, +, \cdot)$, dok $(\mathbb{N}, +, \cdot)$ i $(\mathbb{Z}, +, \cdot)$ nisu polja.

Intervali i segmenti. Osim podskupova $\mathbb{N}, \mathbb{Z}, \mathbb{Q}, \mathbb{I}$ skupa realnih brojeva \mathbb{R} često se koriste i intervale i segmenti. Uobičajena naziv je otvoreni interval ili samo interval, dok zatvoreni interval nazivamo i segment. Otvoreni interval (ili samo interval) u oznaci (a, b) je skup elemenata $x \in \mathbb{R}$ za koje vrijedi $a < x < b$, gdje su a i b realni brojevi i $a < b$, tj.

$$(a, b) = \{x \in \mathbb{R} : a < x < b\}.$$

Zatvoreni interval (ili samo segment) u oznaci $[a, b]$, je skup elemenata $x \in \mathbb{R}$ za koje vrijedi $a \leq x \leq b$, i ovdje su a i b realni brojevi i $a < b$, tj.

$$[a, b] = \{x \in \mathbb{R} : a \leq x \leq b\}.$$

Pored intervala i segmenta mogu se definisati i poluotvoreni intervale

$$(a, b] = \{x \in \mathbb{R} : a < x \leq b\}, \quad [a, b) = \{x \in \mathbb{R} : a \leq x < b\},$$

i beskonačni intervale

$$\begin{aligned} (-\infty, a) &= \{x \in \mathbb{R} : x < a\}, & (-\infty, a] &= \{x \in \mathbb{R} : x \leq a\}, \\ (a, +\infty) &= \{x \in \mathbb{R} : x > a\}, & [a, +\infty) &= \{x \in \mathbb{R} : x \geq a\}. \end{aligned}$$

Supremum i infimum.

DEFINICIJA 6.11.

Kažemo da je skup $S \subseteq \mathbb{R}$ odozgo omeđen ili ograničen, ako postoji realan broj M takav da je $x \leq M$ za svaki $x \in S$. Svaki broj M sa navedenim svojstvom nazivamo majoranta skupa S . Ako skup S nije odozgo omeđen, kažemo da je odozgo neomeđen.

Kažemo da je skup $S \subseteq \mathbb{R}$ odozdo omeđen ili ograničen, ako postoji realan broj m takav da je $x \geq m$ za svaki $x \in S$. Svaki broj m sa navedenim svojstvom nazivamo minoranta skupa S . Ako skup S nije odozdo omeđen, kažemo da je odozdo neomeđen. Skup $S \subseteq \mathbb{R}$ je omeđen, ako je i odozgo i odozdo omeđen. U protivnom se se kaže da je S neomeđen.

PRIMJER 6.26.

Skup prirodnih brojeva ograničen je odozdo, ali nije ograničen odozgo, za minorantu dovoljno je uzeti bilo koji broj manji ili jednak 1, dok sa druge strane za bilo koji prirodan broj n uvijek postoji prirodan broj veći od n , na primjer $n + 1$, pa je \mathbb{N} neomeđen odozgo.

PRIMJER 6.27.

Svi skupovi (a, b) , $[a, b]$, $(a, b]$, $[a, b)$ su ograničeni, dok su $(-\infty, a)$, $(-\infty, a]$ ograničeni odozgo, a skupovi $(a, +\infty)$, $[a, +\infty)$ su ograničeni odozdo.

Svaki odozgo ograničen skup S ima više majoranti, isto tako ograničen skup odozdo ima više minoranti. Vidjeli smo da su minorante skupa prirodnih brojeva svi brojevi manji ili jednaki 1. Od svih majoranti najzanimljivija je najmanja majoranta, pa je pitanje kada ona postoji. Isto tako postavlja se pitanje egzistencije najveće minorante.

DEFINICIJA 6.12.

Najmanju majorantu skupa S nazivamo supremum i označavamo sa $\sup S$. Ako je $\sup S \in S$, nazivamo ga maksimalnim elementom i označavamo ga sa $\max S$.

Najveću minorantu skupa S nazivamo infimum i označavamo sa $\inf S$. Ako je $\inf S \in S$, nazivamo ga minimalnim elementom skupa S i označavamo ga sa $\min S$.

U skupu \mathbb{R} vrijedi važna osobina:

Aksiom o supremumu. Svaki neprazan skup $S \subset \mathbb{R}$ ograničen sa gornje strane ima $\sup S$ koji pripada \mathbb{R} . Slična osobina vrijedi i za infimum, pa možemo objediniti:

(A15) Svaki odozgo ograničen skup $S \subset \mathbb{R}$ ima supremum, a svaki odozdo ograničen skup $S \subset \mathbb{R}$ ima infimum.

6.6 Apsolutna vrijednost realnog broja

DEFINICIJA 6.13 (Apsolutna vrijednost realnog broja).

Apsolutna vrijednost (ili modul ili norma) realnog broja x , u oznaci $|x|$, je preslikavanje $|\cdot| : \mathbb{R} \mapsto \mathbb{R}^+ \cup \{0\}$, definisano sa

$$|x| = \begin{cases} x, & \text{ako je } x > 0, \\ 0, & \text{ako je } x = 0, \\ -x, & \text{ako je } x < 0. \end{cases}$$

NAPOMENA 6.4.

Možemo koristiti i sljedeće definicije koje su ekvivalentne sa Definicijom 6.13

$$|x| \stackrel{\text{def}}{=} \max\{x, -x\},$$

$$|x| \stackrel{\text{def}}{=} \sqrt{x^2}.$$

PRIMJER 6.28.

Vrijedi

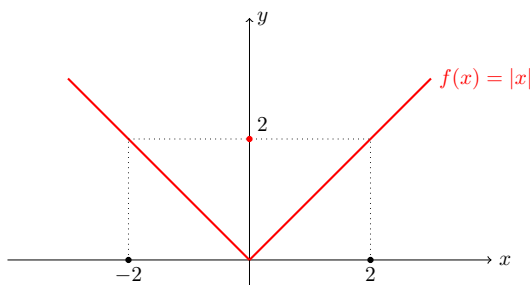
$$|3| = 3, \quad |-3| = 3, \quad |0| = 0.$$

Vrijede sljedeće osobine apsolutne vrijednosti realnog broja

1. $|xy| = |x||y|$, 2. $\left|\frac{x}{y}\right| = \frac{|x|}{|y|}$, 3. $|x + y| \leq |x| + |y|$ (nejednakost trougla),
4. $|x - y| \leq |x| + |y|$, 5. $|x| \leq a \Leftrightarrow -a \leq x \leq a$, $a > 0$, 6. $|x| \geq a \Leftrightarrow (x \leq -a) \vee (x \geq a)$,
7. $||x| - |y|| \leq |x - y|$.

NAPOMENA 6.5.

Geometrijski gledano apsolutna vrijednost realnog broja x predstavlja udaljenost tog realnog broja od koordinatnog početka, vidjeti Sliku 6.3.

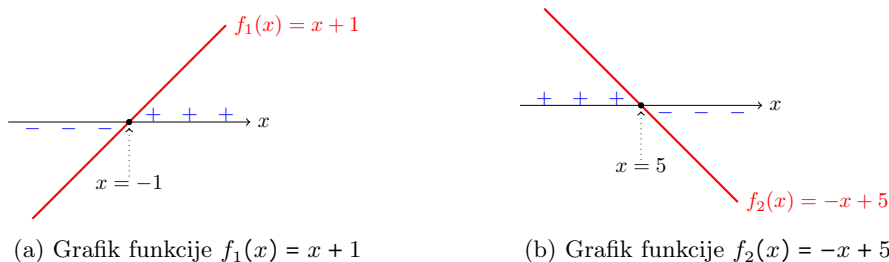
Slika 6.3: Grafik funkcije $f(x) = |x|$ i udaljenost tačaka 2 i -2 od koordinatnog početka

PRIMJER 6.29.

Riješiti jednačinu $3x - 2|x + 1| - |5 - x| = 3$.

Rješenje:

Određimo prvo znak izraza $x + 1$ i $5 - x$, iskoristimo grafike linearnih funkcija $f_1(x) = x + 1$ i $f_2(x) = -x + 5$, datih na Slici 6.4.

(a) Grafik funkcije $f_1(x) = x + 1$ (b) Grafik funkcije $f_2(x) = -x + 5$

Slika 6.4: Grafici linearnih funkcija, koji će poslužiti za oslobađanje od zagrada za apsolutne vrijednosti

Sada na osnovu grafika dobijamo Tabelu 6.1, te na osnovu znaka funkcija $f_1(x) = x + 1$ i $f_2(x) = -x + 5$, dijelimo domen na tri intervala.

Interval I, $x \in (-\infty, -1]$ vrijedi

$$3x - 2[-(x + 1)] - (5 - x) = 3 \Leftrightarrow 3x + 2x + 2 - 5 + x = 3 \Leftrightarrow 6x = 6 \Leftrightarrow x = 1 \notin (-\infty, -1].$$

Interval II, $x \in (-1, 5]$ vrijedi

$$3x - 2(x + 1) - 5 + x = 3 \Leftrightarrow 2x = 10 \Leftrightarrow x = 5 \in (-1, 5].$$

	∞	-1	5	$+\infty$
$ x + 1 $	$-(x + 1)$	0	$x + 1$	$x + 1$
$ 5 - x $	$5 - x$	$5 - x$	0	$-(5 - x)$
	I	II	III	

Tabela 6.1: Znak funkcija $f_1(x) = x + 1$ i $f_2(x) = -x + 5$

Interval III, $x \in (5, \infty)$

$$3x - 2(x + 1) - [-(5 - x)] = 3 \Leftrightarrow 3 = 3,$$

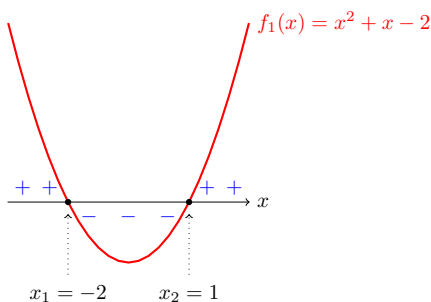
ovo znači da su rješenja jednačine na intervalu III svi $x \in (5, \infty)$. Pa rješenje jednačine unija svih dobijenih rješenja na sva tri intervala $x \in \{5\} \cup (5, \infty) = [5, \infty)$.

PRIMJER 6.30.

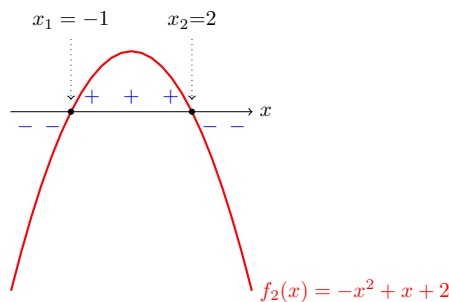
Riješiti jednačinu $|x^2 + x - 2| + |-x^2 + x + 2| = 2$.

Rješenje:

Da bi odredili znak kvadratnih trinoma unutar zagrada za apsolutne vrijednosti, posmatrajmo kvadratne funkcije $f_1(x) = x^2 + x - 2$ i $f_2(x) = -x^2 + x + 2$.

(a) Grafik funkcije $f_1(x) = x^2 + x - 2$

(b) Grafik funkcije $f_2(x) = -x^2 + x + 2$

Slika 6.5: Grafici kvadratnih funkcija, koji će poslužiti za oslobađanje od zagrada za apsolutne vrijednosti

Nule funkcija f_1 i f_2 određujemo rješavajući odgovarajuće kvadratne jednačine po formuli $x_{1/2} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$, pa tako nalazimo

$$x^2 + x - 2 = 0 \Leftrightarrow (x_1 = -2 \vee x_2 = 1); \quad -x^2 + x + 2 = 0 \Leftrightarrow (x_1 = -1 \vee x_2 = 2).$$

Znak izraza pod apsolutnim zagradama određujemo koristeći prethodne grafike date na Slici 6.5.

	∞	-2	-1	1	2	$+\infty$
$ x^2 + x - 2 $	$x^2 + x - 2$	$-(x^2 + x - 2)$	$-(x^2 + x - 2)$	$x^2 + x - 2$	$x^2 + x - 2$	
$ -x^2 + x + 2 $	$-(-x^2 + x + 2)$	$-(-x^2 + x + 2)$	$-x^2 + x + 2$	$-x^2 + x + 2$	$-(-x^2 + x + 2)$	
	I	II	III	IV	V	

Tabela 6.2: Znak funkcija $f_1(x) = x^2 + x - 2$ i $f_2(x) = -x^2 + x + 2$

Interval I, $x \in (\infty, -2]$, vrijedi

$$x^2 + x - 2 - (-x^2 + x + 2) = 2 \Leftrightarrow x^2 = 3 \Leftrightarrow x_{1/2} = \pm\sqrt{3}, x_{1/2} \notin (-\infty, -2].$$

Interval II, $x \in (-2, -1]$, vrijedi

$$-(x^2 + x - 2) - (-x^2 + x + 2) = 2 \Leftrightarrow x = -1, x = -1 \in (-2, -1].$$

Interval III, $x \in (-1, 1]$, vrijedi

$$-(x^2 + x - 2) - x^2 + x + 2 = 2 \Leftrightarrow x^2 = 1 \Leftrightarrow x_{1/2} = \pm 1, x_2 = 1 \in (-1, 1].$$

Interval IV, $x \in (1, 2]$, vrijedi

$$x^2 + x - 2 - x^2 + x + 2 = 2 \Leftrightarrow x = 1, x = 1 \notin (1, 2].$$

Interval V, $x \in (2, \infty)$, vrijedi

$$x^2 + x - 2 - (-x^2 + x + 2) = 2 \Leftrightarrow x^2 = 3 \Leftrightarrow x_{1/2} = \pm\sqrt{3}, x_{1/2} \notin (2, \infty).$$

Pa je konačno rješenje jednačine $x \in \{-1, 1\}$.

PRIMJER 6.31.

Riješiti nejednačinu $|2 - x| > |x + 1| - 3$.

Rješenje:

Oslobađanju od zagrada apsolutne vrijednosti pristupamo na isti način kao i slučaju jednačina, koristeći sljedeće grafike.

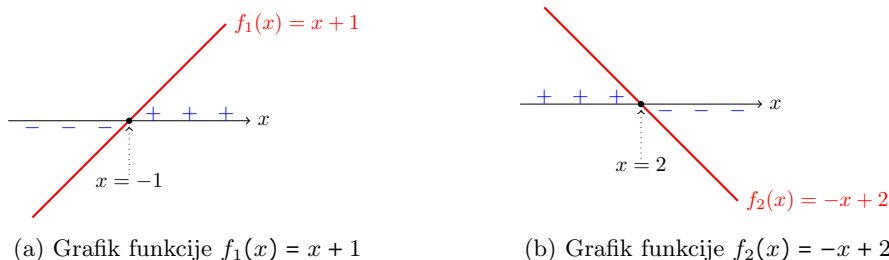
Podatke iz grafika prenesemo u tabelu.

Interval I, $x \in (-\infty, -1]$, vrijedi

$$2 - x > -(x + 1) - 3 \Leftrightarrow 2 - x > -x - 1 - 3 \Leftrightarrow 2 > -4.$$

Nejednakost $2 > -4$ je tačna bez obzira na vrijednost x , tj. $(\forall x \in \mathbb{R}) 2 > -4$, te je rješenje jednačine na Intervalu I,

$$x \in \mathbb{R} \cap (-\infty, -1] = (-\infty, -1].$$

Slika 6.6: Grafici linearnih funkcija, koji će poslužiti za oslobađanje od apsolutnih vrijednosti

	∞	-1	2	$+\infty$
$ x + 1 $	$-(x + 1)$	0	$x + 1$	$x + 1$
$ 2 - x $	$2 - x$	$2 - x$	0	$-(2 - x)$
	I	II	III	

Tabela 6.3: Znak funkcija $f_1(x) = x + 1$ i $f_2(x) = -x + 2$

Interval II, $x \in (-1, 2]$, vrijedi

$$2 - x > x + 1 - 3 \Leftrightarrow -2x > -4 \Leftrightarrow x < 2, \quad x \in (-\infty, 2)$$

pa je rješenje nejednačine

$$x \in (-\infty, 2) \cap (-1, 2] = (-1, 2).$$

Interval III, $x \in (2, \infty)$, vrijedi

$$-(2 - x) > x + 1 - 3 \Leftrightarrow -2 > -2.$$

Ovo je netačna brojna nejednakost pa rješenje nejednačine na $x \in (2, \infty)$, prazan skup, tj. \emptyset .

Rješenje nejednačine je unija rješenja na svakom posmatranom intervalu

$$x \in (-\infty, -1] \cup (-1, 2) = (-\infty, 2).$$

PRIMJER 6.32.

Riješiti nejednačinu $\left| \frac{2x - 1}{x + 1} \right| \leq 2$.

Rješenje:

Razlomak koji se pojavljuje u datoj nejednačini nije definisan za $x = -1$, pa to treba obavezno uzeti u obzir kod rješavanja ove nejednačine, drugim riječima rješenje tražimo na skupu $\mathbb{R} \setminus \{-1\}$.

Ovu nejednačinu možemo riješiti kao nejednačinu u Primjeru 6.31, međutim možemo iskoristiti sljedeću osobinu

$$|x| < a \Leftrightarrow -a < x < a \Leftrightarrow (-a < x \wedge x < a), a \in \mathbb{R}^+.$$

Koristeći prethodnu osobinu realnih brojeva, vrijedi

$$\left| \frac{2x-1}{x+1} \right| \leq 2 \Leftrightarrow -2 \leq \frac{2x-1}{x+1} \leq 2 \Leftrightarrow -2 \leq \frac{2x-1}{x+1} \wedge \frac{2x-1}{x+1} \leq 2.$$

Sada je

$$-2 \leq \frac{2x-1}{x+1} \Leftrightarrow \frac{4x+1}{x+1} \geq 0,$$

zatim odredimo znak brojnika i nazivnika, koristeći grafike linearnih funkcija, te unesemo te podatke u sljedeću tabelu.

	$-\infty$	-1	$-\frac{1}{4}$	$+\infty$
$4x+1$	-	-	-	+
$x+1$	-	+	+	+
$\frac{4x+1}{x+1}$	+	-	+	+

Tabela 6.4: Znak razlomka $\frac{4x+1}{x+1}$

Iz Tabele 6.4 je $\frac{4x+1}{x+1} \geq 0$ za

$$x \in (-\infty, -1) \cup \left[-\frac{1}{4}, +\infty\right). \quad (6.5)$$

Dalje je

$$\frac{2x-1}{x+1} \leq 2 \Leftrightarrow -\frac{3}{x+1} \leq 0,$$

odgovarajuća tabela je

	$-\infty$	-1	$+\infty$
-3	-	-	-
$x+1$	-	+	+
$-\frac{3}{x+1}$	+	-	-

Tabela 6.5: Znak razlomka $-\frac{3}{x+1}$

Sada iz tabele dobijamo da je $-\frac{3}{x+1} \leq 0$ za

$$x \in (-1, +\infty). \quad (6.6)$$

Rješenje polazne nejednačine je presjek dobijenih rješenja (rješenja datih u (6.5) i (6.6)), u ovom slučaju

$$x \in \left[-\frac{1}{4}, \infty\right).$$

PRIMJER 6.33.

Riješiti nejednačinu $\left| \frac{2x-1}{x+1} \right| \geq 2$.

Rješenje:

U slučaju nejednačine $\left| \frac{2x-1}{x+1} \right| \geq 2$, koristimo se osobinom

$$|x| > a \Leftrightarrow (x < -a \vee x > a), \quad a \in \mathbb{R}^+,$$

pa je

$$\left| \frac{2x-1}{x+1} \right| \geq 2 \Leftrightarrow \frac{2x-1}{x+1} \geq 2 \vee \frac{2x-1}{x+1} \leq -2.$$

Riješe se obje nejednačine, ali rješenje polazne nejednačine je sada unija dobijenih rješenja, pa je na kraju rješenje

$$x \in (-\infty, -1) \cup \left(-1, -\frac{1}{4}\right].$$

NAPOMENA 6.6.

I kod rješavanja ove nejednačine vodimo računa o definicionom području, tj. rješenje tražimo na skupu $\mathbb{R} \setminus \{-1\}$.

6.7 Zadaci

1. Matematičkom indukcijom pokazati tačnost sljedećih jednakosti

- (a) $(\forall n \in \mathbb{N}) 1 + 3 + \dots + (2n-1) = n^2$;
- (b) $(\forall n \in \mathbb{N}) 1 \cdot 2 + 2 \cdot 3 + \dots + n(n+1) = \frac{n(n+1)(n+2)}{3}$;
- (c) $(\forall n \in \mathbb{N}) 1^2 + 2^2 + \dots + n^2 = \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$;
- (d) $(\forall n \in \mathbb{N}) \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + \dots + \frac{1}{n(n+1)} = \frac{n}{n+1}$;
- (e) $(\forall n \in \mathbb{N}) \frac{1}{1 \cdot 3} + \frac{1}{3 \cdot 5} + \dots + \frac{1}{(2n-1)(2n+1)} = \frac{n}{2n+1}$.

2. Matematičkom indukcijom pokazati djeljivost

- (a) $(\forall n \in \mathbb{N}) 6 \mid 7^n - 1$; (b) $(\forall n \in \mathbb{N}) 3 \mid n^3 - n$;
- (c) $(\forall n \in \mathbb{N}) 6 \mid n^3 + 5n$; (d) $(\forall n \in \mathbb{N}) 17 \mid 7 \cdot 5^{2n-1} + 2^{3n+1}$.

3. (a) Koristeći binomni obrazac razviti binom $(3 + 2x)^5$.

(b) Odrediti treći član u razvijenom obliku binoma $(2x\sqrt{x} - \sqrt[3]{x})^8$.

(c) U razvijenom obliku binoma $\left(x^2 + \frac{2}{x}\right)^n$ koeficijenti četvrtog i trinaestog člana su jednaki. Odrediti član koji ne sadrži x .

(d) Četvrti član u razvijenom obliku binoma $\left(10^{\log \sqrt{x}} + 10^{-\frac{1}{\log x}}\right)^7$ je 3500000. Odrediti x .

4. Primjenjujući algoritam dijeljenja, odrediti brojeve q i r tako da je $a = b \cdot q + r$, ako je
 (a) $a = 18, b = 4$; (b) $a = 65, b = 9$; (c) $a = 763, b = 24$; (d) $a = 1000, b = 143$.
5. Odrediti najveći zajednički djelilac NZD
 (a) NZD(12, 15); (b) NZD(9, 21); (c) NZD(24, 60); (d) NZD(52, 76);
 (e) NZD(13, 25); (f) NZD(225, 102); (g) NZD(524, 88); (h) NZD(1331, 1001).
6. Odrediti najmanji zajednički sadržilac NZS
 (a) NZS(6, 15); (b) NZS(7, 12); (c) NZS(9, 24); (d) NZS(10, 48);
 (e) NZS(15, 24); (f) NZS(32, 92); (g) NZS(54, 216); (h) NZS(42, 200).
7. Riješiti jednačine
 (a) $|2x - 1| - 2|1 - x| = 1$; (b) $|x - 3| + |1 - 4x| = 2|x + 2|$; (c) $|2x - 1| - 3(3x + 1) = |x - 1| - 2(x + 3) - 9$;
 (d) $|2x + 1| - 3|x - 3| = |x - 1| + x + 2$; (e) $4(1 - x) + |2x - 1| = 3x - |x - 2| - 1$;
 (f) $|2x - 1| - 3(3x + 1) = |x - 1| - 2(x + 3) - 9$;
 (g) $|2x + 1| - 3|x - 3| = |x - 1| + x + 2$; (h) $4(1 - x) + |2x - 1| = 3x - |x - 2| - 1$.
8. Riješiti jednačine
 (a) $|x^2 - 4x| + 3 = x^2 + |x - 5|$; (b) $|x - 1| + |x^2 + 3x - 4| = 5$; (c) $|x - 5| + |x^2 - 2x - 8| = 7$;
 (d) $2x - |5 - |x - 2|| = 1$.
9. Riješiti nejednačine
 (a) $2 - 3|1 - x| - 2x \leq 1 - 4x - 2|2x + 3|$; (b) $|x + 1| + |3x - 1| > 2$;
 (c) $|2x - 1| - 3(3x + 1) < |x - 1| - 2(x + 3) - 9$;
 (d) $|2x + 1| - 3|x - 3| \leq |x - 1| + x + 2$; (e) $4(1 - x) + |2x - 1| \geq 3x - |x - 2| - 1$;
 (f) $\left| \frac{2x - 1}{x + 1} \right| \leq 2$; (g) $\left| \frac{x - 1}{2x + 1} \right| < 1$; (h) $\left| \frac{x + 1}{2x - 3} \right| \geq \frac{1}{2}$.
10. Riješiti nejednačine
 (a) $|x^2 - x| - |x| < 1$; (b) $|x^2 - 3x + 2| - 1 > |x - 3|$ (c) $|x^2 - 7x + 10| - |x - 3| < 6$
 (d) $|x - 1| + |x^2 + 3x - 4| \geq 5$; (e) $|x^2 - 2x - 3| + 2 - 2x \geq |x - 4| + x^2$; (f) $|x^2 + 2x - 3| < 3x + 3$;
 (g) $|x^2 - 4x| + 3 \geq x^2 + |x - 5|$; (h) $\left| \frac{x^2 + 2x}{x^2 - 4x + 3} \right| < 1$.

Poglavlje 7

Kompleksni brojevi

U Poglavlju 6 smo vidjeli da se zbog potrebe za proširenjem pojma broja došlo do polja realnih brojeva $(\mathbb{R}, +, \cdot)$. U polju realnih brojeva sve jednačine oblika

$$\begin{aligned}a + x &= b, \quad c \cdot x = d, \\x^n &= p, \quad x^{2n+1} = q,\end{aligned}$$

gdje su $a, b, d \in \mathbb{R}$, $c \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$, $p \in \mathbb{R}^+ \cup \{0\}$, $q \in \mathbb{R}$, a $n \in \mathbb{N}$, možemo riješiti.

Međutim, ponovo je potrebno izvršiti proširenje, ovog puta skupa realnih brojeva \mathbb{R} , jer npr. jednostavna jednačina

$$x^2 + 1 = 0,$$

nema rješenje u skupu realnih brojeva \mathbb{R} .

Definišimo na skupu

$$\mathbb{R} \times \mathbb{R} = \mathbb{R}^2 = \{(a, b) : a, b \in \mathbb{R}\},$$

operacije sabiranja $+$ i množenja \cdot , uređenih parova na sljedeći način

$$(\forall a, b, c, d \in \mathbb{R}) (a, b) + (c, d) = (a + c, b + d),$$

$$(\forall a, b, c, d \in \mathbb{R}) (a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, ad + bc).$$

Uređena trojka $(\mathbb{R}^2, +, \cdot)$ je polje. Ovo polje naziva se polje kompleksnih brojeva i obilježava se sa \mathbb{C} , dok njegove elemente nazivamo kompleksni brojevi. Pokazuje se da vrijede svi aksiomi polja.

NAPOMENA 7.1.

Za polje kompleksnih brojeva koristi se češće oznaka \mathbb{C} , umjesto $(\mathbb{C}, +, \cdot)$. Ista oznaka \mathbb{C} koristi se i za sam skup kompleksnih brojeva. Iz samog konteksta vidi se radi li se o skupu ili polju, a ako se ne vidi onda se naglasi o čemu se radi.

Kompleksni broj $(0, 0)$ zvaćemo kompleksna nula, a kompleksni broj $(1, 0)$ kompleksna jedinica i radi jednostavnijeg zapisa oznaćavaćemo ih sa

$$(0, 0) = 0 \text{ i } (1, 0) = 1,$$

respektivno. Kompleksni broj $(0, 1)$ oznaćićemo sa i , tj.

$$(0, 1) = i,$$

te ćemo ga zvati imaginarna jedinica. Sada vrijedi,

$$\begin{aligned} z = (x, y) &= (x, 0) + (0, y) = (x, 0) + (y, 0) \cdot (0, 1) = x(1, 0) + y(1, 0)(0, 1) \\ &= x \cdot 1 + y \cdot 1 \cdot i = x + iy. \end{aligned}$$

Oblik

$$z = x + iy,$$

naziva se algebarski oblik kompleksnog broja. Pri tome je

$$i^2 = (0, 1) \cdot (0, 1) = (-1, 0) = -1.$$

Vrijede sljedeće jednakosti

$$\begin{aligned} i^1 &= i \\ i^2 &= -1 \\ i^3 &= i \cdot i^2 = -i \\ i^4 &= -1 \cdot (-1) = 1 \\ i^5 &= i \cdot i^4 = i \\ &\vdots \end{aligned}$$

te je

$$i^{4n} = 1, i^{4n+1} = i, i^{4n+2} = -1, i^{4n+3} = -i, n \in \mathbb{N}.$$

S obzirom da smo definisali da je $(1, 0) = 1$, možemo primijetiti da za svaki kompleksni broj oblika $(a, 0)$ dobijamo $(a, 0) = a \cdot 1 = a$, što je u stvari realan broj. Prema tome, jasno je da je zaista $\mathbb{R} \subset \mathbb{C}$. Sa druge strane broj $(0, b) = b \cdot (0, 1) = i \cdot b$ nazivamo imaginarni broj.

7.1 Algebarski oblik kompleksnog broja

Vratimo se ponovo algebarskom obliku kompleksnog broja $z = x + iy$. Realni broj x je realni dio kompleksnog broja z i pišemo

$$x = \operatorname{Re}(z),$$

a realan broj y je imaginarni dio kompleksnog broja z , ovdje pišemo

$$y = \operatorname{Im}(z).$$

Dva kompleksna broja z_1 i z_2 su jednaka ako je realni dio prvog kompleksnog broja jednak realnom dijelu drugog kompleksnog broja, te imaginarni dio prvog kompleksnog broja jednak imaginarnom dijelu drugog kompleksnog broja, drugim riječima ako vrijedi:

$$z_1 = z_2 \Leftrightarrow \operatorname{Re}(z_1) = \operatorname{Re}(z_2) \wedge \operatorname{Im}(z_1) = \operatorname{Im}(z_2).$$

Ako je sada imaginarni dio kompleksnog broja z jednak nuli $\operatorname{Im}(z) = 0$, tada je $z \in \mathbb{R}$, tj. taj kompleksni broj je čisto realan. Sa druge strane ako je $\operatorname{Im}(z) \neq 0 \wedge \operatorname{Re}(z) = 0$, tada je kompleksni broj čisto imaginaran.

NAPOMENA 7.2.

Polje $(\mathbb{C}, +, \cdot)$ nije uređeno kao polje $(\mathbb{R}, +, \cdot)$. Pretpostavimo suprotno da se može definisati relacija poretka \leq u $(\mathbb{C}, +, \cdot)$. Tada bi za $\forall z_1, z_2 \in \mathbb{C}$ vrijedilo $z_1 \leq z_2$ ili $z_2 \leq z_1$. Prethodno vrijedi i za 0 i za i , dakle imamo $0 \leq i$ ili $i \leq 0$. Iz $0 \leq i \Rightarrow 0 \leq i^2 = -1$. Kontradikcija. Slično, iz $i \leq 0$ slijedi $0 \leq -i$ a sada je $0 \leq i^2 = -1$, što ponovo vodi ka kontradikciji.

Konjugovano–kompleksni broj. Za kompleksni broj $z = x + iy$, kompleksni broj koji ima isti realni dio a imaginarni dio mu je suprotan broj od imaginarnog dijela $\operatorname{Im} z$, ima posebnu ulogu. Taj broj $\bar{z} = x - iy$ je konjugovano–kompleksni broj kompleksnog broja z . Vrijede sljedeće jednakosti

$$\begin{aligned} \overline{\bar{z}} &= z, \\ \frac{z + \bar{z}}{2} &= \frac{x + iy + x - iy}{2} = x = \operatorname{Re}(z), \\ \frac{z - \bar{z}}{2i} &= \frac{x + iy - (x - iy)}{2i} = y = \operatorname{Im}(z), \\ z \cdot \bar{z} &= (x + iy) \cdot (x - iy) = x^2 + y^2 = (\operatorname{Re}(z))^2 + (\operatorname{Im}(z))^2. \end{aligned}$$

7.1.1 Operacije sa kompleksnim brojevima u algebarskom obliku

Neka su kompleksni brojevi z_1 i z_2 dati u algebarskom obliku, tj. $z_1 = x_1 + iy_1, z_2 = x_2 + iy_2$. Sabiranje, oduzimanje, množenje i dijeljenje se svodi na pravila data formulama

$$z_1 + z_2 = x_1 + iy_1 + (x_2 + iy_2) = (x_1 + x_2) + i(y_1 + y_2),$$

$$z_1 - z_2 = x_1 + iy_1 - (x_2 + iy_2) = (x_1 - x_2) + i(y_1 - y_2),$$

$$z_1 \cdot z_2 = (x_1 + iy_1) \cdot (x_2 + iy_2) = (x_1x_2 - y_1y_2) + i(x_1y_2 + x_2y_1)$$

$$\frac{z_2}{z_1} = \frac{x_2 + iy_2}{x_1 + iy_1} = \frac{x_2 + iy_2}{x_1 + iy_1} \cdot \frac{x_1 - iy_1}{x_1 - iy_1} = \frac{x_1x_2 + y_1y_2}{x_1^2 + y_1^2} + i \frac{x_1y_2 - x_2y_1}{x_1^2 + y_1^2}, \quad z_1 \neq 0.$$

Dakle, dva kompleksna broja sabiramo tako što saberemo realni dio prvog sa realnim dijelom drugog kompleksnog broja, te isto uradimo i sa imaginarnim dijelovima. Oduzimanje je analogno. Množenje dva kompleksna broja radimo kao množenje dva binoma, primenjujemo pravilo "množenje svaki sa svakim" i koristimo $i^2 = -1$. I na kraju, kod dijeljenja je potrebno ukloniti imaginarni dio iz nazivnika, a ovo radimo koristeći već navedenu osobinu $z \cdot \bar{z} = (\operatorname{Re}(z))^2 + (\operatorname{Im}(z))^2$.

PRIMJER 7.1.

Dati su kompleksni brojevi $z_1 = 3 + 4i$, $z_2 = 2 - 5i$.

Izračunati (a) $z_1 + z_2$; (b) $z_1 - z_2$; (c) $z_1 \cdot z_2$; (d) $\frac{z_2}{z_1}$, te odrediti $\operatorname{Re}\left(\frac{z_2}{z_1}\right)$ i $\operatorname{Im}\left(\frac{z_2}{z_1}\right)$; (e) $\frac{\bar{z}_1}{z_1 + \bar{z}_2}$.

Rješenje:

Vrijedi

$$(a) \quad z_1 + z_2 = 3 + 4i + 2 - 5i = 5 - i;$$

$$(b) \quad z_1 - z_2 = 3 + 4i - (2 - 5i) = 1 + 9i;$$

$$(c) \quad z_1 \cdot z_2 = (3 + 4i) \cdot (2 - 5i) = 6 - 15i + 8i - 20i^2 = 6 - 7i - (-20) = 26 - 7i;$$

$$(d) \quad \frac{z_2}{z_1} = \frac{2 - 5i}{3 + 4i} \cdot \frac{3 - 4i}{3 - 4i} = \frac{(2 - 5i)(3 - 4i)}{9 + 16} = \frac{6 - 8i - 15i + 20i^2}{25} = \frac{-14 - 23i}{25} = -\frac{14}{25} - \frac{23}{25}i;$$

te je $\operatorname{Re}\left(\frac{z_2}{z_1}\right) = -\frac{14}{25}$, $\operatorname{Im}\left(\frac{z_2}{z_1}\right) = -\frac{23}{25}$;

$$(e) \quad \frac{\bar{z}_1}{z_1 + \bar{z}_2} = \frac{3 - 4i}{3 + 4i + 2 + 5i} = \frac{3 - 4i}{5 + 9i} \cdot \frac{5 - 9i}{5 - 9i} = \frac{15 - 27i - 20i + 36i^2}{25 + 81} = \frac{-21 - 47i}{106}.$$

PRIMJER 7.2.

Odrediti x i y iz jednakosti $z + 3x - 2\bar{z} = 2 + 3i$.

Rješenje:

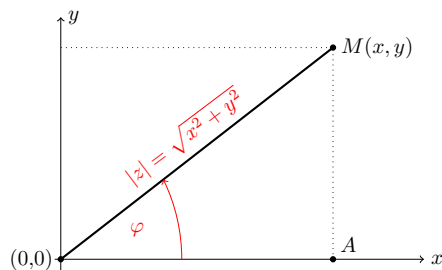
Iz $z = x + yi$ i $\bar{z} = x - yi$, dobijamo

$$x + yi + 3x - 2(x - yi) = 2 + 3i \Leftrightarrow 2x + 3yi = 2 + 3i,$$

sada je iz prethodne jednakosti $2x = 2 \Leftrightarrow x = 1$ i $3y = 3 \Leftrightarrow y = 1$.

7.2 Geometrijska interpretacija kompleksnog broja

Kompleksni broj z možemo intepretirati kao tačku u Dekartovom pravouglom koordinatnom sistemu u ravni. Svakom kompleksnom broju z obostrano–jednoznačno ćemo pridružiti tačku u xOy ravni. Ova ravan je Gaussova¹ ili kompleksna ravan. Na x -osu nanosimo realni dio kompleksnog broja z i zovemo je realna osa, dok na y -osu nanosimo imaginarni dio kompleksnog broja i zovemo je imaginarna osa.

Slika 7.1: Predstavljanje tačke $M(x, y)$ u Gaussovoj ravni

Posmatrajmo proizvoljan kompleksni broj $z = x + iy$ predstavljen na Slici 7.1 tačkom $M(x, y)$. Funkcija $|\cdot| : \mathbb{C} \mapsto \mathbb{R}^+ \cup \{0\}$ definisana sa

$$|z| = \sqrt{x^2 + y^2}$$

je modul kompleksnog broja $|z|$ (ili ρ). Kako je $z \cdot \bar{z} = x^2 + y^2$, to je $|z|^2 = z \cdot \bar{z}$. Geometrijski modul $|z|$ kompleksnog broja z predstavlja rastojanje tačke $M(x, y)$ od koordinatnog početka $(0, 0)$.

Posmatrajmo funkciju $\arg : \mathbb{C} \setminus \{0\} \mapsto (-\pi, \pi]$ definisanu sa

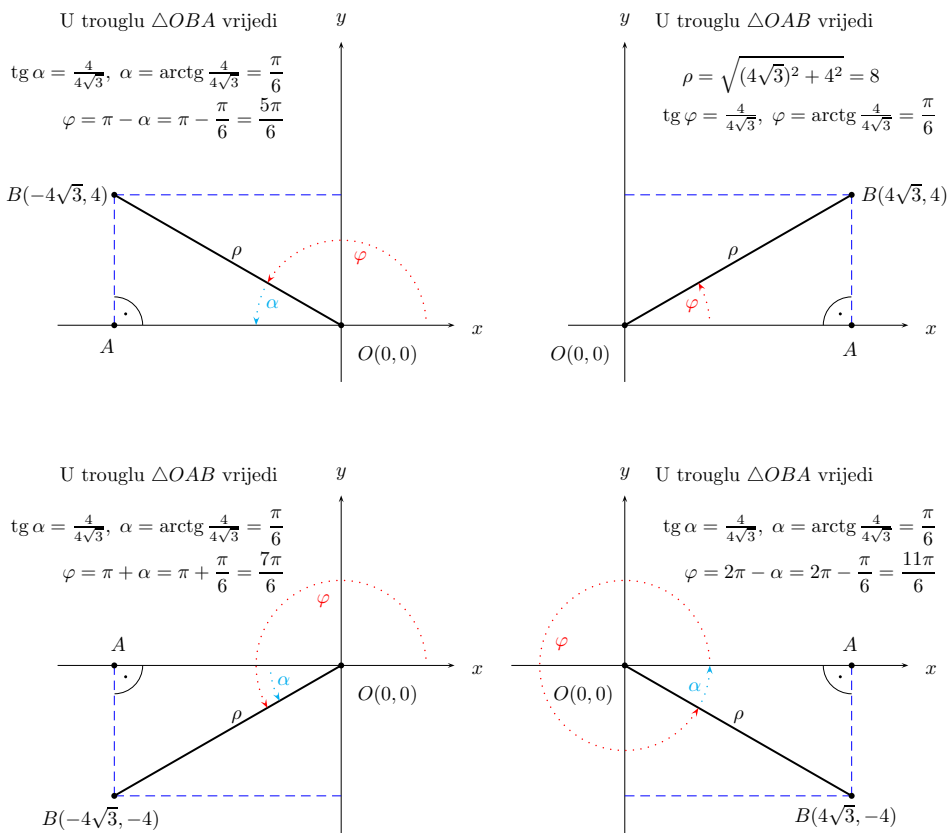
$$\arg z = \begin{cases} \arctg \frac{y}{x}, & x > 0 \\ \pi + \arctg \frac{y}{x}, & x < 0 \wedge y \geq 0 \\ -\pi + \arctg \frac{y}{x}, & x < 0 \wedge y < 0 \\ \frac{\pi}{2}, & x = 0 \wedge y > 0 \\ -\frac{\pi}{2}, & x = 0 \wedge y < 0, \end{cases} \quad (7.1)$$

gdje je $z = x + iy \in \mathbb{C} \setminus \{0\}$. Broj $\arg z$ (često se označava sa φ ili θ) je glavna vrijednost ili glavni argument kompleksnog broja z .

NAPOMENA 7.3.

Argument kompleksnog broja $\arg z$ (φ ili θ) predstavlja vrijednost ugla, čiji je jedan krak pozitivni dio realne ose a drugi krak je poluprava koja polazi iz koordinatnog početka i prolazi kroz tačku $M(x, y)$ (Slika 7.1).

¹Johann Carl Friedrich Gauß (30. april 1777.–23. februar 1855.godine) bio je njemački matematičar koji je dao doprinos u mnogim oblastima matematike, kao npr. teorija brojeva, algebra, statistika, analiza, diferencijalna geometrija i dr.

Slika 7.2: Određivanje ugla

PRIMJER 7.3 (Praktično određivanje ugla φ).

Odrediti vrijednost modula $|z|$ (ili ρ) i argumenta $\arg z$ (ili φ), ako je
 (a) $z = 4\sqrt{3} + 4i$; (b) $z = -4\sqrt{3} + 4i$; (c) $z = -4\sqrt{3} - 4i$; (d) $z = 4\sqrt{3} - 4i$; (e) $z = 4\sqrt{3}$;
 (f) $z = 4\sqrt{3}i$; (g) $z = -4\sqrt{3}$; (h) $z = -4\sqrt{3}i$.

Rješenje:

Vrijedi (vidi Sliku 7.2)

(a) $x = 4\sqrt{3}$, $y = 4$, pa je $|z| = \sqrt{(4\sqrt{3})^2 + 4^2} = 8$, dok je $\varphi = \arctg \frac{y}{x} = \frac{4}{4\sqrt{3}} = \frac{1}{\sqrt{3}}$, $\varphi = \frac{\pi}{6}$,

Slika 7.2 gore desno.

(b) $x = -4\sqrt{3}$, $y = 4$, Slika 7.2 gore lijevo, $|z| = \sqrt{(4\sqrt{3})^2 + 4^2} = 8$, sa slike je

$\varphi = \pi - \alpha$, iz trougla $\triangle AOB$ je $\alpha = \operatorname{arctg} \frac{4}{4\sqrt{3}} = \frac{\pi}{6}$, pa je na kraju $\varphi = \frac{5\pi}{6}$;

(c) $x = -4\sqrt{3}, y = -4$, sa Slike 7.2 dole lijevo je $\varphi = \pi + \alpha$, dok je $\alpha = \operatorname{arctg} \frac{4}{4\sqrt{3}} = \frac{\pi}{6}$, te je $\varphi = \frac{7\pi}{6}$;

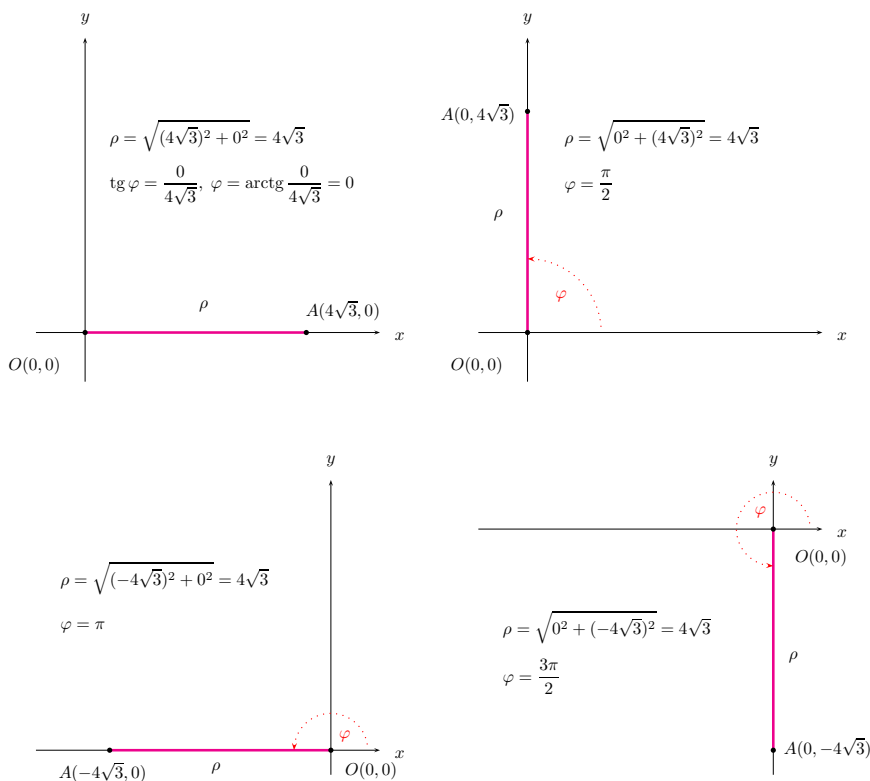
(d) $x = 4\sqrt{3}, y = -4$, sa Slike 7.2 dole desno je $\varphi = 2\pi - \alpha$, $\alpha = \frac{\pi}{6}$, $\varphi = \frac{11\pi}{6}$;

(e) $x = 4\sqrt{3}, y = 0, |z| = 4\sqrt{3}, \varphi = 0$, Slika 7.3 gore lijevo;

(f) $x = 0, y = 4\sqrt{3}, |z| = 4\sqrt{3}, \varphi = \frac{\pi}{2}$, Slika 7.3 gore desno;

(g) $x = -4\sqrt{3}, y = 0, |z| = 4\sqrt{3}, \varphi = \pi$, Slika 7.3 dole lijevo;

(h) $x = 0, y = -4\sqrt{3}, |z| = 4\sqrt{3}, \varphi = \frac{3\pi}{2}$, Slika 7.3 dole desno.

Slika 7.3: Određivanje ugla za $\varphi = 0, \pi/2, \pi, 3\pi/2$

7.3 Trigonometrijski i eksponencijalni oblik kompleksnog broja

Trigonometrijski i eksponencijalni oblik kompleksnog broja su praktičniji od algebarskog oblika u slučaju kada treba izvršiti operacije množenja, dijeljenja, zatim stepenovanja

i korjenovanja kompleksnih brojeva. Da bi iz algebarskog dobili trigonometrijski oblik kompleksnog broja radimo na sljedeći način.

Za kompleksni broj $z = x + iy$, $\rho = |z|$, $\varphi = \arg z$ sa Slike 7.1 iz trougla $\triangle OAM$ vrijedi

$$x = \rho \cos \varphi, y = \rho \sin \varphi, \operatorname{tg} \varphi = \frac{y}{x}, x \neq 0.$$

Vidimo sa Slike 7.1, da je tačka M koja predstavlja kompleksni broj z u prvom kvadrantu, pa nalazimo $\varphi = \arctg \frac{y}{x}$. Ako je $x = 0$, $y > 0$, tada je $\varphi = \frac{\pi}{2}$, odnosno za $x = 0$, $y < 0$, je $\varphi = -\frac{\pi}{2}$. U slučaju kad je z u nekom drugom kvadrantu, za nalaženje argumenta koristimo (7.1) ili Primjer 7.3. Na opisani način dobijamo trigonometrijski oblik kompleksnog broja $z = x + iy$

$$z = \rho(\cos \varphi + i \sin \varphi).$$

Ako iskoristimo identitet $\cos \varphi + i \sin \varphi = e^{i\varphi}$, kompleksni broj $z = \rho(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ možemo pisati u obliku

$$z = \rho e^{i\varphi}.$$

Ovaj oblik zovemo eksponencijalni ili Eulerov² oblik kompleksnog broja.

7.3.1 Množenje i dijeljenje kompleksnog broja u trigonometrijskom obliku

Neka su data dva kompleksna broja u trigonometrijskom obliku $z_1 = \rho_1(\cos \theta_1 + i \sin \theta_1)$ i $z_2 = \rho_2(\cos \theta_2 + i \sin \theta_2)$. Koristeći trigonometrijske identitete $\cos(\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta$ i $\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$, vrijedi

$$\begin{aligned} z_1 \cdot z_2 &= [\rho_1(\cos \theta_1 + i \sin \theta_1)] \cdot [\rho_2(\cos \theta_2 + i \sin \theta_2)] \\ &= \rho_1 \rho_2 [\cos \theta_1 \cos \theta_2 - \sin \theta_1 \sin \theta_2 + i(\cos \theta_1 \sin \theta_2 + \cos \theta_2 \sin \theta_1)] \\ &= \rho_1 \rho_2 [\cos(\theta_1 + \theta_2) + i(\sin(\theta_1 + \theta_2))]. \end{aligned}$$

Množenje dva kompleksna broja u trigonometrijskom obliku vršimo po formuli

$$z_1 \cdot z_2 = \rho_1 \cdot \rho_2 [\cos(\theta_1 + \theta_2) + i \sin(\theta_1 + \theta_2)].$$

Na sličan način, koristeći poznate trigonometrijske identite $\cos(\alpha - \beta) = \cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta$, $\sin(\alpha - \beta) = \sin \alpha \cos \beta - \cos \alpha \sin \beta$ i $\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$, te $z \cdot \bar{z} = (\operatorname{Re} z)^2 + (\operatorname{Im} z)^2$, dobijamo

$$\begin{aligned} \frac{z_1}{z_2} &= \frac{\rho_1 \cos \theta_1 + i \sin \theta_1}{\rho_2 \cos \theta_2 + i \sin \theta_2} \cdot \frac{\cos \theta_2 - i \sin \theta_2}{\cos \theta_2 - i \sin \theta_2} \\ &= \frac{\rho_1}{\rho_2} \cdot \frac{\cos \theta_1 \cos \theta_2 + \sin \theta_1 \sin \theta_2 + i(\sin \theta_1 \cos \theta_2 - \cos \theta_1 \sin \theta_2)}{\cos^2 \theta_2 + \sin^2 \theta_2} \\ &= \frac{\rho_1}{\rho_2} [\cos(\theta_1 - \theta_2) + i \sin(\theta_1 - \theta_2)]. \end{aligned}$$

²Leonhard Euler (15. april 1707.–18. septembar 1783. godine) bio je švajcarski matematičar, fizičar, astronom, logičar, inženjer. Dao veliki doprinos u mnogim oblastima matematike.

Dijeljenje dva kompleksna broja u trigonometrijskom obliku vršimo po formuli

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{\rho_1}{\rho_2} [\cos(\theta_1 - \theta_2) + i \sin(\theta_1 - \theta_2)].$$

Dva kompleksna broja data u eksponencijalnom obliku $z_1 = \rho_1 e^{\theta_1 i}$, $z_2 = \rho_2 e^{\theta_2 i}$, množimo i dijelimo po sljedećim formulama

$$z_1 \cdot z_2 = \rho_1 e^{\theta_1 i} \cdot \rho_2 e^{\theta_2 i} = \rho_1 \rho_2 e^{(\theta_1 + \theta_2) i}$$

i

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{\rho_1 e^{\theta_1 i}}{\rho_2 e^{\theta_2 i}} = \frac{\rho_1}{\rho_2} e^{(\theta_1 - \theta_2) i}.$$

PRIMJER 7.4.

Dati su kompleksni brojevi $z_1 = 1 + i$, $z_2 = 8(\cos \frac{5\pi}{6} + i \sin \frac{5\pi}{6})$, $z_3 = 2(\cos 121^\circ + i \sin 121^\circ)$, $z_4 = \cos 14^\circ + i \sin 14^\circ$. Izračunati $\frac{z_1 \cdot z_2}{z_3 \cdot z_4}$.

Rješenje:

Vidi Sliku 7.4, prvo prevedemo z_1 u trigonometrijski oblik kompleksnog broja, sa Slike 7.4 je $z_1 = \sqrt{2}(\cos 45^\circ + i \sin 45^\circ)$, pa je sada

$$\begin{aligned} \frac{z_1 \cdot z_2}{z_3 \cdot z_4} &= \frac{\sqrt{2}(\cos 45^\circ + i \sin 45^\circ) \cdot 8(\cos 150^\circ + i \sin 150^\circ)}{2(\cos 121^\circ + i \sin 121^\circ) \cdot (\cos 14^\circ + i \sin 14^\circ)} \\ &= \frac{8\sqrt{2}(\cos 195^\circ + i \sin 195^\circ)}{2(\cos 135^\circ + i \sin 135^\circ)} = 4\sqrt{2}[\cos(195^\circ - 135^\circ) + i \sin(195^\circ - 135^\circ)] \\ &= 4\sqrt{2}(\cos 60^\circ + i \sin 60^\circ). \end{aligned}$$

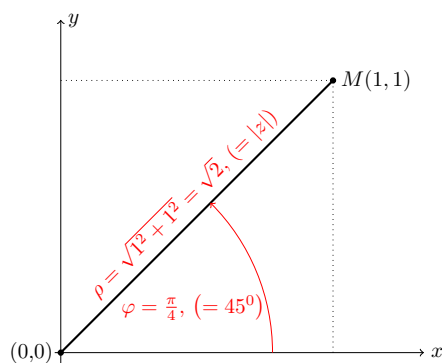
Rezultat možemo napisati i u algebarskom obliku kompleksnog broja

$$\frac{z_1 \cdot z_2}{z_3 \cdot z_4} = 4\sqrt{2}(\cos 60^\circ + i \sin 60^\circ) = 4\sqrt{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{\sqrt{3}}{2} i \right) = 2\sqrt{2} + 2\sqrt{6}i.$$

7.3.2 Stepenovanje kompleksnog broja

Neka je $z_k = \rho_k(\cos \theta_k + i \sin \theta_k)$, $k = 1, 2, \dots, n$. Na osnovu prethodno izvedenih formula za množenje dva kompleksna broja u trigonometrijskom obliku vrijedi

$$\begin{aligned} z_1 \cdot z_2 &= \rho_1 \cdot \rho_2 [\cos(\theta_1 + \theta_2) + i \sin(\theta_1 + \theta_2)], \\ (z_1 \cdot z_2) \cdot z_3 &= \rho_1 \cdot \rho_2 \cdot \rho_3 [\cos(\theta_1 + \theta_2 + \theta_3) + i \sin(\theta_1 + \theta_2 + \theta_3)]. \end{aligned}$$

Slika 7.4: Kompleksni broj $z_1 = 1 + i$ u Gaussovoj ravni

Na osnovu matematičke indukcije³ se lako pokazuje da vrijedi

$$z_1 \cdot z_2 \cdot \dots \cdot z_n = \rho_1 \cdot \rho_2 \cdot \dots \cdot \rho_n [\cos(\theta_1 + \theta_2 + \dots + \theta_n) + i \sin(\theta_1 + \theta_2 + \dots + \theta_n)].$$

Ako je $z_1 = z_2 = \dots = z_n$, onda je $\rho_1 = \rho_2 = \dots = \rho_n$ i $\theta_1 = \theta_2 = \dots = \theta_n$, dobijamo formule za stepenovanje dva kompleksna broja u trigonometrijskom

$$z^n = \rho^n (\cos n\theta + i \sin n\theta)$$

ili u eksponencijalnom obliku

$$z^n = \rho^n e^{n\theta i}.$$

Izvedeći formulu za stepenovanje dva kompleksna broja u trigonometrijskom obliku, dobija se i Moivreov⁴ (Moavrov) obrazac (ili formula)

$$(\cos \theta + i \sin \theta)^n = \cos n\theta + i \sin n\theta,$$

koja vrijedi i kada je n ne samo prirodan nego i negativan cio broj i nula, tj. vrijedi za sve $n \in \mathbb{Z}$.

7.3.3 Korjenovanje kompleksnog broja

Neka je data jednačina

$$z^n = u,$$

gdje je $n \in \mathbb{N}$, a u je kompleksni broj različit od nule. Tada pišemo

$$z = \sqrt[n]{u}.$$

³Princip matematičke indukcije: Jedan iskaz $P(n)$ istinit je za svaki prirodan broj n , 1) Ako je istinit za prirodan broj 1; 2) Ako implikacija $P(n) \Rightarrow P(n+1)$ važi za svaki prirodan broj n .

⁴Abraham de Moivre (26.maj 1667.–27.novembar 1754. godine) bio je francuski matematičar poznat po Moivreovom obrascu koji povezuje kompleksne brojeve i trigonometriju, te doprinosu u vjerovatnoći i statistici.

Potrebno je za dati broj u odrediti kompleksni broj z . Neka je $u = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, $z = \rho(\cos \theta + i \sin \theta)$. Tada je, na osnovu Moivreovog obrasca, $(\rho(\cos \theta + i \sin \theta))^n = \rho^n(\cos n\theta + i \sin n\theta) = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, pa na osnovu jednakosti kompleksnih brojeva $\rho^n = r$, $n\theta = \varphi + 2k\pi$, $k \in \mathbb{Z}$, odakle je

$$\rho = \sqrt[n]{r}, \theta = \frac{\varphi + 2k\pi}{n}, k \in \mathbb{Z}.$$

Međutim, različite vrijednosti cijelih brojeva k ne daju uvijek različite argumente. Ako uzmemo da je $k = n$ biće $\frac{\varphi + 2n\pi}{n} = \frac{\varphi}{n} + 2\pi$, ista se vrijednost dobije i za $k = 0$. Slično, dobijamo da je $\frac{\varphi + 2(n+k)\pi}{n} = \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + 2\pi$. Dakle, poslije n uzastopnih cijelih brojeva kompleksni brojevi se ponavljaju, pa imamo n različitih vrijednosti $\sqrt[n]{u}$, a to su

$$z_k = \sqrt[n]{r} \left(\cos \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \right), k = 0, \dots, n-1,$$

ili u eksponencijalnom obliku

$$z_k = \sqrt[n]{u} = \sqrt[n]{r} e^{\frac{\varphi + 2k\pi}{n} i}, k = 0, \dots, n-1.$$

Sva ova rješenja leže na kružnici poluprečnika $\sqrt[n]{r}$ i čine tjemena pravilnog n -tougla, čije je jedno tjeme (z_0) sa argumentom $\frac{\varphi}{n}$, a za svako sljedeće tjeme argument se povećava za $\frac{2\pi}{n}$.

PRIMJER 7.5.

Dat je kompleksni broj $z = i^{81} + i^{43} + \frac{(-1-i)^{80}}{2^{40}} + i^{19}$. Izračunati $\sqrt[3]{z}$.

Rješenje:

Izračunajmo prvo $\frac{(-1-i)^{80}}{2^{40}}$, prevedemo ovaj kompleksni broj u trigonometrijski oblik, sa Slike 9.1a je

$$\begin{aligned} \frac{(-1-i)^{80}}{2^{40}} &= \frac{[\sqrt{2}(\cos \frac{5\pi}{4} + i \sin \frac{5\pi}{4})]^{80}}{2^{40}} \\ &= \frac{2^{40} [\cos(\frac{5\pi}{4} \cdot 80) + i \sin(\frac{5\pi}{4} \cdot 80)]}{2^{40}} = \cos 100\pi + i \sin 100\pi = 1, \end{aligned}$$

pa je sada

$$z = i^{81} + i^{43} + \frac{(-1-i)^{80}}{2^{40}} + i^{19} = i^{4 \cdot 20 + 1} + i^{4 \cdot 10 + 3} + 1 + i^{4 \cdot 4 + 3} = 1 - i.$$

Koristeći Sliku 9.1b pretvorimo kompleksni broj iz algebarskog u trigonometrijski oblik, i dobijamo

$$z = \sqrt{2} \left(\cos \frac{7\pi}{4} + i \sin \frac{7\pi}{4} \right).$$

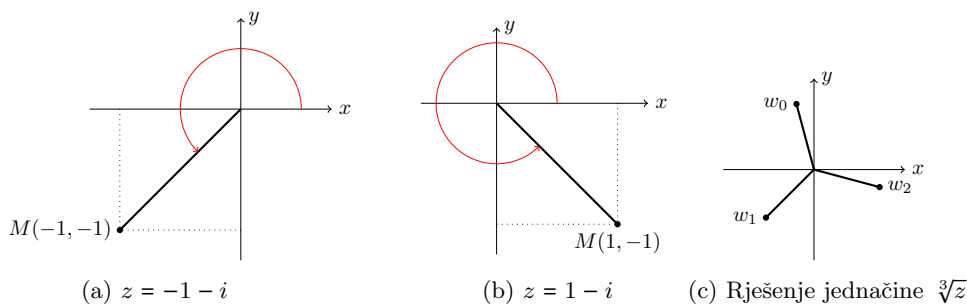
Sada je

$$\sqrt[3]{z} = \sqrt[3]{\sqrt{2}} \left(\cos \frac{\frac{7\pi}{4} + 2k\pi}{3} + i \sin \frac{\frac{7\pi}{4} + 2k\pi}{3} \right),$$

te rješenja w_0 , w_1 i w_2 dobijamo uvrštavajući $k = 0, 1, 2$ u prethodnu jednakost. Vrijedi

$$\begin{aligned} k &= 0 \\ w_0 &= \sqrt[3]{\sqrt{2}} \left(\cos \frac{7\pi}{12} + i \sin \frac{7\pi}{12} \right), \\ k &= 1 \\ w_1 &= \sqrt[3]{\sqrt{2}} \left(\cos \frac{15\pi}{12} + i \sin \frac{15\pi}{12} \right), \\ k &= 2 \\ w_2 &= \sqrt[3]{\sqrt{2}} \left(\cos \frac{23\pi}{12} + i \sin \frac{23\pi}{12} \right). \end{aligned}$$

Rješenja su predstavljena na Slici 9.1c.

Slika 7.5: Gaußova ravan u kojoj su predstavljeni kompleksni brojevi $-1 - i$, $1 - i$, w_0 , w_1 i w_2

7.4 Zadaci

- Dati su kompleksni brojevi $z_1 = 2 - 3i$, $z_2 = 1 + 2i$. Izračunati
 - $z_1 + z_2$; (b) $z_1 - z_2$; (c) $z_1 \cdot z_2$; (d) $\frac{z_1}{z_2}$; (e) $|z_1|$; (f) $\left| \frac{z_1}{z_2} \right|$; (g) $\operatorname{Re} \left(\frac{z_1}{z_2} \right)$; (h) $\operatorname{Im} \left(\frac{z_1}{z_2} \right)$.
- Izračunati
 - $i^{25} + (-i)^{50} + i^{40} + i^{62} + i^{83}$; (b) $\frac{1 + 3i}{(-1 + i)^2} + \frac{(-4 + i)(-4 - i)}{1 + i}$; (c) Za $z = 1 - 3i$, $\frac{2z - 2z\bar{z}}{z\bar{z} + i}$.
- Izračunati
 - x i y iz jednačine $3x + xi - 2y = 12 - yi - i$, (b) z iz uslova $(2 + i)z + 2z - 3 = 4 - 6i$.

4. Odrediti kompleksni broj z iz uslova $|z - 4| = |z - 2| \wedge |z - 3| = |z - 2i|$.
5. Dati su kompleksni brojevi $z_1 = 2 - 2\sqrt{3}i$, $z_2 = -6\sqrt{3} - 6i$, $z_3 = -5 + 5i$.
- (a) Pretvoriti date kompleksne brojeve iz algebarskog u trigonometrijski oblik;
- (b) Izračunati $\frac{z_1 \cdot z_2}{z_3}$;
- (c) Izračunati $\frac{z_3^{40} \cdot z_2^{60}}{z_2^{30}}$.
6. Kompleksni broj $z = \frac{1+4i+i^{29}}{2-3i}$ napisati u trigonometrijskom obliku;
7. Izračunati
- (a) $\sqrt[3]{-3 - \sqrt{3}i}$; (b) $\sqrt[4]{3 - 3\sqrt{3}i}$; (c) z ako je $z^3 = 2 - 2\sqrt{3}i$.
8. Izračunati kompleksni broj z iz uslova $\operatorname{Re}\left(\frac{z-\bar{z}}{2}\right) + 10i \operatorname{Im}\left(\frac{\bar{z}-1}{3+i}\right) = x + 1 + 2i$, a zatim izračunati \sqrt{z} .
9. Riješiti jednačinu $z^3 + 2 + 2i = 0$.
10. Razni zadaci
- (a) Riješiti jednačinu $z^5 - \sqrt{3} + i = 0$.
- (b) Dat je kompleksni broj $z = 4\sqrt{3} - 12i$, izračunati $\sqrt[4]{z}$.
- (c) Dat je kompleksni broj $z = -6 - 2\sqrt{3}i$, izračunati $\sqrt[4]{z}$.
- (d) Riješiti jednačinu $z^5 - \sqrt{3} + i = 0$.
- (e) Ako je $z = 5 - 5\sqrt{3}i$, odrediti z^5 i $\sqrt[3]{z}$.
- (f) Riješiti jednačinu u skupu racionalnih brojeva $4z^3 + 7\sqrt{3}i = 7$.
- (g) U skupu kompleksnih brojeva riješiti jednačinu $z^4 - 3\sqrt{3} = -3i$.
- (h) U skupu kompleksnih brojeva riješiti jednačinu $z^4 + 2i = \sqrt{3} - i$.
- (i) Riješiti jednačinu $z = \sqrt{\frac{1+i}{\sqrt{2}}}$.
- (j) Riješiti jednačinu $z = \sqrt[3]{\frac{1+i}{\sqrt{2}}}$.
- (k) U skupu kompleksnih brojeva riješiti jednačinu $\sqrt{2}z^3 + 2i = 3i + 1$.
- (l) Izračunati kompleksni broj z iz uslova $i \operatorname{Re}\left(\frac{\bar{z}+2}{1+i}\right) + \operatorname{Im}\left(\frac{2\bar{z}+z}{2}\right) + z = 1 + 3i$,
- (m) Izračunati kompleksni broj z iz uslova $\operatorname{Re}\left(\frac{\bar{z}}{z_1}\right) = \frac{2-3\sqrt{3}}{13}$ i $\operatorname{Im}\left(\frac{z \cdot z_1}{2}\right) = \frac{-3-2\sqrt{2}}{2}$, gdje je $z_1 = 2 - 3i$, a zatim izračunati z^{12} .
- (n) Izračunati kompleksni broj z iz uslova $\left|\frac{z-12}{z-8i}\right| = \frac{5}{3}$ i $\left|\frac{z-4}{z-8}\right| = 1$.
- (o) Izračunati z i $\sqrt[3]{z}$ ako je $|z - 2| + \bar{z} \operatorname{Re}(2z) + z^2 - 4z = 4i$.
- (p) Izračunati z^{50} ako je $2\bar{z} - i \operatorname{Re}\left(z + \frac{1}{2}\right) = 1 - i\sqrt{3} - i$.
- (q) Izračunati \sqrt{z} ako je $\frac{2}{i}\left(z(2-i) + \frac{\sqrt{3}\sqrt{3}}{2}\right) = -3(1 + 2\sqrt{3} + 2i)$.
- (r) Pokazati da $\operatorname{Re}\left(\frac{1}{z} - \frac{2}{3}\right) = 0$ predstavlja jednačinu kružnice.

Poglavlje 8

Matrice i determinante

Pojam matrice i determinante je izuzetno važan kako iz ugla same matematike, tako i njene primjene u drugim oblastima. Vidjećemo da je izučavanje sistema linearnih algebarskih jednačina znatno olakšano korištenjem matrica, odnosno matičnog računa, zatim tu je upotreba u vektorskoj algebri, analitičkoj geometriji i dr. U ovom poglavlju su dati osnovni pojmovi o matricama i determinantama, neophodni za njihovu primjenu u oblastima koje se analiziraju u nastavku.

8.1 Osnovni pojmovi o matricama

Prelazak promjenljivih x_1, x_2, \dots, x_n na nove promjenljive y_1, y_2, \dots, y_n pomoću formula

$$\begin{aligned}y_1 &= a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n, \\y_2 &= a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n, \\&\vdots \\y_n &= a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n, \quad a_{ij} \in \mathbb{C}, \quad i, j = 1, \dots, n\end{aligned}\tag{8.1}$$

zove se linearna transformacija promjenljivih x_1, \dots, x_n u promjenljive y_1, \dots, y_n . Koeficijente promjenljivih x_1, \dots, x_n možemo izdvojiti i zapisati ih u sljedeću shemu

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{pmatrix}.\tag{8.2}$$

Shemu (8.2) zovemo matrica (ili matrica linearne transformacije (8.1)).

- Koeficijenti a_{ij} , $i, j = 1, \dots, n$, su elementni matrice.
- Elementi a_{i1}, \dots, a_{in} , $i = 1, \dots, n$, čine i -tu vrstu matrice.
- Elementi a_{1j}, \dots, a_{nj} , $j = 1, \dots, n$, čine j -tu kolonu matrice.
- Elementi a_{11}, \dots, a_{nn} , čine glavnu dijagonalu matrice.
- Elementi $a_{1n}, a_{2,n-1}, \dots, a_{n1}$, čine sporednu dijagonalu matrice.
- Matricu kraće zapisujemo $A = (a_{ij})$.

Matrice možemo definisati i na sljedeći način:

DEFINICIJA 8.1.

Preslikavanje A iz skupa $S = \{1, 2, \dots, m\} \times \{1, 2, \dots, n\}$ u polje F , koje svakom uređenom paru $(i, j) \in S$ pridružuje element $A(i, j) = a_{ij} \in F$, naziva se matrica $A = (a_{ij})$ tipa (formata) $m \times n$ nad poljem F .

Za oznaku matrice možemo koristiti malu ili srednju zagradu, dakle (\cdot) ili $[\cdot]$. Ako želimo naglasiti kojeg je formata matrica, koristimo oznaku $(a_{ij})_{m \times n}$. U formuli (8.1) već je navedeno da su elementi matrica $a_{ij} \in \mathbb{C}$, tj. da su u opštem slučaju kompleksni brojevi. Kako je $\mathbb{R} \subset \mathbb{C}$, to realne brojeve možemo shvatiti kao specijalni slučaj kompleksnih brojeva i to su oni kompleksni brojevi kod kojih je imaginarni dio jednak nuli. Stoga elementi matrica mogu biti i realni brojevi. U nastavku ćemo uglavnom raditi sa matricama čiji su elementi realni brojevi.

Matrica kod koje je jednak broj vrsta i kolona, kao kod matrice A iz (8.2), zovemo kvadratna matrica. U slučaju da broj kolona i vrsta nije jednak dobijamo pravougaonu matricu

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}.$$

Za matricu koja ima m vrsta i n kolona, kažemo da je tipa ili formata ili dimenzije $m \times n$ ili jednostavno matrica $m \times n$ i pišemo

$$A_{m \times n}.$$

Matrica formata $1 \times n$ je takođe matrica formata $m \times n$, tj. $m = 1$,

$$(a_1 \ a_2 \ \dots \ a_n),$$

a zovemo je matrica vrsta. Na isti način rezonujemo za format $m \times 1$, sada je $n = 1$

$$\begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix}$$

i zovemo je matrica kolona. U slučaju matrice kolone i matrice vrste, obično pišemo jedan indeks elementa. Matrice kolone i matrice vrste nazivaju se i vektori. U slučaju $m = n = 1$ dobijamo matricu sa samo jednim elementom (a_1) , koju zovemo skalar. Skup svih vektora tipa $n \times 1$ sa realnim odnosno kompleksnim elementima, obilježava se sa \mathbb{R}^n , odnosno sa \mathbb{C}^n , respektivno.

PRIMJER 8.1.

Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} 4 & -1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} -1 & 2 & 0 \\ 1 & 2 & 1 \\ 0 & 0 & -4 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} 4 & -1 \\ 2 & 1 \\ 3 & 5 \end{pmatrix}.$$

Matrice A i C su pravougaone, formata 2×4 , 3×2 , respektivo, dok je matrica B kvadratna matrica, formata 3×3 . Prethodno možemo zapisati: $A_{2 \times 4}$, $B_{3 \times 3}$, $C_{3 \times 2}$.

Jednakost matrica. Kao i kod drugih matematičkih objekata, koji mogu biti jednaki, tako postoje i matrice koje su jednake. Uslovi pod kojima su dvije matrice jednake dati su u sljedećoj definiciji.

DEFINICIJA 8.2.

Dvije matrice jednake su ako su istog formata i ako su im odgovarajući elementi jednaki.

Drugim riječima, matrica $A = (a_{ij})$ i $B = (b_{ij})$ formata $m \times n$ su jednake ako je ispunjeno $m \times n$ uslova

$$a_{ij} = b_{ij}, i = 1, \dots, m, j = 1, \dots, n.$$

PRIMJER 8.2.

Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} 4 & -1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} -1 & 2 & 0 \\ 1 & 2 & 1 \\ 0 & 0 & -4 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} 4 & -1 \\ 2 & 1 \\ 3 & 5 \end{pmatrix}, D = \begin{pmatrix} 4 & -1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}.$$

Samo su matrice A i D jednake, tj. $A = D$.

8.1.1 Operacije sa matricama

U ovoj podsekciji obrađeno je sabiranje i oduzimanje matrica, te množenje matrice sa brojem (skalarom).

Sabiranje matrica. Sabiranje ili oduzimanje matrica svodi se na sabiranje ili oduzimanje elemenata matrica. Sabiranje odnosno oduzimanje dvije matrice možemo vršiti samo ako su istog formata. Slijedi precizna definicija.

DEFINICIJA 8.3.

Zbir matrica $A = (a_{ij})$ i $B = (b_{ij})$, formata $m \times n$, u oznaci $A + B$ je matrica $C = (c_{ij})$, formata $m \times n$, gdje je $c_{ij} = a_{ij} + b_{ij}$, $i = 1, \dots, m$, $j = 1, \dots, n$.

Drugim riječima, matrice sabiramo ako su istog formata i to radimo tako što im sabiramo elemente na istim pozicijama. Analogno se vrši i oduzimanje, tj. $C = A - B$ vršimo tako što od elementa a_{ij} matrice A oduzimamo odgovarajući element b_{ij} matrice B , te je $c_{ij} = a_{ij} - b_{ij}$.

Množenje matrice brojem. Osim sabiranja i oduzimanja matrica, nekada je potrebno i pomnožiti matricu sa brojem, ovaj postupak dat je u sljedećoj definiciji.

DEFINICIJA 8.4.

Proizvod matrice

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

i broja α definiše se sa

$$\alpha \cdot \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha a_{11} & \alpha a_{12} & \dots & \alpha a_{1n} \\ \alpha a_{21} & \alpha a_{22} & \dots & \alpha a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \alpha a_{m1} & \alpha a_{m2} & \dots & \alpha a_{mn} \end{pmatrix}.$$

Pomnožiti matricu A sa brojem α , znači svaki element matrice a_{ij} pomnožiti sa brojem α .

PRIMJER 8.3.

Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 3 & -1 & -5 & 0 \\ 0 & -1 & 2 & 1 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} -2 & 0 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}.$$

Izračunati

(a) $A + B$;

(b) $C - A$;

(c) $2A - 3B + 4C$.

Rješenje:

Vrijedi

$$\begin{aligned} (a) \quad A + B &= \begin{pmatrix} 2 & 1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 3 & -1 & -5 & 0 \\ 0 & -1 & 2 & 1 \end{pmatrix} \\ &= \begin{pmatrix} 2+3 & 1-1 & 2-5 & 0+0 \\ 3+0 & 1-1 & 2+2 & 1+1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 5 & 0 & -3 & 0 \\ 3 & 0 & 4 & 2 \end{pmatrix}; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} (b) \quad C - A &= \begin{pmatrix} -2 & 0 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} 2 & 1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix} \\ &= \begin{pmatrix} -2-2 & 0-1 & 2-2 & 0-0 \\ 3-3 & 1-1 & 2-2 & 1-1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -4 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \end{aligned}$$

$$(c) \quad 2A - 3B + 4C = 2 \begin{pmatrix} 2 & 1 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix} - 3 \begin{pmatrix} 3 & -1 & -5 & 0 \\ 0 & -1 & 2 & 1 \end{pmatrix}$$

$$\begin{aligned}
& + 4 \begin{pmatrix} -2 & 0 & 2 & 0 \\ 3 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix} \\
& = \begin{pmatrix} 2 \cdot 2 & 2 \cdot 1 & 2 \cdot 2 & 2 \cdot 0 \\ 2 \cdot 3 & 2 \cdot 1 & 2 \cdot 2 & 2 \cdot 1 \end{pmatrix} \\
& \quad - \begin{pmatrix} 3 \cdot 3 & 3 \cdot (-1) & 3 \cdot (-5) & 3 \cdot 0 \\ 3 \cdot 0 & 3 \cdot (-1) & 3 \cdot 2 & 3 \cdot 1 \end{pmatrix} \\
& \quad + \begin{pmatrix} 4 \cdot (-2) & 4 \cdot 0 & 4 \cdot 2 & 4 \cdot 0 \\ 4 \cdot 3 & 4 \cdot 1 & 4 \cdot 2 & 4 \cdot 1 \end{pmatrix} \\
& = \begin{pmatrix} 4 & 2 & 4 & 0 \\ 6 & 2 & 4 & 2 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} 9 & -3 & -15 & 0 \\ 0 & -3 & 6 & 3 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} -8 & 0 & 8 & 0 \\ 12 & 4 & 8 & 4 \end{pmatrix} \\
& = \begin{pmatrix} 4 - 9 - 8 & 2 + 3 + 0 & 4 + 15 + 8 & 0 - 0 + 0 \\ 6 - 0 + 12 & 2 + 3 + 4 & 4 - 6 + 8 & 2 - 3 + 4 \end{pmatrix} \\
& = \begin{pmatrix} -13 & 5 & 27 & 0 \\ 18 & 9 & 6 & 3 \end{pmatrix}.
\end{aligned}$$

U sljedećoj teoremi navedene su neke osobine množenja matrice brojem. Ove osobine proizilaze iz upravo definisanih operacija sa matricama.

TEOREMA 8.1.

Množenje matrice brojem ima osobine

1. $\alpha(A + B) = \alpha A + \alpha B$;
2. $(\alpha + \beta)A = \alpha A + \beta A$;
3. $(\alpha\beta)A = \alpha(\beta A)$;
4. $1 \cdot A = A$.

gdje su $\alpha, \beta \in \mathbb{C}$ i A, B su matrice istog formata.

Množenje matrica. Osim množenja matrice brojem, matricu možemo, pod određenim uslovima, pomnožiti i drugom matricom. I ova se operacija na kraju svodi na množenje i sabiranje elemenata matrice. Detalji su dati u sljedećoj definiciji.

DEFINICIJA 8.5.

Proizvod matrica $A = (a_{ij})_{m \times n}$ i $B = (b_{jk})_{n \times p}$, u oznaci $A \cdot B$ ili AB , je matrica

$$C = (c_{ik})_{m \times p} = \left(\sum_{j=1}^n a_{ij} b_{jk} \right)_{m \times p}.$$

Dakle, za dvije matrice $A = (a_{ij})_{m \times n}$ i $B = (b_{jk})_{n \times p}$ možemo izračunati proizvod $A \cdot B$ ili AB , samo ako je broj kolona matrice A jednak broju vrsta matrice B , (označeno sa **magentom/bold**). Sada, element c_{ik} matrice C dobijamo na taj način što se elementi i -te vrste matrice A ,

$$(a_{i1} \ a_{i2} \ \dots \ a_{in})$$

pomnože redom sa odgovarajućim elementima k -kolone matrice B

$$\begin{pmatrix} b_{1k} \\ b_{2k} \\ \vdots \\ b_{nk} \end{pmatrix}$$

i dobijeni proizvodi se saberu.

Množenje kompleksnih, pa samim tim i realnih brojeva, je komutativna operacija, vrijedi $ab = ba$, $\forall a, b \in \mathbb{C}$. Međutim, množenje matrica u opštem slučaju nije komutativna operacija. Samo za neke matrice vrijedi ova osobina, za one matrice koje imaju ovu osobinu dajemo posebno ime.

DEFINICIJA 8.6.

Ako je $AB = BA$, matrice A i B zovu se komutativne matrice.

U sljedećoj teoremi date su neke osobine množenja matrica.

TEOREMA 8.2.

Množenje matrica ima osobine

1. $(AB)C = A(BC)$ (*asocijativnost*);
2. $(A + B)C = AC + BC$ (*distributivnost množenje prema sabiranju sa desne strane*);
3. $A(B + C) = AB + AC$ (*distributivnost množenja prema sabiranju sa lijeve strane*),

kada su formati matrica takvi da su svi gore navedeni proizvodi definisani.

PRIMJER 8.4.

Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} 3 & 1 & -2 \\ 0 & 2 & 0 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 0 & 4 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} -2 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix}, D = (1 \quad 1 \quad -2).$$

Izračunati (a) AB ; (b) BA ; (c) AC ; (d) DB .

Rješenje:

Vrijedi

$$(a) \quad AB = \begin{pmatrix} 3 & 1 & -2 \\ 0 & 2 & 0 \end{pmatrix}_{2 \times 3} \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 0 & 4 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}_{3 \times 2}$$

$$= \begin{pmatrix} 3 \cdot 2 + 1 \cdot 0 - 2 \cdot (-1) & 3 \cdot 1 + 1 \cdot 4 - 2 \cdot 0 \\ 0 \cdot 2 + 2 \cdot 0 + 0 \cdot (-1) & 0 \cdot 1 + 2 \cdot 4 + 0 \cdot 0 \end{pmatrix}_{2 \times 2} = \begin{pmatrix} 8 & 7 \\ 0 & 8 \end{pmatrix}_{2 \times 2};$$

$$(b) \quad BA = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 0 & 4 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 3 & 1 & -2 \\ 0 & 2 & 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 6 & 4 & -4 \\ 0 & 8 & 0 \\ -3 & -1 & 2 \end{pmatrix};$$

$$(c) \quad AC = \begin{pmatrix} 3 & 1 & -2 \\ 0 & 2 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} -2 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -8 \\ 0 \end{pmatrix};$$

$$(d) \quad DB = \begin{pmatrix} 1 & 1 & -2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 0 & 4 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} = (4 \ 5).$$

8.1.2 Trougaona, dijagonalna, skalarna, jedinična i transponovana matrica

Neke su matrice zbog specifičnog rasporeda svojih elemenata ili vrijednosti tih elemenata, dobile i posebna imena. Inače ovakve matrice srećemo često u drugim oblastima gdje se primjenjuju matrice, odnosno matrični račun. Definicije nekih od takvih matrica su date u nastavku.

DEFINICIJA 8.7 (Trougaone matrice).

Kvadratne matrice oblika

$$\begin{pmatrix} a_{11} & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ a_{21} & a_{22} & 0 & \dots & 0 & 0 \\ & \vdots & & & & \\ a_{n-1,1} & a_{n-1,2} & a_{n-1,3} & \dots & a_{n-1,n-1} & 0 \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & a_{n,n-1} & a_{nn} \end{pmatrix} \text{ i } \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1,n-1} & a_{1n} \\ 0 & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2,n-1} & a_{2n} \\ & \vdots & & & & \\ 0 & 0 & 0 & \dots & a_{n-1,n-1} & a_{n-1,n} \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & a_{nn} \end{pmatrix}$$

zovu se donja i gornja trougaona matrica, respektivno.

Vidjeti Primjer 8.5.

DEFINICIJA 8.8 (Dijagonalna matrica).

Kvadratna matrica, čiji su svi elementi van glavne dijagonale nule zove se dijagonalna matrica, tj.

$$\begin{pmatrix} a_{11} & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & a_{22} & 0 & \dots & 0 & 0 \\ & \vdots & & & & \\ 0 & 0 & 0 & \dots & a_{n-1,n-1} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & a_{nn} \end{pmatrix}.$$

Vidjeti Primjer 8.6.

PRIMJER 8.5.

$$A = \begin{pmatrix} 3 & 0 & 0 \\ 2 & 2 & 0 \\ 1 & 6 & 2 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 3 & -2 & 1 \\ 0 & 2 & -4 \\ 0 & 0 & 2 \end{pmatrix},$$

matrica A je donja trougaona, a matrica B je gornja trougaona.

PRIMJER 8.6.

Matrica

$$\begin{pmatrix} 4 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & -2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 5 \end{pmatrix}$$

je dijagonalna matrica.

DEFINICIJA 8.9 (Skalarna matrica).

Dijagonalna matrica čiji su svi elementi na glavnoj dijagonali jednaki zove se skalarna matrica.

Vidjeti Primjer 8.7.

DEFINICIJA 8.10 (Jedinična matrica).

Dijagonalna matrica čiji su svi elementi na glavnoj dijagonali jedinice, zove se jedinična matrica i obilježava se sa I (ili E).

PRIMJER 8.7.

Matrica

$$A = \begin{pmatrix} 4 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 4 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 4 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 4 \end{pmatrix}$$

je skalarna matrica, dok je matrica

$$I = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}$$

jedinična matrica.

DEFINICIJA 8.11 (Transponovana matrica).

Transponovana matrica, matrice

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

je matrica

$$A^T = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{21} & \dots & a_{m1} \\ a_{12} & a_{22} & \dots & a_{m2} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{1n} & a_{2n} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

(za $\forall i = 1, \dots, m$; i -ta vrsta u A postaje i -ta kolona u A^T).

Neke osobine transponovanja, odnosno operacija sa transponovanim matricama, date su u sljedećoj teoremi.

TEOREMA 8.3.

Operacija transponovanja ima osobine

1. $(A^T)^T = A$;
2. $(A + B)^T = A^T + B^T$;
3. $(\alpha A)^T = \alpha A^T$;
4. $(AB)^T = B^T A^T$;
5. $(A_1 A_2 \dots A_n)^T = A_n^T \dots A_2^T A_1^T$.

PRIMJER 8.8.

Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} 3 & 1 & -2 \\ 0 & 2 & 0 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 0 & 4 \end{pmatrix}.$$

Odrediti A^T i B^T .

Rješenje:

$$A^T = \begin{pmatrix} 3 & 0 \\ 1 & 2 \\ -2 & 0 \end{pmatrix} \text{ i } B^T = \begin{pmatrix} 2 & 0 \\ 1 & 4 \end{pmatrix}$$

8.1.3 Zadaci

1. Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} 3 & -2 \\ 5 & -4 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 3 & -2 \\ 5 & -4 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 1 \\ 3 & 0 & 1 \end{pmatrix}, D = \begin{pmatrix} 3 & 1 \\ 2 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix},$$

$$G = \begin{pmatrix} 5 & 8 & -4 \\ 6 & 9 & -5 \\ 4 & 7 & 3 \end{pmatrix} \text{ i } F = \begin{pmatrix} 3 & 1 & 5 \\ 4 & -1 & 3 \\ 6 & 9 & 5 \end{pmatrix}.$$

Izračunati

(a) $A + B$; (b) $2A + 3B$; (c) $3A - B$; (d) $A \cdot B$; (e) $B \cdot A$; (f) $C \cdot D$; (g) $D \cdot C$;
 (h) $G \cdot F$; (i) $F \cdot G$.

2. Date su matrice

$$A = \begin{pmatrix} -1 & 2 & 5 & -9 \\ -2 & 6 & 4 & 0 \\ 1 & 1 & 0 & 4 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 1 & 4 & 7 \\ -2 & 0 & 10 \\ 3 & 5 & 9 \\ 0 & 0 & -1 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} -1 & 2 & 5 & -9 & 6 \\ -3 & -2 & 6 & 4 & 0 \end{pmatrix},$$

$$D = \begin{pmatrix} 4 & 7 \\ -2 & 10 \\ 5 & 9 \\ 0 & -1 \\ 3 & 3 \end{pmatrix}.$$

Izračunati

(a) $A \cdot B$; (b) $B \cdot A$; (c) $C \cdot D$; (d) $D \cdot C$.

3. Date su matrice $A = \begin{pmatrix} 2 & -1 \\ -3 & 7 \end{pmatrix}$, $B = \begin{pmatrix} 4 & 0 \\ -2 & 1 \end{pmatrix}$ i $C = \begin{pmatrix} 5 & -3 \\ 1 & 1 \end{pmatrix}$.

Izračunati

(a) $2A$; (b) $A + B$; (c) $B - C$; (d) $A^2 - 3AB^T + 4C - 2I$; (e) $B^2C^T - 2A + B$.

4. Izračunati $AB - 2A + B$ ako je $A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 2 \\ 2 & 1 & 2 \\ 1 & 2 & 3 \end{pmatrix}$ i $B = \begin{pmatrix} 4 & 1 & 1 \\ -4 & 2 & 0 \\ 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}$.

5. Izračunati $A^2 - 3B$ ako je $A = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 2 \\ -1 & 2 & 1 \end{pmatrix}$ i $B = \begin{pmatrix} 3 & 1 & -2 \\ 3 & -2 & 4 \\ -3 & 5 & -1 \end{pmatrix}$.

8.2 Determinante

Pojam determinante usko je povezan sa kvadratnim matricama. Determinante su skalarne vrijednosti pridružene kvadratnim matricama, isto tako nezaobilazan su alat u nekim metodama rješavanja sistema algebarskih linearnih jednačina. Zbog tih, a i drugih razloga, važno je naučiti šta su determinante i kako se računa sa njima.

Posmatrajmo sistem od dvije linearne algebarske jednačine

$$\begin{cases} a_{11}x + a_{12}y = b_1 \\ a_{21}x + a_{22}y = b_2. \end{cases}$$

Rješenja možemo napisati u obliku

$$\begin{aligned} x &= \frac{a_{22}b_1 - a_{12}b_2}{a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12}} \\ y &= \frac{a_{11}b_1 - a_{21}b_2}{a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12}}, \end{aligned}$$

za $a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12} \neq 0$. Koeficijente koji se nalaze u nazivniku možemo izdvojiti u kvadratnu matricu drugog reda

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix},$$

ovoj matrici možemo pridružiti broj $a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12}$ ili zapisan u obliku kvadratne sheme

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}.$$

Generalno, svakoj kvadratnoj matrici $A = (a_{ij})$ reda n možemo pridružiti broj ili odgovarajući izraz. U tu svrhu, posmatrajmo najprije sve permutacije skupa $\{1, 2, \dots, n\}$. Uređeni par (k_i, k_j) jedne permutacije p , gdje je $i < j$, zovemo inverzija permutacije p ako je $k_i > k_j$. Označimo broj inverzija permutacije p sa $i(p)$. Na primjer, permutacija $p = (312)$ skupa $\{1, 2, 3\}$ ima 2 inverzije, a to su parovi $(3, 1)$ i $(3, 2)$.

DEFINICIJA 8.12.

Neka je data kvadratna matrica $A = (a_{ij})$ reda n , čiji su elementi a_{ij} , $i, j = 1, 2, \dots, n$ realni ili kompleksni brojevi. Pod determinantom matrice A podrazumijeva se broj

$$\det A = \sum_{p \in S_n} (-1)^{i(p)} a_{1k_1} a_{2k_2} \cdots a_{nk_n},$$

gdje se sumira po svim permutacijama $p = (k_1 k_2 \dots k_n)$ skupa $\{1, 2, \dots, n\}$. Taj skup permutacija označavamo sa S_n i zovemo simetrična grupa.

Suma u ovoj definiciji se sastoji od $n!$ sabiraka jer toliko ima svih permutacija n -članog skupa ($\text{card } S_n = n!$). Determinanta matrice A (determinanta n -tog reda) može se, osim sa $\det A$, obilježiti i sa $|A|$ ili

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{vmatrix}.$$

NAPOMENA 8.1.

U literaturi su dostupne i definicije koje su praktičnije sa stanovišta samog računanja vrijednosti determinante. Jedna takva definicija biće navedena u nastavku ove sekcije.

8.2.1 Osobine determinanti

Neka su date kvadratne matrice $A = (a_{ij})$ i $B = (b_{ij})$ proizvoljnog reda. Za determinante $\det A$ i $\det B$ vrijede sljedeće osobine.

1. $\det A = \det A^T$. Npr.,

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 4 \end{vmatrix} = 1 \cdot 4 - 2 \cdot 3 = -2; \quad \begin{vmatrix} 1 & 3 \\ 2 & 4 \end{vmatrix} = 1 \cdot 4 - 3 \cdot 2 = -2, \text{ vidimo da je } \det A = \det A^T.$$

2. Ako su u determinanti $\det A$ elementi jedne vrste (ili kolone) jednaki sa elementima druge vrste (ili kolone), tada je $\det A = 0$. Npr.,

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 1 & 2 \end{vmatrix} = 1 \cdot 2 - 1 \cdot 2 = 0.$$

3. Determinanta $\det A$ pomnoži se sa brojem λ tako što se svaki element samo **jedne vrste ili kolone** te determinante pomnoži sa tim brojem. Npr.,

$$-5 \cdot \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 4 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -5 \cdot 1 & -5 \cdot 2 \\ 3 & 4 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -5 \cdot 1 & 2 \\ -5 \cdot 3 & 4 \end{vmatrix} = 10.$$

4. Ako su elementi jedne vrste (ili kolone) u determinanti $\det A$ proporcionalni elementima druge vrste (ili kolone), tada je $\det A = 0$. Npr.,

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 6 \end{vmatrix} = 1 \cdot 6 - 2 \cdot 3 = 0.$$

5. Ako je svaki element k -te vrste determinante $\det A$ zbir dva broja (tj. $a_{kj} = a_{kj}^{(1)} + a_{kj}^{(2)}$), onda je determinanta $\det A$ jednaka zbiru dvije determinante, istog reda pri čemu su elementi k -te vrste u jednoj determinanti prvi sabirci ($a_{kj}^{(1)}$), a elementi k -te vrste druge determinante drugi sabirci ($a_{kj}^{(2)}$). Ostali elementi u obje determinante jednaki su odgovarajućim elementima determinante $\det A$ (ista osobina vrijedi i za kolone). Npr.,

$$\det A = \begin{vmatrix} 2+3 & 2 \\ 1+2 & 4 \end{vmatrix} = 14$$

$$\det A^{(1)} = \begin{vmatrix} 2 & 2 \\ 1 & 4 \end{vmatrix} = 6$$

$$\det A^{(2)} = \begin{vmatrix} 3 & 2 \\ 2 & 4 \end{vmatrix} = 8.$$

Vidimo da je $\det A = \det A^{(1)} + \det A^{(2)}$.

6. Determinanta ne mijenja vrijednost ako se elementima jedne vrste (ili kolone) dodaju odgovarajući elementi druge vrste (ili kolone) pomnoženi istim brojem. Npr., ako kod determinante drugu kolonu pomnožimo sa 3 i dodamo prvoj koloni, dobićemo

$$\begin{vmatrix} 5 & 2 \\ 3 & 4 \end{vmatrix} = 14$$

$$\begin{vmatrix} 5 + 3 \cdot 2 & 2 \\ 3 + 3 \cdot 4 & 4 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 11 & 2 \\ 15 & 4 \end{vmatrix} = 44 - 30 = 14.$$

7. Ako u determinanti $\det A$ dvije vrste (ili kolone) međusobno promijene mjesta determinanta $\det A$ mijenja znak. Npr.,

$$\begin{vmatrix} 5 & 2 \\ 3 & 4 \end{vmatrix} = 14$$

$$\begin{vmatrix} 3 & 4 \\ 5 & 2 \end{vmatrix} = 6 - 20 = -14.$$

8. $\det(AB) = \det A \det B$, za kvadratne matrice istog reda. Npr.,

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ -1 & 4 \end{pmatrix}$$

$$B = \begin{pmatrix} 3 & 0 \\ 2 & -5 \end{pmatrix}$$

$$AB = \begin{pmatrix} 7 & -10 \\ 5 & -20 \end{pmatrix}$$

$$\det A = \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ -1 & 4 \end{vmatrix} = 6$$

$$\det B = \begin{vmatrix} 3 & 0 \\ 2 & -5 \end{vmatrix} = -15$$

$$\det AB = \begin{vmatrix} 7 & -10 \\ 5 & -20 \end{vmatrix} = -90.$$

Vidimo da je $\det(AB) = \det A \det B$.

8.2.2 Računanje determinanti

Determinanta prvog reda se sastoji samo od jednog elementa i ona je jednaka tom elementu.

Za računanje determinanti drugog i trećeg reda koristimo sljedeće formule

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21}, \quad (8.3)$$

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22}a_{33} + a_{12}a_{23}a_{31} + a_{13}a_{21}a_{32} \\ - (a_{31}a_{22}a_{13} + a_{32}a_{23}a_{11} + a_{33}a_{21}a_{12}). \quad (8.4)$$

Za lakše računanje determinante trećeg reda možemo koristiti tzv. Sarrusovo¹ pravilo. Ovo pravilo se sastoji u tome da se determinanti sa desne strane dopišu prve dvije kolone. Nakon toga, množimo trojke brojeva u pravcu glavne dijagonale i saberemo ta tri umnoška, a onda od toga oduzmemo sumu umnožaka trojki brojeva koji se nalaze u pravcu sporedne dijagonale.

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22}a_{33} + a_{12}a_{23}a_{31} + a_{13}a_{21}a_{32} - \\ - (a_{31}a_{22}a_{13} + a_{32}a_{23}a_{11} + a_{33}a_{21}a_{12}).$$

NAPOMENA 8.2.

Umjesto opisanog dopisivanja kolona desno od determinante, mogli smo obaviti dopisivanje prve dvije vrste ispod determinante, a dalji postupak je isti.

PRIMJER 8.9.

Izračunati vrijednost determinati.

$$1. \quad \begin{vmatrix} 7 & -4 \\ 3 & 4 \end{vmatrix} = 7 \cdot 4 - (-4 \cdot 3) = 28 + 12 = 40;$$

$$2. \quad \begin{vmatrix} 3 & 2 & -1 \\ 1 & 2 & 4 \\ 0 & 6 & -2 \end{vmatrix} = 3 \cdot 2 \cdot (-2) + 2 \cdot 4 \cdot 0 + (-1) \cdot 1 \cdot 6 - (0 \cdot 2 \cdot (-1) + 6 \cdot 4 \cdot 3 + (-2) \cdot 1 \cdot 2) \\ = -86.$$

Razvijanje determinante po elementima neke vrste ili kolone Za računanje determinanti reda većeg od tri postoje formule analogne formulama za računanje determinati drugog i trećeg reda koje su date u (8.3) i (8.4). Međutim, te su formule dosta složene i nepraktične su. Mnogo bolje rješenje je razvijanje determinante po vrsti ili koloni. Na ovaj način determinantu n -tog reda predstavljamo preko n odgovarajućih determinanti reda $n - 1$, odnosno ovim postupkom smanjujemo red determinante za 1. Postupak nastavljamo dok ne dobijemo determinate odgovarajućeg reda (1., 2. ili 3.). Navedeni postupak dat je u teoremi koja slijedi, a prije toga definisana su dva pojma koja se koriste u ovom postupku.

Posmatrajmo ponovo kvadratnu matricu $A = (a_{ij})$ reda n , njena determinanta je

$$\det A = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ & \vdots & & \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix}.$$

¹Pierre Frédéric Sarrus (10.mart 1798–20.novembar 1861. godine), bio je francuski matematičar

DEFINICIJA 8.13 (Minor).

Determinanta koja se dobije iz $\det A$ odbacivanjem i -te vrste i j -te kolone, naziva se minor elementa a_{ij} i obilježava se sa M_{ij} .

DEFINICIJA 8.14 (Algebarski kofaktor).

Broj $(-1)^{i+j} M_{ij}$ naziva se algebarski komplement (ili kofaktor) elementa a_{ij} i označava se sa A_{ij} .

Sljedeća teorema daje pravilo razlaganja determinante po elementima proizvoljne vrste ili kolone.

TEOREMA 8.4 (Laplaceova¹).

Ako je $\det A$ reda n , onda je

- $\det A = a_{i1}A_{i1} + a_{i2}A_{i2} + \dots + a_{in}A_{in}$, (Laplaceov razvoj po i -toj vrsti);
 - $\det A = a_{1j}A_{1j} + a_{2j}A_{2j} + \dots + a_{nj}A_{nj}$, (Laplaceov razvoj po j -toj koloni);
- za $\forall i, j \in \{1, 2, \dots, n\}$.

PRIMJER 8.10.

Determinatu

$$\det A = \begin{vmatrix} 3 & 2 & -1 \\ 1 & 2 & 4 \\ 0 & 6 & -2 \end{vmatrix},$$

razviti po elementima druge vrste i prve kolone.

Rješenje:

Razvoj po elementima druge vrste

$$\begin{aligned} \begin{vmatrix} 3 & 2 & -1 \\ 1 & 2 & 4 \\ 0 & 6 & -2 \end{vmatrix} &= 1 \cdot (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 2 & -1 \\ 6 & -2 \end{vmatrix} + 2 \cdot (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} 3 & -1 \\ 0 & -2 \end{vmatrix} \\ &\quad + 4 \cdot (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} 3 & 2 \\ 0 & 6 \end{vmatrix} \\ &= -1(-4 + 6) + 2(-6) - 4 \cdot 18 = -86. \end{aligned}$$

¹Pierre-Simon, marquis de Laplace (23.mart 1749.–05.mart 1827. godine) bio je francuski naučnik čiji rad je imao značajan uticaj u razvoju matematike, fizike, filozofije i raznih inženjerskih disciplina.

Razvoj po elementima prva kolone

$$\begin{aligned} \begin{vmatrix} 3 & 2 & -1 \\ 1 & 2 & 4 \\ 0 & 6 & -2 \end{vmatrix} &= 3 \cdot (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} 2 & 4 \\ 6 & -2 \end{vmatrix} + 1 \cdot (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 2 & -1 \\ 6 & -2 \end{vmatrix} \\ &\quad + 0 \cdot (-1)^{3+1} \begin{vmatrix} 2 & -1 \\ 2 & 4 \end{vmatrix} \\ &= 3(-4 - 24) - (-4 + 6) = -86. \end{aligned}$$

U posljednjem primjeru vidimo da je korisno ako je neki element u vrsti ili koloni, po kojoj vršimo razvoj, jednak nuli. Ovo će biti iskorišteno u sljedećem primjeru.

PRIMJER 8.11.

Izračunati vrijednost determinante

$$\det A = \begin{vmatrix} 2 & 1 & 2 & 1 \\ 2 & -3 & 1 & -3 \\ 4 & 2 & 2 & 2 \\ -2 & 4 & -1 & 5 \end{vmatrix}$$

Rješenje:

Da bi pojednostavili razvijanje determinante, od prve kolone oduzmimo treću kolonu prethodno pomnoženu sa 2, te od četvrte kolone oduzmimo drugu kolonu, vrijedi

$$\begin{aligned} \begin{vmatrix} 2 & 1 & 2 & 1 \\ 2 & -3 & 1 & -3 \\ 4 & 2 & 2 & 2 \\ -2 & 4 & -1 & 5 \end{vmatrix} &\begin{array}{l} \text{I kol}-2 \times \text{III kol} \\ \\ \\ \end{array} = \begin{vmatrix} -2 & 1 & 2 & 1 \\ 0 & -3 & 1 & -3 \\ 0 & 2 & 2 & 2 \\ 0 & 4 & -1 & 5 \end{vmatrix} \begin{array}{l} \text{IV kol}-\text{II kol} \\ \\ \\ \end{array} \\ &= \begin{vmatrix} -2 & 1 & 2 & 0 \\ 0 & -3 & 1 & 0 \\ 0 & 2 & 2 & 0 \\ 0 & 4 & -1 & 1 \end{vmatrix} \end{aligned}$$

Razvijmo sada determinatnu po elementima četvrte kolone

$$= (-1)^{4+4} \begin{vmatrix} -2 & 1 & 2 \\ 0 & -3 & 1 \\ 0 & 2 & 2 \end{vmatrix}.$$

Razvijmo posljednju determinatnu po elementima prve kolone

$$= -2 \cdot (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} -3 & 1 \\ 2 & 2 \end{vmatrix} = -2 \cdot (-6 - 2) = 16.$$

PRIMJER 8.12.

Dokazati

$$\begin{vmatrix} ax & a^2 + x^2 & 1 \\ ay & a^2 + y^2 & 1 \\ az & a^2 + z^2 & 1 \end{vmatrix} = a(x-y)(x-z)(z-y).$$

Rješenje:

$$\begin{vmatrix} ax & a^2 + x^2 & 1 \\ ay & a^2 + y^2 & 1 \\ az & a^2 + z^2 & 1 \end{vmatrix} \begin{array}{l} \text{IIv-IV} \\ \text{IIIv-IV} \end{array}$$

$$= \begin{vmatrix} ax & a^2 + x^2 & 1 \\ a(y-x) & (y-x)(y+x) & 0 \\ a(z-x) & (z-x)(z+x) & 0 \end{vmatrix} \begin{array}{l} \text{izvučemo } a \text{ iz Ik} \\ \text{izvučemo } y-x \text{ iz IIv} \\ \text{izvučemo } z-x \text{ iz IIIv} \end{array}$$

$$= a(y-x)(z-x) \begin{vmatrix} x & a^2 + x^2 & 1 \\ 1 & y+x & 0 \\ 1 & z+x & 0 \end{vmatrix} \begin{array}{l} \text{razvijemo determinantu po IIIk} \end{array}$$

$$= a(y-x)(z-x) \cdot 1 \cdot (-1)^{1+3} \begin{vmatrix} 1 & y+x \\ 1 & z+x \end{vmatrix}$$

$$= a(y-x)(z-x)[z+x-(y+x)]$$

$$= a(y-x)(z-x)(z-y) = a[-(x-y)][-(x-z)](z-y)$$

$$= a(x-y)(x-z)(z-y).$$

PRIMJER 8.13.

Dokazati

$$\begin{vmatrix} a & b & c & d \\ a & -b & -c & -d \\ a & b & -c & -d \\ a & b & c & -d \end{vmatrix} = -8abcd.$$

Rješenje:

$$\begin{vmatrix} a & b & c & d \\ a & -b & -c & -d \\ a & b & -c & -d \\ a & b & c & -d \end{vmatrix} \begin{array}{l} \text{izvučemo } a \text{ iz Ik} \\ \text{izvučemo } b \text{ iz IIIk} \\ \text{izvučemo } c \text{ iz IIIk} \\ \text{izvučemo } d \text{ iz IVk} \end{array}$$

$$\begin{aligned}
&= abcd \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 \\ 1 & -1 & -1 & -1 \\ 1 & 1 & -1 & -1 \\ 1 & 1 & 1 & -1 \end{vmatrix} \quad \text{IIv+Iv} \\
&= abcd \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 \\ 2 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & -1 & -1 \\ 1 & 1 & 1 & -1 \end{vmatrix} \quad \text{razvijemo determinantu po elementima IIv} \\
&= abcd \cdot 2 \cdot (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 1 & -1 & -1 \\ 1 & 1 & -1 \end{vmatrix} \quad \text{IIv+Iv} \\
&= -2abcd \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 2 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & -1 \end{vmatrix} \quad \text{razvijemo determinantu po elementima IIv} \\
&= -2abcd \cdot 2 \cdot (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} \\
&= 4abcd(-1 - 1) = -8abcd.
\end{aligned}$$

8.2.3 Zadaci

1. Izračunati vrijednost determinati

$$\begin{aligned}
&\text{(a)} \begin{vmatrix} 2 & 4 \\ -3 & 9 \end{vmatrix}; \text{(b)} \begin{vmatrix} 2+2i & 3-i \\ -3+4i & -1-i \end{vmatrix}; \text{(c)} \begin{vmatrix} \frac{x^2+1}{1-x^2} & \frac{2x}{1-x^2} \\ \frac{2x}{1-x^2} & \frac{x^2+1}{1-x^2} \end{vmatrix}; \\
&\text{(d)} \begin{vmatrix} \sin x + \sin y & \cos x + \cos y \\ \cos y - \cos x & \sin x - \sin y \end{vmatrix}; \text{(e)} \begin{vmatrix} 1 & \log_a b \\ \log_b a & 1 \end{vmatrix}; \\
&\text{(f)} \begin{vmatrix} 5 & 6 & 3 \\ 0 & 1 & 2 \\ 7 & 4 & 5 \end{vmatrix}; \text{(g)} \begin{vmatrix} 1 & 2 & 0 \\ -3 & 2 & 9 \\ -1 & 2 & 1 \end{vmatrix}; \text{(h)} \begin{vmatrix} a & a & a \\ -a & a & x \\ -a & -a & x \end{vmatrix}; \text{(i)} \begin{vmatrix} 1 & i & 1+i \\ -i & 1 & 0 \\ 1-i & 0 & 1 \end{vmatrix}; \\
&\text{(j)} \begin{vmatrix} 3 & 1 & 2 & 3 \\ 4 & -1 & 2 & 4 \\ 1 & -1 & 1 & 1 \\ 4 & -1 & 1 & 5 \end{vmatrix}; \text{(k)} \begin{vmatrix} 1 & 1 & 3 & 4 \\ 2 & 0 & 0 & 8 \\ 3 & 0 & 0 & 2 \\ 4 & 4 & 7 & 5 \end{vmatrix}; \text{(l)} \begin{vmatrix} 3 & 1 & 2 & 3 \\ 4 & -1 & 2 & 4 \\ 1 & -1 & 1 & 1 \\ 4 & -1 & 1 & 5 \end{vmatrix}; \\
&\text{(m)} \begin{vmatrix} 7 & 2 & 1 & 3 & 4 \\ 1 & 0 & 2 & 0 & 3 \\ 3 & 0 & 4 & 0 & 7 \\ 6 & 3 & 2 & 4 & 5 \\ 5 & 1 & 2 & 2 & 3 \end{vmatrix}; \text{(n)} \begin{vmatrix} x & 0 & -1 & 1 & 0 \\ 1 & x & -1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & x-1 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & -1 & x & 1 \\ 0 & 1 & -1 & 0 & x \end{vmatrix}.
\end{aligned}$$

2. Pokazati da je

$$(a) \begin{vmatrix} b^2 + c^2 & ab & ca \\ ab & c^2 + a^2 & bc \\ ca & bc & a^2 + b^2 \end{vmatrix} = 4a^2b^2c^2; \quad (b) \begin{vmatrix} 1 & a & a^2 + a^3 \\ 1 & a^2 & a^3 + a \\ 1 & a^3 & a + a^2 \end{vmatrix} = 0;$$

$$(c) \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 1 & a & 1 \\ 1 & 1 & b \end{vmatrix} = (1-a)(1-b); \quad (d) \begin{vmatrix} 1 & a & bc \\ 1 & b & ca \\ 1 & c & ab \end{vmatrix} = (b-c)(b-a)(a-c);$$

$$(e) \begin{vmatrix} 1 & a & a^2 \\ 1 & b & b^2 \\ 1 & c & c^2 \end{vmatrix} = (b-a)(c-a)(c-b);$$

$$(f) \begin{vmatrix} ax & a^2 + x^2 & 1 \\ ay & a^2 + y^2 & 1 \\ az & a^2 + z^2 & 1 \end{vmatrix} = a(x-y)(x-z)(z-y);$$

$$(g) \begin{vmatrix} 1 & bc & b+c \\ 1 & ac & a+c \\ 1 & ab & a+b \end{vmatrix} = (a-b)(b-c)(c-a); \quad (h) \begin{vmatrix} a-b & 2a & 2a \\ 2b & b-a & 2b \\ a-b & 2a & a-b \end{vmatrix} = (a+b)^3;$$

$$(i) \begin{vmatrix} a+b & -a & -b \\ -b & b+c & -c \\ -a & -c & c+a \end{vmatrix} = 0; \quad (j) \begin{vmatrix} -x & y & z & 1 \\ x & -y & z & 1 \\ x & y & -z & 1 \\ x & y & z & -1 \end{vmatrix} = -8xyz;$$

$$(k) \begin{vmatrix} a & b & c & d \\ a & -b & -c & -d \\ a & b & -c & -d \\ a & b & c & -d \end{vmatrix} = -8abcd; \quad (l) \begin{vmatrix} a & a & a & a \\ a & b & b & b \\ a & b & c & c \\ a & b & c & d \end{vmatrix} = -a(a-b)(c-b)(d-c).$$

3. Izračunati

$$(a) \begin{vmatrix} a^{-4} & a^{-3} & a^{-2} \\ a^{-1} & 1 & a \\ a^2 & a^3 & a^4 \end{vmatrix} (= 0); \quad (b) \begin{vmatrix} a & b & a & 1 \\ b & a & b & 1 \\ a & -a & b & 1 \\ b & -b & a & 1 \end{vmatrix} (= 2(a+b)(b-a)^2);$$

$$(c) \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 1 & z & z^2 \\ 1 & z^2 & z \end{vmatrix}, \text{ ako je } z = \cos \frac{4\pi}{3} + i \sin \frac{4\pi}{3};$$

$$(d) \begin{vmatrix} 1 & 1 & z \\ 1 & 1 & z^2 \\ z^2 & z & 1 \end{vmatrix}, \text{ ako je } z = \cos \frac{2\pi}{3} + i \sin \frac{2\pi}{3};$$

$$(e) \begin{vmatrix} \sin 2x & -\cos 2x & 1 \\ \sin x & -\cos x & \cos x \\ \cos x & \sin x & \sin x \end{vmatrix}; \quad (= 0) \quad (f) \begin{vmatrix} 1 + \cos x & 1 + \sin x & 1 \\ 1 - \sin x & 1 + \cos x & 1 \\ 1 & 1 & 1 \end{vmatrix} (= 1).$$

4. Riješiti jednačine

$$(a) \begin{vmatrix} x & 2 & 3 \\ 3 & 1 & 2 \\ 1 & 3 & 4 \end{vmatrix} = 0; \quad (b) \begin{vmatrix} x & 1 & 1 \\ 1 & x & 1 \\ 1 & 1 & x \end{vmatrix} = 0;$$

$$(c) \begin{vmatrix} \log_c x & \log_c x - n \\ \log_c x - m & \log_c x \end{vmatrix} = 0, \quad (0 < c \neq 1);$$

$$(d) \begin{vmatrix} 1 & 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 - x^2 & 2 & 3 \\ 2 & 3 & 1 & 5 \\ 2 & 3 & 1 & 9 - x^2 \end{vmatrix} = 0; \quad (e) \begin{vmatrix} x - 3 & x + 2 & x - 1 \\ x + 2 & x - 4 & x \\ x - 1 & x + 4 & x - 5 \end{vmatrix} = 0;$$

$$(f) \begin{vmatrix} \sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right) & \sin x & \cos x \\ \sin\left(x + \frac{\pi}{4}\right) & \cos x & \sin x \\ 1 & a & 1 - a \end{vmatrix} = \frac{\sqrt{2} - 2}{4}; \quad (g) \begin{vmatrix} 1 & 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 - x^2 & 2 & 3 \\ 2 & 3 & 1 & 5 \\ 2 & 3 & 1 & 1 - x^2 \end{vmatrix} = 0.$$

5. Riješiti nejednačine

$$(a) \begin{vmatrix} x & -1 & 0 \\ 5 & -1 & -6 \\ -1 & 0 & x \end{vmatrix} \geq 0; \quad (b) \begin{vmatrix} 1 & 0 & x \\ 0 & 1 & 1 \\ 1 & x & 0 \end{vmatrix} \leq \begin{vmatrix} x & 3 & x \\ 2 & 1 & 3 \\ 1 & x & 1 \end{vmatrix}.$$

8.3 Inverzna matrica

Neka je $a \neq 0$ realan broj i neka je \cdot uobičajeno množenje na skupu realnih brojeva. Za broj a^{-1} ili $\frac{1}{a}$ kažemo da je inverzni broj broja a ako je ispunjen uslov $a \cdot a^{-1} = 1$ ili $a \cdot \frac{1}{a} = 1$. Često je potrebno za kvadratnu matricu A odrediti matricu A^{-1} tako da je ispunjen uslov $A \cdot A^{-1} = I$ (ili $A^{-1} \cdot A = I$) gdje je I jedinična matrica, dok je \cdot sada operacija množenja matrica. U nastavku ćemo vidjeti koje uslove mora ispuniti matrica A da bi postojala matrica A^{-1} sa navedenim osobinama, kako se onda računa matrica A^{-1} i gdje se primjenjuje.

Prvi korak u određivanju tražene matrice je adjungirana matrica, slijedi njena definicija.

DEFINICIJA 8.15 (Adjungirana matrica).

Neka je $A = (a_{ij})$ kvadratna matrica reda n , i A_{ij} je algebarski kofaktor elementa a_{ij} . Tada se matrica

$$\text{adj } A = \begin{pmatrix} A_{11} & A_{21} & \dots & A_{n1} \\ A_{12} & A_{22} & \dots & A_{n2} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ A_{1n} & A_{2n} & \dots & A_{nn} \end{pmatrix}$$

naziva adjungirana matrica matrice A . Determinanta matrice $\text{adj } A$ zove se adjungirana determinanta determinante matrice A .

Vrijedi sljedeća teorema u kojoj su date neke osobine $\text{adj } A$ i $\det(\text{adj } A)$, koje koristimo u nastavku.

TEOREMA 8.5.

Neka je A kvadratna matrica reda n , tada vrijedi

- 1 $A \cdot \text{adj } A = (\text{adj } A) \cdot A = (\det A) \cdot I$;
- 2 $\det A \cdot \det(\text{adj } A) = (\det A)^n$;
- 3 $\det(\text{adj } A) = (\det A)^{n-1}$.

PRIMJER 8.14.

Za date matrice odrediti adjungirane matrice

$$(a) A = \begin{pmatrix} 3 & -5 \\ 4 & 6 \end{pmatrix};$$

$$(b) A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & -5 \\ 0 & 2 & 1 \\ 1 & 1 & 3 \end{pmatrix}.$$

Rješenje:

Računanje adjungirane matrice podijelićemo u dva koraka.

I korak: Izračunamo algebarske kofaktore A_{ij} i formiramo matricu kofaktora $\text{cof } A = (A_{ij})$;

II korak: Zatim transponujemo matricu kofaktora $\text{cof } A$ i dobijemo adjungiranu matricu $\text{adj } A$ matrice A , tj. $\text{adj } A = (\text{cof } A)^T$.

(a) Izračunamo prvo kofaktore

$$\begin{aligned} A_{11} &= (-1)^{1+1} \cdot 6 = 6, & A_{12} &= (-1)^{1+2} \cdot 4 = -4 \\ A_{21} &= (-1)^{2+1} \cdot (-5) = 5, & A_{22} &= (-1)^{2+2} \cdot 3 = 3 \end{aligned}$$

formiramo matricu kofaktora $\text{cof } A$ i transponujemo je

$$\begin{aligned} \text{cof } A &= \begin{pmatrix} 6 & -4 \\ 5 & 3 \end{pmatrix}, \\ \text{adj } A &= (\text{cof } A)^T = \begin{pmatrix} 6 & -4 \\ 5 & 3 \end{pmatrix}^T = \begin{pmatrix} 6 & 5 \\ -4 & 3 \end{pmatrix}. \end{aligned}$$

(b) Ponovo izračunajmo prvo kofaktore

$$\begin{aligned} A_{11} &= (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} 2 & 1 \\ 1 & 3 \end{vmatrix} = 5, & A_{12} &= (-1)^{1+2} \begin{vmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 3 \end{vmatrix} = 1, & A_{13} &= (-1)^{1+3} \begin{vmatrix} 0 & 2 \\ 1 & 1 \end{vmatrix} = -2, \\ A_{21} &= (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 2 & -5 \\ 1 & 3 \end{vmatrix} = -11, & A_{22} &= (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} 1 & -5 \\ 1 & 3 \end{vmatrix} = 8, & A_{23} &= (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 1 & 1 \end{vmatrix} = 1, \\ A_{31} &= (-1)^{3+1} \begin{vmatrix} 2 & -5 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} = 12, & A_{32} &= (-1)^{3+2} \begin{vmatrix} 1 & -5 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = -1, & A_{33} &= (-1)^{3+3} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 2 \end{vmatrix} = 2. \end{aligned}$$

Matrica kofaktora je

$$\text{cof } A = \begin{pmatrix} 5 & 1 & -2 \\ -11 & 8 & 1 \\ 12 & -1 & 2 \end{pmatrix},$$

i na kraju adjungirana matrica

$$\text{adj } A = (\text{cof } A)^T = \begin{pmatrix} 5 & -11 & 12 \\ 1 & 8 & -1 \\ -2 & 1 & 2 \end{pmatrix}.$$

Slijedi definicija inverzne matrice.

DEFINICIJA 8.16 (Inverzna matrica).

Ako je A kvadratna matrica reda n i ako postoji matrica X takva da je $XA = AX = I$, tada kažemo da je X inverzna matrica matrice A . Inverznu matricu matrice A , označavamo sa A^{-1} .

Neke kvadratne matrice imaju inverznu matricu, dok neke nemaju. Da bi napravili

razliku između ove dvije klase matrica uvodimo dva pojma sljedećom definicijom.

DEFINICIJA 8.17 (Regularna i singularna matrica).

Kvadratna matrica A je regularna (nesingularna) matrica ako ima inverznu matricu. Ako kvadratna matrica A nema inverznu matricu, kažemo da je A singularna (neregularna) matrica.

Sada se postavlja pitanje kako napraviti razliku između regularnih i singularnih matrica, tj. za neku datu kvadratnu matricu kako odrediti je li ona regularna ili singularna? Ako smo utvrdili da je ta matrica regularna, onda na osnovu prethodne definicije postoji njena inverzna matrica, kako sada izračunati tu inverznu matricu? Zatim za datu regularnu matricu da li postoji jedna ili više njenih inverznih matrica i obrnuto, za inverznu matricu da li postoji jedna ili više regularnih matrica za koje je ona inverzna matrica? Odgovori na ova pitanja dati su u sljedećim teoremama.

TEOREMA 8.6.

Kvadratna matrica $A = (a_{ij})$ je regularna ako i samo ako je $\det A \neq 0$. Ako je $\det A \neq 0$, inverzna matrica matrice A je

$$A^{-1} = \frac{1}{\det A} \operatorname{adj} A.$$

Dokaz. Pretpostavimo da je matrica A regularna, tj. ima inverznu matricu A^{-1} . Tada je $\det(A \cdot A^{-1}) = \det I = 1$. Kako je $\det(A \cdot A^{-1}) = \det A \cdot \det A^{-1} = 1$, slijedi da je $\det A \neq 0$. Osim toga vidimo da je $\det A^{-1} = \frac{1}{\det A} = (\det A)^{-1}$.

Pretpostavimo sada da je $\det A \neq 0$. Treba dokazati da postoji matrica A^{-1} .

$$\begin{aligned} A \cdot \operatorname{adj} A &= \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} A_{11} & A_{21} & \dots & A_{n1} \\ A_{12} & A_{22} & \dots & A_{n2} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ A_{1n} & A_{2n} & \dots & A_{nn} \end{pmatrix} = \\ &= (a_{i1}A_{j1} + a_{i2}A_{j2} + \dots + a_{in}A_{jn})_{n \times n}. \end{aligned}$$

S obzirom da je

$$a_{i1}A_{j1} + a_{i2}A_{j2} + \dots + a_{in}A_{jn} = \begin{cases} \det A, & \text{ako je } i = j \\ 0, & \text{ako je } i \neq j \end{cases}$$

dobijamo da je

$$A \cdot \operatorname{adj} A = \begin{pmatrix} \det A & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \det A & \dots & 0 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & \det A \end{pmatrix} = \det A \cdot I.$$

Kako je po pretpostavci $\det A \neq 0$, zaključujemo da je $A \cdot (\det A)^{-1} \cdot \operatorname{adj} A = I$. To znači da je matrica $(\det A)^{-1} \cdot \operatorname{adj} A$ desni inverz matrice A . Na sličan način bismo zaključili da je $\operatorname{adj} A \cdot A = \det A \cdot I$, odakle slijedi da je matrica $(\det A)^{-1} \cdot \operatorname{adj} A$ također i lijevi inverz

matrice A . Dakle, ako je kvadratna matrica A regularna, tada postoji njena inverzna matrica koja je jednaka

$$A^{-1} = (\det A)^{-1} \cdot \text{adj } A = \frac{1}{\det A} \text{adj } A.$$

□

TEOREMA 8.7.

Svaka regularna matrica A ima jednu i samo jednu inverznu matricu A^{-1} .

U sljedećoj teoremi date su neke osobine inverznih matrica.

TEOREMA 8.8 (Osobine inverznih matrica).

Ako su A i B regularne matrice istog reda, tada je

$$(1) (AB)^{-1} = B^{-1}A^{-1};$$

$$(2) (A^{-1})^{-1} = A;$$

$$(3) (A^T)^{-1} = (A^{-1})^T;$$

$$(4) \det A^{-1} = (\det A)^{-1}.$$

PRIMJER 8.15.

Date su matrice

$$(a) A = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ -4 & 6 \end{pmatrix};$$

$$(b) B = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ 0 & 1 \end{pmatrix};$$

$$(c) C = \begin{pmatrix} -1 & 0 & -2 \\ 0 & 2 & 1 \\ 1 & -1 & 2 \end{pmatrix};$$

$$(d) D = \begin{pmatrix} -2 & 0 & -2 \\ 3 & 2 & 1 \\ 1 & -1 & 2 \end{pmatrix}.$$

Ispitati jesu li date matrice regularne. Ako jesu, izračunati njihove inverzne matrice.

Rješenje:

Postupak računanja inverzne matrice matrice X , je sljedeći:

I – Izračunamo $\det X$. Ako je $\det X \neq 0$ nastavljamo dalje

II – Računamo matricu $\text{cof } X$, a zatim $\text{adj } X = (\text{cof } X)^T$

III – Računamo inverznu matricu po formuli $X^{-1} = \frac{1}{\det X} \text{adj } X$.

Na kraju možemo provjeriti rezultat, odnosno da li vrijedi $X^{-1} \cdot X = I$.

(a) Pošto je $\det A = \begin{vmatrix} 2 & -3 \\ -4 & 6 \end{vmatrix} = 12 - 12 = 0$, matrica A je singularna, tj. nema inverzne matrice.

(b) Kako je $\det B = \begin{vmatrix} 2 & -3 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 2$, matrica je regularna pa možemo računati inverznu matricu. Prvo izračunajmo kofaktore i matricu kofaktora

$$B_{11} = (-1)^{1+1} \cdot 1 = 1, \quad B_{12} = (-1)^{1+2} \cdot 0 = 0$$

$$B_{21} = (-1)^{2+1} \cdot (-3) = 3, \quad B_{22} = (-1)^{2+2} \cdot 2 = 2$$

formiramo matricu kofaktora $\text{cof } B$ i transponujemo je

$$\text{cof } B = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 3 & 2 \end{pmatrix},$$

$$\text{adj } B = (\text{cof } B)^T = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 3 & 2 \end{pmatrix}^T = \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 0 & 2 \end{pmatrix}.$$

Inverzna matrica je

$$B^{-1} = \frac{1}{\det B} \text{adj } B = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 0 & 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \frac{1}{2} & \frac{3}{2} \\ 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Provjera:

$$B^{-1} \cdot B = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 0 & 2 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$$

(c) Kako je $\det C = -1$, matrica je regularna. Izračunajmo prvo kofaktore

$$C_{11} = (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} 2 & 1 \\ -1 & 2 \end{vmatrix} = 5, \quad C_{12} = (-1)^{1+2} \begin{vmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 2 \end{vmatrix} = 1, \quad C_{13} = (-1)^{1+3} \begin{vmatrix} 0 & 2 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} = -2,$$

$$C_{21} = (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 0 & -2 \\ -1 & 2 \end{vmatrix} = 2, \quad C_{22} = (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} -1 & -2 \\ 1 & 2 \end{vmatrix} = 0, \quad C_{23} = (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} -1 & 0 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} = -1,$$

$$C_{31} = (-1)^{3+1} \begin{vmatrix} 0 & -2 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} = 4, \quad C_{32} = (-1)^{3+2} \begin{vmatrix} -1 & -2 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1, \quad C_{33} = (-1)^{3+3} \begin{vmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 2 \end{vmatrix} = -2.$$

Matrica kofaktora je

$$\text{cof } C = \begin{pmatrix} 5 & 1 & -2 \\ 2 & 0 & -1 \\ 4 & 1 & -2 \end{pmatrix},$$

adjungovana matrica

$$\text{adj } C = (\text{cof } C)^T = \begin{pmatrix} 5 & 2 & 4 \\ 1 & 0 & 1 \\ -2 & -1 & -2 \end{pmatrix}$$

i na kraju inverzna matrica je

$$C^{-1} = \frac{1}{\det C} \operatorname{adj} C = \frac{1}{-1} \begin{pmatrix} 5 & 2 & 4 \\ 1 & 0 & 1 \\ -2 & -1 & -2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -5 & -2 & -4 \\ -1 & 0 & -1 \\ 2 & 1 & 2 \end{pmatrix}.$$

(d) Kako je $\det D = 0$, matrica D je singularna.

PRIMJER 8.16.

Riješiti matricnu jednačinu $AX + B = 3X + I$, ako su

$$A = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ -4 & 6 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 2 & 3 \end{pmatrix}.$$

Rješenje:

Datu matricnu jednačinu možemo napisati u obliku

$$AX + B = 3X + I \Leftrightarrow AX - 3X = I - B \Leftrightarrow \underbrace{(A - 3I)}_{=C} X = \underbrace{I - B}_{=D} \Leftrightarrow CX = D,$$

(X izvlačimo sa desne strane) gdje je

$$C = A - 3I = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ -4 & 6 \end{pmatrix} - 3 \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -1 & -3 \\ -4 & 3 \end{pmatrix}$$

$$D = I - B = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 2 & 3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2 & 0 \\ -2 & -2 \end{pmatrix}.$$

Vrijedi

$$\det C = \begin{vmatrix} -1 & -3 \\ -4 & 3 \end{vmatrix} = -3 - 12 = -15 \neq 0.$$

Budući da je $\det C = -15$, matricnu jednačinu $CX = D$, pomnožimo sa lijeve strane, jer množenje matrica nije komutativno, sa matricom C^{-1} i dobijamo

$$X = C^{-1}D,$$

tj. da bi izračunali nepoznatu matricu X treba još izračunati inverznu matricu matrice C i pomnožiti matricu D sa lijeve strane sa matricom C^{-1} . Izračunajmo sada kofaktore, vrijedi

$$C_{11} = (-1)^{1+1} \cdot 2 = 2$$

$$C_{12} = (-1)^{1+2} \cdot (-4) = 4$$

$$C_{21} = (-1)^{2+1} \cdot (-3) = 3$$

$$C_{22} = (-1)^{2+2} \cdot (-1) = -1,$$

pa je

$$\operatorname{cof} C = \begin{pmatrix} 2 & 4 \\ 3 & -1 \end{pmatrix}, \quad \operatorname{adj} C = (\operatorname{cof} C)^T = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 4 & -1 \end{pmatrix},$$

$$C^{-1} = \frac{1}{\det C} \operatorname{adj} C = \frac{1}{-15} \begin{pmatrix} 3 & 3 \\ 4 & -1 \end{pmatrix}$$

$$X = C^{-1}D = -\frac{1}{15} \begin{pmatrix} 3 & 3 \\ 4 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 2 & 0 \\ -2 & -2 \end{pmatrix} = -\frac{1}{15} \begin{pmatrix} 0 & -6 \\ 10 & 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & \frac{2}{3} \\ -\frac{2}{3} & -\frac{2}{15} \end{pmatrix}.$$

PRIMJER 8.17.

Riješiti matricnu jednačinu $XA - A = 2X + I$, ako je

$$A = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 \\ 2 & 3 & 4 \\ 1 & 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Rješenje:

Matricnu jednačinu napišimo u sljedećem obliku

$$XA - A = 2X + I \Leftrightarrow XA - 2X = I + A \Leftrightarrow X \underbrace{(A - 2I)}_{=C} = \underbrace{I + A}_{=D},$$

(X izvlačimo sa lijeve strane), gdje je

$$C = A - 2I = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 \\ 2 & 3 & 4 \\ 1 & 0 & 1 \end{pmatrix} - 2 \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -2 & 1 & 2 \\ 2 & 1 & 4 \\ 1 & 0 & -1 \end{pmatrix},$$

$$D = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & 1 & 2 \\ 2 & 3 & 4 \\ 1 & 0 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 2 \\ 2 & 4 & 4 \\ 1 & 0 & 2 \end{pmatrix}.$$

Vrijednost $\det C$ je

$$\det C = \begin{vmatrix} -2 & 1 & 2 \\ 2 & 1 & 4 \\ 1 & 0 & -1 \end{vmatrix} = 6 \neq 0,$$

sada matricnu jednačinu $XC = D$ pomnožimo sa desne strane inverznom matricom C^{-1} matrice C i dobijamo

$$X = DC^{-1}.$$

Matrica C je regularna pa izračunajmo matricu kofaktora i adjungovanu matricu

$$C_{11} = (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} 1 & 4 \\ 0 & -1 \end{vmatrix} = -1, \quad C_{12} = (-1)^{1+2} \begin{vmatrix} 2 & 4 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} = 6, \quad C_{13} = (-1)^{1+3} \begin{vmatrix} 2 & 1 \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = -1,$$

$$C_{21} = (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 0 & -1 \end{vmatrix} = 1, \quad C_{22} = (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} -2 & 2 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} = 0, \quad C_{23} = (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} -2 & 1 \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = 1,$$

$$C_{31} = (-1)^{3+1} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 1 & 4 \end{vmatrix} = 2, \quad C_{32} = (-1)^{3+2} \begin{vmatrix} -2 & 2 \\ 2 & 4 \end{vmatrix} = 12, \quad C_{33} = (-1)^{3+3} \begin{vmatrix} -2 & 1 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} = -4.$$

Matrica kofaktora je

$$\text{cof } C = \begin{pmatrix} -1 & 6 & -1 \\ 1 & 0 & 1 \\ 2 & 12 & -4 \end{pmatrix},$$

adjungovana matrica

$$\text{adj } C = (\text{cof } C)^T = \begin{pmatrix} -1 & 1 & 2 \\ 6 & 0 & 12 \\ -1 & 1 & -4 \end{pmatrix},$$

te je inverzna matrica

$$C^{-1} = \frac{1}{\det C} \text{adj } C = \frac{1}{6} \begin{pmatrix} -1 & 1 & 2 \\ 6 & 0 & 12 \\ -1 & 1 & -4 \end{pmatrix}.$$

Sada je

$$X = DC^{-1} = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 2 \\ 2 & 4 & 4 \\ 1 & 0 & 2 \end{pmatrix} \frac{1}{6} \begin{pmatrix} -1 & 1 & 2 \\ 6 & 0 & 12 \\ -1 & 1 & -4 \end{pmatrix} = \frac{1}{6} \begin{pmatrix} 3 & 3 & 6 \\ 18 & 6 & 36 \\ -3 & 3 & -6 \end{pmatrix}.$$

8.3.1 Zadaci

1. Odrediti inverznu matricu matrice

$$(a) \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 4 \end{pmatrix}; \quad (b) \begin{pmatrix} 1 & 2 & -3 \\ 0 & 1 & 2 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}; \quad (c) \begin{pmatrix} 3 & -4 & 5 \\ 2 & -3 & 1 \\ 3 & -5 & -1 \end{pmatrix}.$$

2. Riješiti matrice jednačine

$$(a) \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \cdot X = \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 2 & 0 \end{pmatrix}; \quad (b) X \cdot \begin{pmatrix} 3 & -2 \\ 5 & -4 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -1 & 2 \\ -5 & 6 \end{pmatrix}.$$

3. Riješiti matricnu jednačinu $(I - 2A)X = B$, ako je

$$A = \begin{pmatrix} 2 & -3 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \text{ i } B = \begin{pmatrix} -3 & 0 \\ -6 & 1 \end{pmatrix}.$$

4. Riješiti matricnu jednačinu

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & -3 \\ 3 & 2 & -4 \\ 2 & -1 & 0 \end{pmatrix} \cdot X = \begin{pmatrix} 1 & -3 & 0 \\ 10 & 2 & 7 \\ 10 & 7 & 8 \end{pmatrix}.$$

5. Riješiti matricnu jednačinu

$$X \cdot \begin{pmatrix} 5 & 3 & 1 \\ 1 & -3 & -2 \\ -5 & 2 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -8 & 3 & 0 \\ -5 & 9 & 0 \\ -2 & 15 & 0 \end{pmatrix}.$$

8.4 Rang matrice

Posmatrajmo sljedeće jednakosti

$$\alpha_1 \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} + \alpha_2 \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \\ 0 \end{pmatrix} + \alpha_3 \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha_1 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 \\ \alpha_2 \\ 0 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \alpha_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \alpha_3 \end{pmatrix},$$

i

$$\alpha_1 \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} + \alpha_2 \begin{pmatrix} 2 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} + \alpha_3 \begin{pmatrix} 5 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha_1 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 2\alpha_2 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 5\alpha_3 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha_1 + 2\alpha_2 + 5\alpha_3 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Postavlja se pitanje kolika je vrijednost koeficijenata α_1 , α_2 , α_3 tako da rezultatna matrica kolona (na desnoj strani jednakosti) bude jednaka nuli? U prvom slučaju zbir će biti jedino nula ako je $\alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = 0$, dok u drugom slučaju vrijednost zbira (rezultatne matrice kolone) može biti jednaka nuli i kada je npr. $\alpha_1 = 1$, $\alpha_2 = 2$, $\alpha_3 = -1$. Drugim riječima, u drugom primjeru linearna kombinacija matrica kolona i koeficijenata se može anulirati za neke koeficijente α_1 , α_2 , α_3 , koji nisu svi nule. A u prvom primjeru to nije slučaj, tj. moguće je jedino za $\alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = 0$. Ovo nam daje opravdanje za uvođenje sljedećeg pojma.

DEFINICIJA 8.18 (Linearna nezavisnost).

Za matrice vrste (ili matrice kolone) A_1, A_2, \dots, A_n kažemo da su linearno nezavisne ako za realne brojeve $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ iz jednakosti

$$\alpha_1 A_1 + \alpha_2 A_2 + \dots + \alpha_n A_n = \mathbf{0} \quad (8.5)$$

slijedi da je jedino rješenje $\alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_n = 0$. U suprotnom, tj. ako matrice vrste (ili matrice kolone) nisu linearno nezavisne, onda za njih kažemo da su linearno zavisne.

Simbol $\mathbf{0}$ označava nula matricu vrstu ili nula matricu kolonu. U nekoj matrici zanima nas koliki je broj maksimalno nezavisnih vrsta i kolona. Sljedeća teorema kaže da je svejedno koji ćemo broj odrediti: maksimalan broj nezavisnih vrsta ili kolona te matrice.

TEOREMA 8.9.

Maksimalan broj linearno nezavisnih vrsta posmatrane matrice jednak je maksimalnom broju linearno nezavisnih kolona te matrice.

Vrijedi sljedeća definicija.

DEFINICIJA 8.19 (Rang matrice).

Pod pojmom ranga matrice $A = (a_{ij})$ formata $m \times n$ podrazumijevamo maksimalan broj linearno nezavisnih vrsta (ili kolona) te matrice.

Rang matrice označavaćemo sa $\text{rang } A$. Može se još rang matrice označavati i sa $\text{rang}(A)$ ili $r(A)$. Za matricu A formata $m \times n$ jasno je da vrijedi

$$\text{rang } A \leq \min\{m, n\}.$$

Praktično računanje ranga matrice prilično je lako izvesti korištenjem elementarnih transformacija. Primjenom elementarnih transformacija rang matrice se ne mijenja.

DEFINICIJA 8.20 (Elementarne transformacije).

Pod elementarnim transformacijama jedne matrice smatraju se operacije

1. Razmjena mjesta dvije vrste (ili dvije kolone);
2. Dodavanje elementima jedne vrste (ili kolone) elemenata neke druge vrste (ili kolone), pošto su prethodno posljednje pomnožene nekim brojem različitim od nule;
3. Množenje elemenata jedne vrste (ili kolone) nekim brojem različitim od nule.

Matrice dobijene elementarnim transformacijama su ekvivalentne (koristimo oznaku " \sim "). Datu matricu, primjenjujući elementarne transformacije svodimo na trougaonu matricu ili na trapeznu ili stepenu formu matrice (za matrice u trapeznoj ili stepenoj formi u literaturi se koristi i naziv kvazitrougaone matrice). U datim primjerima biće jasnije o kakvim se formama radi.

NAPOMENA 8.3.

Elementarne transformacije za određivanje ranga matrice načelno se koriste samo za manipulaciju sa vrstama, zbog primjene elementarnih transformacija pri rješavanju sistema linearnih algebarskih jednačina. O ovome će biti više riječi u narednom poglavlju.

PRIMJER 8.18.

Određiti rang matrice $A = \begin{pmatrix} 4 & 1 & 1 \\ 1 & 2 & 1 \\ 1 & 1 & 2 \end{pmatrix}$.

Rješenje:

$$\begin{pmatrix} 4 & 1 & 1 \\ 1 & 2 & 1 \\ 1 & 1 & 2 \end{pmatrix} \xrightarrow{\text{Ik} \leftrightarrow \text{IIIk}} \begin{pmatrix} 1 & 4 & 1 \\ 2 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 2 \end{pmatrix} \xrightarrow{\begin{matrix} \text{IIv} - 2\text{Iv} \\ \text{IIIv} - \text{Iv} \end{matrix}} \begin{pmatrix} 1 & 4 & 1 \\ 0 & -7 & -1 \\ 0 & -3 & 1 \end{pmatrix} \xrightarrow{7\text{IIIv} - 3\text{IIv}}$$

$$\sim \begin{pmatrix} 1 & 4 & 1 \\ 0 & -7 & -1 \\ 0 & 0 & 10 \end{pmatrix},$$

pa je rang $A = 3$.

PRIMJER 8.19.

Odrediti rang matrice $A = \begin{pmatrix} 2 & 3 & -1 & 4 \\ 5 & -3 & 8 & 19 \\ 1 & -2 & 3 & 5 \end{pmatrix}$.

Rješenje:

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 3 & -1 & 4 \\ 5 & -3 & 8 & 19 \\ 1 & -2 & 3 & 5 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \text{Iv} \leftrightarrow \text{IIIv} \\ \\ \end{array} \sim \begin{pmatrix} 1 & -2 & 3 & 5 \\ 5 & -3 & 8 & 19 \\ 2 & 3 & -1 & 4 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \text{IIv}-5\text{Iv} \\ \text{IIIv}-2\text{Iv} \end{array}$$

$$\sim \begin{pmatrix} 1 & -2 & 3 & 5 \\ 0 & 7 & -7 & -6 \\ 0 & 7 & -7 & -6 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \\ \text{IIIv}-\text{IIv} \end{array} \sim \begin{pmatrix} 1 & -2 & 3 & 5 \\ 0 & 7 & -7 & -6 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

U ovom slučaju je rang $A = 2$.

PRIMJER 8.20.

Odrediti rang matrice $A = \begin{pmatrix} 3 & 6 & 6 & 9 & 1 \\ 2 & 4 & 1 & 2 & 0 \\ -1 & -2 & 4 & 5 & 1 \end{pmatrix}$.

Rješenje:

$$A = \begin{pmatrix} 3 & 6 & 6 & 9 & 1 \\ 2 & 4 & 1 & 2 & 0 \\ -1 & -2 & 4 & 5 & 1 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \text{Iv} \leftrightarrow \text{IIIv} \\ \\ \end{array} \sim \begin{pmatrix} -1 & -2 & 4 & 5 & 1 \\ 2 & 4 & 1 & 2 & 0 \\ 3 & 6 & 6 & 9 & 1 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \text{IIv}+2\text{Iv} \\ \text{IIIv}+3\text{Iv} \end{array}$$

$$\sim \begin{pmatrix} -1 & -2 & 4 & 5 & 1 \\ 0 & 0 & 9 & 12 & 2 \\ 0 & 0 & 18 & 24 & 4 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \\ \text{IIIv}-2\text{IIv} \end{array} \sim \begin{pmatrix} -1 & -2 & 4 & 5 & 1 \\ 0 & 0 & 9 & 12 & 2 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \\ \text{IIIv}-2\text{IIv}, \end{array}$$

pa je rang $A = 2$.

NAPOMENA 8.4.

Rezultantna matrica u Primjeru 8.18 je u trougaonoj formi, u Primjeru 8.19 to je trapezna forma i u Primjeru 8.20 resultantna matrica je u stepenoj formi. Iz prezentovanih primjera vidimo da se rang matrice određuje tako što prebrojimo broj vrsta koje imaju nenulte elemente nakon svodenja matrice na jednu od pomenutih formi.

8.4.1 Zadaci

1. Odrediti rang matrica

$$(a) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 2 & 0 & 0 & 0 \\ -1 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \quad (b) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 2 & 1 & 0 & 0 \\ -1 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \quad (c) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 2 & 1 & 2 & 0 \\ -1 & 4 & 1 & 0 \end{pmatrix}.$$

2. Odrediti rang matrica

$$(a) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ -3 & 0 & 0 \\ 2 & 0 & 0 \\ 4 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \quad (b) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ -3 & 1 & 0 \\ 2 & 0 & 0 \\ 4 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \quad (c) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ -3 & 1 & 0 \\ 2 & 2 & 0 \\ 4 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \quad (d) \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ -3 & 1 & 0 \\ 2 & 2 & 0 \\ 4 & -1 & 2 \end{pmatrix}.$$

3. Odrediti rang matrica

$$(a) \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 \\ 2 & 3 & -1 & 1 \\ 3 & 4 & 0 & 2 \end{pmatrix}; \quad (b) \begin{pmatrix} 2 & 0 & 2 & 0 & 2 \\ 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 2 & 1 & 0 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \end{pmatrix};$$

$$(c) \begin{pmatrix} 1 & 1 & -2 \\ 2 & 1 & -3 \\ 2 & -1 & -1 \\ 6 & -1 & -5 \\ 7 & -3 & -4 \end{pmatrix}; \quad (d) \begin{pmatrix} 1 & 6 & 7 & 1 & 4 \\ 3 & 5 & 11 & 1 & 6 \\ 12 & 5 & 3 & 1 & 4 \\ 15 & 25 & 10 & 5 & 30 \end{pmatrix}.$$

4. Odrediti rang matrica u zavisnost od parametra a

$$(a) \begin{pmatrix} 1 & a & -1 & 2 \\ 2 & -1 & a & 5 \\ 1 & 10 & -6 & 1 \end{pmatrix}; \quad (b) \begin{pmatrix} 3 & 1 & 1 & 4 \\ a & 4 & 10 & 1 \\ 1 & 7 & 17 & 3 \\ 2 & 2 & 4 & 1 \end{pmatrix}.$$

5. Odrediti rang matrice u zavisnost od parametra a i b

$$(a) \begin{pmatrix} 1 & 3 & 1 & -2 \\ 2 & 6 & -3 & -4 \\ a & b & 6 & -2 \end{pmatrix}.$$

Poglavlje 9

Sistemi linearnih algebarskih jednačina

Mnogi problemi u matematici i njenim primjenama svode se na sisteme linearnih algebarskih jednačina¹, odnosno na nalaženje rješenja ovih sistema. Na primjer, u najvećem broju slučajeva veoma je teško ili nemoguće tačno izračunati ili riješiti neke druge vrste jednačina (nelinearne, diferencijalne, integralne i dr.), pa se pribjegava računanju približnih rješenja ovih jednačina. Sastavni dio tih metoda za računanje ovih približnih rješenja su upravo SLAJ i njihovo rješavanje. SLAJ koje srećemo u konkretnim primjenama uglavnom imaju veliki broj jednačina i nepoznatih, pa je stoga potrebno prvo utvrditi da li dati SLAJ ima rješenje (jedno ili više njih), a zatim je potrebno izračunati to rješenje ili rješenja, naravno ako postoje.

U ovom poglavlju bavimo se upravo navedenim problemima. Prvo, kako utvrditi da li SLAJ ima jedno ili više rješenja ili uopšte nema rješenja, a zatim ako ima, kako to rješenje ili rješenja izračunati.

9.1 Osnovni pojmovi. Teoreme o egzistenciji i jedinstvenosti rješenja

Analiziraćemo SLAJ koji imaju n nepoznatih i m jednačina. Brojevi n i m mogu biti jednaki, a i različiti. U nastavku ćemo vidjeti kako se radi sa SLAJ u oba slučaja, kada je $m = n$, odnosno kada je $m \neq n$. Slijedi definicija.

DEFINICIJA 9.1 (SLAJ).

Skup jednačina

$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= b_2 \\ &\vdots \end{aligned} \tag{9.1}$$

¹U daljem tekstu umjesto punog naziva ovog poglavlja "Sistemi linearnih algebarskih jednačina", nekada ćemo koristiti "Sistemi linearnih jednačina", "Sistemi jednačina", "Sistemi" a nekada samo skraćenicu – SLAJ.

$$a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n = b_m,$$

gdje su a_{ij} i b_i dati brojevi, dok su x_j nepoznate, $i = 1, 2, \dots, m$; $j = 1, 2, \dots, n$; zove se sistem od m algebarskih linearnih jednačina sa n nepoznatih. Brojevi a_{ij} nazivaju se koeficijenti a brojevi b_i slobodni članovi. Ako je $b_1 = b_2 = \dots = b_m = 0$, onda se kaže da je sistem (9.1) homogen, a ako je bar jedan od slobodnih članova $b_i \neq 0$, onda kažemo da je sistem (9.1) nehomogen.

Rješiti sistem znači izračunati rješenje (ili rješenja) tog sistema, ako ono postoji (ili ona postoje). Slijedi definicija rješenja sistema linearnih algebarskih jednačina.

DEFINICIJA 9.2 (Rješenje sistema).

Brojevi $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ nazivaju se rješenje sistema (9.1) ako se zamjenom $x_j = \alpha_j$, $j = 1, 2, \dots, n$ u sistem (9.1) dobiju tačne brojne jednakosti.

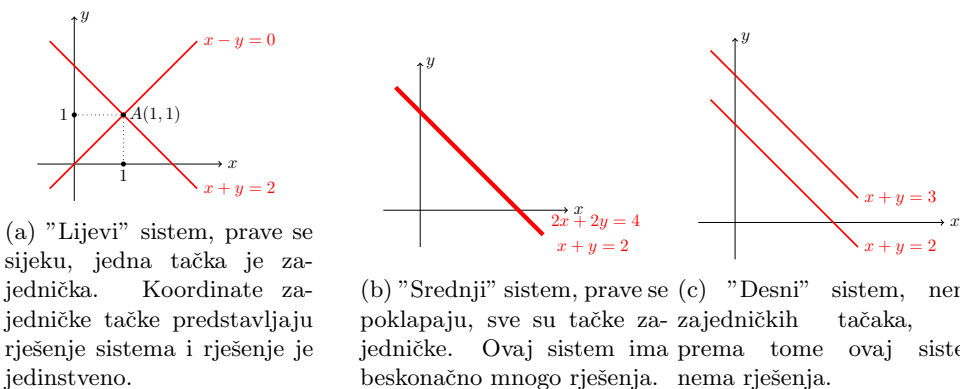
Za dva sistema linearnih jednačina kaže se da su ekvivalentni ako je svako rješenje jednog sistema ujedno rješenje i drugog sistema i obrnuto.

Jedan sistem može imati jedno ili više rješenja, a može i da nema rješenja. Ako sistem nema rješenja, kaže se da je nesaglasan (protivrječan, nemoguć), a ako ima rješenje, kaže se da je saglasan. Ako sistem ima tačno jedno rješenje, kaže se da ima jedinstveno rješenje, a ako ima više rješenja, onda je taj sistem neodređen.

Posmatrajmo sljedeće sisteme linearnih jednačina

$$\begin{array}{lll} x + y = 2 & x + y = 2 & x + y = 2 \\ x - y = 0 & 2x + 2y = 4 & x + y = 3. \end{array} \quad (9.2)$$

Sistemi su jednostavni i već na prvi pogled vidimo da je rješenje "lijevog" sistema $x = 1$, $y = 1$, u "srednjem" sistemu drugu jednačinu smo dobili tako što je prva pomnožena sa 2, pa ovaj sistem ima beskonačno mnogo rješenja, jer postoji beskonačno mnogo brojeva čiji je zbir 2. I na kraju, treći "desni" sistem nema rješenja, jer ne postoje dva broja čiji je zbir istovremeno jednak i 2 i 3. Svaka jednačina iz (9.2) predstavlja jednačinu prave u ravni. Na ovaj su način sistemi (9.2) predstavljeni na Slici 9.1.

Slika 9.1: Grafički prikaz rješenja sistema (9.2)

Rješenje sistema su koordinate zajedničke tačke dviju pravih, koje smo nacrtali na osnovu jednačina koje čine taj sistem. Sa Slike 9.1a vidimo da prave imaju jednu zajedničku

tačku–”lijevi” sistem ima jedno rješenje, prave na Slici 9.1b imaju beskonačno mnogo zajedničkih tačaka–”srednji” sistem ima beskonačno mnogo rješenja i na Slici 9.1c prave nemaju zajedničkih tačaka–”desni” sistem nema rješenja.

Postavlja se sada pitanje kako ustanoviti egzistenciju i broj rješenja za ne tako jednostavne sisteme kao u slučaju sistema (9.2). Odgovor na ova pitanja (egzistencija–postojanje i broj rješenja) dati su u narednim teoremama. Sistem (9.1) možemo zapisati u matričnoj formi

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix} \quad (9.3)$$

ili

$$AX = B,$$

gdje su

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}, \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix}.$$

Matrica A je matrica sistema, matrica kolona X je matrica kolona nepoznatih i matrica kolona B je matrica slobodnih članova. Možemo od matrice A formirati još jednu matricu, u oznaci $A|_B$, tako što ćemo matrici A dodati sa desne strane još jednu kolonu, a to će biti elementi matrice–kolone B . Ovo je proširena matrica sistema i vrijedi

$$A|_B = \left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} & b_2 \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} & b_m \end{array} \right).$$

Sada možemo navesti teoreme.

TEOREMA 9.1 (Kronecker⁸–Capelli⁹).

Sistem (9.1) je saglasan ako i samo ako je rang matrice sistema A jednak rangu proširene matrice sistema $A|_B$, tj.

$$\text{rang } A = \text{rang } A|_B.$$

Dokaz. Ako je $\text{rang } A = \text{rang } A|_B$, tada matrica A i proširena matrica $A|_B$ imaju isti maksimalan broj linearno nezavisnih kolona. Odatle slijedi da kolona B slobodnih članova sistema linearno zavisi od kolona matrice A , pa se može prikazati kao linearna kombinacija

⁸Leopold Kronecker (7. decembar 1823.–29. decembar 1891.) bio je njemački matematičar koj je radio na teoriji brojeva, algebri i logici.

⁹Alfredo Capelli (5. august 1855.–28. januar 1910.) bio je italijanski matematičar.

kolona matrice A sa odgovarajućim koeficijentima $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$. Dakle, postoji n -torka skalara $(\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$ za koju vrijedi

$$\begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix} = \alpha_1 \cdot \begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \\ \vdots \\ a_{m1} \end{pmatrix} + \alpha_2 \cdot \begin{pmatrix} a_{12} \\ a_{22} \\ \vdots \\ a_{m2} \end{pmatrix} + \dots + \alpha_n \cdot \begin{pmatrix} a_{1n} \\ a_{2n} \\ \vdots \\ a_{mn} \end{pmatrix} \quad (9.4)$$

$$\begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}\alpha_1 + a_{12}\alpha_2 + \dots + a_{1n}\alpha_n \\ a_{21}\alpha_1 + a_{22}\alpha_2 + \dots + a_{2n}\alpha_n \\ \vdots \\ a_{m1}\alpha_1 + a_{m2}\alpha_2 + \dots + a_{mn}\alpha_n \end{pmatrix}. \quad (9.5)$$

Na osnovu jednakosti matrica iz (9.5) dobijamo:

$$\begin{aligned} a_{11}\alpha_1 + a_{12}\alpha_2 + \dots + a_{1n}\alpha_n &= b_1 \\ a_{21}\alpha_1 + a_{22}\alpha_2 + \dots + a_{2n}\alpha_n &= b_2 \\ &\vdots \\ a_{m1}\alpha_1 + a_{m2}\alpha_2 + \dots + a_{mn}\alpha_n &= b_m, \end{aligned} \quad (9.6)$$

Kad uporedimo (9.6) sa sistemom (9.1), vidimo da je jedno rješenje tog sistema upravo

$$x_1 = \alpha_1, x_2 = \alpha_2, \dots, x_n = \alpha_n,$$

pa je sistem saglasan. Ovim smo pokazali da iz $\text{rang } A = \text{rang } A|_B$ slijedi saglasnost sistema (9.1).

Dokažimo da vrijedi i obrnuto. Pretpostavimo da je sistem (9.1) saglasan. To znači da ima bar jedno rješenje:

$$x_1 = \alpha_1, x_2 = \alpha_2, \dots, x_n = \alpha_n,$$

pa koristeći zapis sistema u matricnom obliku (9.3) dobijamo da vrijedi (9.4). Ova relacija je ekvivalentna sa

$$\begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_m \end{pmatrix} - \alpha_1 \cdot \begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \\ \vdots \\ a_{m1} \end{pmatrix} - \alpha_2 \cdot \begin{pmatrix} a_{12} \\ a_{22} \\ \vdots \\ a_{m2} \end{pmatrix} - \dots - \alpha_n \cdot \begin{pmatrix} a_{1n} \\ a_{2n} \\ \vdots \\ a_{mn} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Zato, ako koloni slobodnih članova proširene matrice $A|_B$ dodamo prvu kolonu pomnoženu sa $-\alpha_1$, drugu kolonu pomnoženu sa $-\alpha_2, \dots, n$ -tu kolonu pomnoženu sa $-\alpha_n$, dobićemo da je

$$A|_B \sim \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} & 0 \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} & 0 \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} & 0 \end{pmatrix}.$$

Ovo znači da je $\text{rang } A = \text{rang } A|_B$, što je i trebalo dokazati. \square

Prethodna teorema kaže kako da utvrdimo da li je sistem saglasan ili nije, drugim riječima ima li rješenje/rješenja ili nema. Međutim, ova teorema ne kaže ništa o tome, ako je sistem saglasan, da li ima jedno ili više rješenja. Odgovor na ovo pitanje daje sljedeća teorema.

TEOREMA 9.2.

Ako je $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = r$, tada sistem

1. ima jedinstveno rješenje u slučaju $r = n$;
2. beskonačno mnogo rješenja u slučaju $r < n$ (n je broj nepoznatih u (9.1)).

Prethodne dvije teoreme možemo "testirati" i na sistemima (9.2), za koje smo utvrdili na dva načina da li su saglasni i koliko imaju rješenja.

PRIMJER 9.1.

Posmatrajmo ponovo sisteme (9.2)

$$\begin{array}{ccc} x + y = 2 & x + y = 2 & x + y = 2 \\ x - y = 0 & 2x + 2y = 4 & x + y = 3. \end{array}$$

Odrediti egzistenciju i broj rješenja koristeći Teoreme 9.1 i 9.2.

Rješenje:

Zaključili smo da "lijevi" sistem ima jedinstveno rješenje $x = 1, y = 1$, "srednji" sistem ima beskonačno mnogo rješenja, dok "desni" sistem nije saglasan, tj. nema rješenja. Zapišimo proširenu matricu sistema "lijevog" sistema i odredimo njen rang

$$\left(\begin{array}{cc|c} 1 & 1 & 2 \\ 1 & -1 & 0 \end{array} \right) \text{ II}-\text{I} \sim \left(\begin{array}{cc|c} \textcircled{1} & 1 & \textcircled{2} \\ 0 & \textcircled{-2} & \textcircled{-2} \end{array} \right). \quad (9.7)$$

Proširena matrica sistema $A|_B$ formirana je od matrice sistema A sa dodatkom matrice kolone slobodnih članova B . Zbog toga iz posljednje matrice (na desnoj strani) u (9.7) možemo odrediti i rang A i rang $A|_B$. Bez kolone sa **plavim/bold** elementima je matrica istog ranga kao matrica sistema A , pa je rang $A = 2$ (zakruženi elementi obojeni u **magentu/zaokruženo**), ako dodamo kolonu elemenata sa elementima matrice B (elementi obojeni u **plavo/bold**) rang se ne mijenja, tj. rang $A|_B = 2$. Pa vrijedi

$$\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 2 = r,$$

pa je po Teoremi 9.1 "lijevi" sistem saglasan, a kako je i $n = 2$, (broj nepoznatih), tj.

$$n = r,$$

to po Teoremi 9.2 "lijevi" sistem ima jedinstveno rješenje. Posmatrajmo sada "srednji" sistem i njegovu proširenu matricu sistema, vrijedi

$$\left(\begin{array}{cc|c} 1 & 1 & 2 \\ 2 & 2 & 4 \end{array} \right) \text{ II}-2 \cdot \text{I} \sim \left(\begin{array}{cc|c} \textcircled{1} & 1 & \textcircled{2} \\ 0 & 0 & \textcircled{0} \end{array} \right) \quad (9.8)$$

Sada je $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 1 = r$ i $r = 1 < 2 = n$, pa je sistem saglasan, ali ima beskonačno mnogo rješenja. I na kraju za "desni" sistem vrijedi

$$\left(\begin{array}{cc|c} 1 & 1 & 2 \\ 1 & 1 & 3 \end{array} \right) \text{ IIv-IV} \sim \left(\begin{array}{cc|c} 1 & 1 & 2 \\ 0 & 0 & 1 \end{array} \right) \quad (9.9)$$

Vrijedi $\text{rang } A = 1$ ali $\text{rang } A|_B = 2$, tj. $\text{rang } A \neq \text{rang } A|_B$, te desni sistem nema rješenja, tj. nesaglasan je.

NAPOMENA 9.1 (Tumačenja zašto je ovaj sistem nesaglasan – posljednji/desni).

Kako smo samo kod ovih sistema primjenjivali elementarne transformacije na vrste to su u desnoj matrici iz (9.9) elementi vrsta zapravo koeficijenti uz nepoznate i slobodni članovi, pa tako druga vrsta iz desne matrice predstavlja jednačinu

$$0 \cdot x + 0 \cdot y = 1.$$

Sada se postavlja pitanje: Koje brojeve treba uvrstiti umjesto x i y da bi lijeva strana prethodne jednakosti imala vrijednost 1? Znamo da takvi brojevi ne postoje, jednačina nije saglasna pa nije ni "desni" sistem.

9.2 Metode za rješavanje sistema linearnih jednačina

Sada znamo kako utvrditi za dati sistem da li je saglasan ili nesaglasan, te ako je saglasan da li ima jedno ili beskonačno mnogo rješenja. Sljedeći korak, u slučaju saglasnog sistema, je izračunati to rješenje (ili rješenja). Metode koje će biti ovdje obrađene su Gaussova², Cramerova³ (metoda determinanti) i matična metoda.

9.2.1 Gaussova metoda

Sistem

$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= b_2 \\ &\vdots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n &= b_m, \end{aligned}$$

zapišimo u obliku proširene matrice sistema

$$A|_B = \left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} & b_2 \\ a_{31} & a_{32} & \dots & a_{3n} & b_3 \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} & b_m \end{array} \right).$$

²Johann Carl Friedrich Gauss (30. april 1777.–23. februar 1855.) bio je njemački matematičar, smatra se najvećim matematičarem ili jednim od najvećih u istoriji čovječanstva

³Gabriel Cramer (31. juli 1704.–4. januar 1752.) bio je švajcarski matematičar

Cilj nam je matricu $A|_B$ svesti na odgovarajuću trapeznu ili stepenu formu matrice. Da bi to uradili transformisamo datu matricu u matricu kod koje je u prvoj koloni samo element a_{11} različit od nule, dok su svi ostali jednaki nuli. U slučaju da je $a_{11} = 0$, zamijenimo prvu i i -tu vrstu, kod je je $a_{i1} \neq 0$, dakle i -ta vrsta postaje prva, a prva postaje i -ta vrsta. Sada nastavljamo postupak u anuliranju elemenata ispod elementa a_{11} . Ovo radimo tako što elemente druge vrste pomnožimo sa a_{11} , pa od njih oduzmemo elemente prve vrste pomnožene sa a_{21} , zatim elemente treće vrste pomnožimo sa a_{11} i od njih oduzimamo elemente prve vrste pomnožene sa a_{31} . Postupak nastavljamo dok ne dobijemo matricu kod koje je samo element a_{11} u prvoj koloni različit od nule. Dobijamo sljedeću matricu

$$\left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ 0 & a_{22}^{(1)} & a_{23}^{(1)} & \dots & a_{2n}^{(1)} & b_2^{(1)} \\ 0 & a_{32}^{(1)} & a_{33}^{(1)} & \dots & a_{3n}^{(1)} & b_3^{(1)} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ 0 & a_{m2}^{(1)} & a_{m3}^{(1)} & \dots & a_{mn}^{(1)} & b_m^{(1)} \end{array} \right),$$

sa $a_{ij}^{(1)}$ i $b_i^{(1)}$, $i = 2, \dots, m$, $j = 2, \dots, n$ su označeni elementi matrice dobijeni poslije oduzimanja odgovarajućih vrsta.

Zatim prelazimo na drugu kolonu. U drugoj koloni ostavljamo prva dva elementa različita od nule, "ispod" elementa $a_{22}^{(1)}$ formiramo nule na već opisani način, te dobijamo

$$\left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ 0 & a_{22}^{(1)} & a_{24}^{(1)} & a_{23}^{(1)} & \dots & a_{2n}^{(1)} & b_2^{(1)} \\ 0 & 0 & a_{33}^{(2)} & a_{34}^{(2)} & \dots & a_{3n}^{(2)} & b_3^{(2)} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & a_{m3}^{(2)} & a_{m4}^{(2)} & \dots & a_{mn}^{(2)} & b_m^{(2)} \end{array} \right),$$

u sljedećem koraku dobijamo matricu

$$\left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ 0 & a_{22}^{(1)} & a_{24}^{(1)} & a_{23}^{(1)} & \dots & a_{2n}^{(1)} & b_2^{(1)} \\ 0 & 0 & a_{33}^{(2)} & a_{34}^{(2)} & \dots & a_{3n}^{(2)} & b_3^{(2)} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & a_{m4}^{(3)} & \dots & a_{mn}^{(3)} & b_m^{(3)} \end{array} \right).$$

Dakle ispod elemenata a_{ii} , $i = 1, \dots, n$, trebamo dobiti nule. Postupak ponavljamo dok ne dobijemo jedan od sljedećih oblika matrice $A|_B$:

$$\left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ 0 & a_{22}^{(1)} & a_{24}^{(1)} & a_{23}^{(1)} & \dots & a_{2n}^{(1)} & b_2^{(1)} \\ 0 & 0 & a_{33}^{(2)} & a_{34}^{(2)} & \dots & a_{3n}^{(2)} & b_3^{(2)} \\ 0 & 0 & 0 & a_{44}^{(3)} & \dots & a_{4n}^{(3)} & b_4^{(3)} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & a_{mn}^{(n-1)} & b_m^{(n-1)} \end{array} \right), \quad (\text{ovdje je } m = n)$$

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & \dots & a_{1n} & & b_1 \\ 0 & a_{22}^{(1)} & a_{24}^{(1)} & a_{23}^{(1)} & \dots & a_{2n}^{(1)} & & b_2^{(1)} \\ 0 & 0 & a_{33}^{(2)} & a_{34}^{(2)} & \dots & a_{3n}^{(2)} & & b_3^{(2)} \\ 0 & 0 & 0 & a_{44}^{(3)} & \dots & a_{4n}^{(3)} & & b_4^{(3)} \\ & \vdots & & & & & & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & a_{nn}^{(n-1)} & & b_n^{(n-1)} \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & & 0 \\ & \vdots & & & & & & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & & 0 \end{array} \right),$$

ili

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & \dots & a_{1p} & \dots & a_{1n} & b_1 \\ 0 & a_{22}^{(1)} & a_{24}^{(1)} & a_{23}^{(1)} & \dots & a_{2p}^{(1)} & \dots & a_{2n}^{(1)} & b_2^{(1)} \\ 0 & 0 & a_{33}^{(2)} & a_{34}^{(2)} & \dots & a_{3p}^{(2)} & \dots & a_{3n}^{(2)} & b_3^{(2)} \\ 0 & 0 & 0 & a_{44}^{(3)} & \dots & a_{4p}^{(3)} & \dots & a_{4n}^{(3)} & b_4^{(3)} \\ & \vdots & & & & & & & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & a_{rp}^{(r-1)} & \dots & a_{rn}^{(r-1)} & b_r^{(r-1)} \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 & 0 \\ & \vdots & & & & & & & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 & 0 \end{array} \right).$$

Kako je prethodno opisani postupak korišten i za određivanje ranga proširene matrice sistema, odredimo sada rang matrice sistema A i rang proširene matrice sistema $A|_B$. U slučaju saglasnosti sistema i ako je $n = r$, iz dobijene matrice rekonstruiramo sistem, te iz posljednje jednačine izračunamo posljednju nepoznatu, te njenu vrijednost uvrstimo u prethodnu jednačinu. Ovaj postupak nastavimo dok ne izračunamo i prvu nepoznatu iz prve jednačine.

U slučaju saglasnosti sistema i $r < n$, na desnu stranu prebacujemo $n - r$ nepoznatih i ponavljamo prethodno opisani postupak.

Gaussovom metodom možemo rješavati kako pravougaone tako i kvadratne sisteme. Sljedećim metodama možemo rješavati samo kvadratne sisteme linearnih jednačina.

9.2.2 Metode za rješavanje kvadratnih sistema

Prva metoda za rješavanje kvadratnih SLAJ je matrična metoda. Kvadratni sistem

$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= b_2 \\ &\vdots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n &= b_n, \end{aligned} \tag{9.10}$$

možemo zapisati u matičnom obliku

$$AX = B,$$

gdje je

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{pmatrix}, \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_n \end{pmatrix}.$$

Vrijedi sljedeća teorema.

TEOREMA 9.3.

Kvadratni sistem linearnih jednačina (9.10) ima jedinstveno rješenje ako je A regularna matrica.

Ako pođemo od matrice zapisa sistema linearnih jednačina $AX = B$, a pošto je A regularna matrica, to ona ima jedinstvenu inverznu matricu (Teorema 8.7). Vrijedi

$$AX = B \Leftrightarrow A^{-1}AX = A^{-1}B \Leftrightarrow X = A^{-1}B.$$

NAPOMENA 9.2.

Dakle, rješavanje sistema linearnih jednačina matrice metodom sastoji se u sljedećem:

1. Zapišemo kvadratni sistem u matrice obliku;
2. Ispitamo da li je A regularna matrica;
3. Ako jeste izračunamo A^{-1} ;
4. Rješenje sistema računamo iz jednakosti $X = A^{-1}B$.

Sljedeća metoda je Cramerova⁴ metoda (metoda determinanti). Ova je metoda zasnovana na narednoj teoremi.

TEOREMA 9.4 (Cramerova teorema).

Ako je $\det A \neq 0$, sistem (9.10) ima jedinstveno rješenje (x_1, x_2, \dots, x_n) dato sa

$$x_k = \frac{\det A_k}{\det A}, \quad k = 1, 2, \dots, n,$$

gdje je $\det A_k$ determinanta matrice A_k koja je dobijena zamjenom k -te kolone matrice A matricom kolonom B .

Dokaz. Za $k = 1, 2, \dots, n$ je

$$\det A_k = \begin{vmatrix} a_{11} & \dots & a_{1 \ k-1} & b_1 & a_{1 \ k+1} \dots & a_{1n} \\ a_{21} & \dots & a_{2 \ k-1} & b_2 & a_{2 \ k+1} \dots & a_{2n} \\ \vdots & & \vdots & & & \\ a_{n1} & \dots & a_{n \ k-1} & b_n & a_{n \ k+1} \dots & a_{nn} \end{vmatrix},$$

⁴Gabriel Cramer (31.juli 1704.–4.januar 1752. godine) bio je ženevski matematičar

pa je Laplaceov razvoj determinante $\det A_k$ po k -toj koloni jednak

$$\det A_k = b_1 A_{1k} + b_2 A_{2k} + \dots + b_n A_{nk}. \quad (9.11)$$

Ako prvu jednačinu sistema (9.10) pomnožimo sa A_{1k} , drugu jednačinu sistema pomnožimo sa A_{2k} , itd., posljednju jednačinu sistema pomnožimo sa A_{nk} , a zatim tako dobijene jednačine saberemo, tada dobijamo jednačinu

$$(a_{11}A_{1k} + a_{21}A_{2k} + \dots + a_{n1}A_{nk})x_1 + (a_{12}A_{1k} + a_{22}A_{2k} + \dots + a_{n2}A_{nk})x_2 + \dots + (a_{1n}A_{1k} + a_{2n}A_{2k} + \dots + a_{nn}A_{nk})x_n = b_1A_{1k} + b_2A_{2k} + \dots + b_nA_{nk}.$$

Iz relacije (9.11) vidimo da je desna strana posljednje jednakosti jednaka $\det A_k$. Na lijevoj strani jednakosti uz nepoznatu x_k u zagradi stoji $(a_{1k}A_{1k} + a_{2k}A_{2k} + \dots + a_{nk}A_{nk})$, a to je jednako determinanti $\det A$ (Laplaceov razvoj po determinanti po k -toj koloni). Svi ostali koeficijenti uz ostale nepoznate x_i ($i \neq k$) na lijevoj strani su jednaki 0. Prema tome dobijamo da vrijedi

$$\det A \cdot x_k = \det A_k, \quad (\forall k \in \{1, 2, \dots, n\}).$$

Kako je $\det A \neq 0$, to slijedi da je

$$x_k = \frac{\det A_k}{\det A}, \quad (k \in \{1, 2, \dots, n\}).$$

□

NAPOMENA 9.3.

Cramerova metoda rješavanja sistema linearnih jednačina sastoji se u sljedećem:

1. Izračunamo $\det A$. Ako je $\det A \neq 0$, nastavljamo dalje.
2. Izračunamo determinante $\det A_k$, $k = 1, \dots, n$, po uputstvu iz Teoreme 9.4.
3. Nepoznate računamo po formuli $x_k = \frac{\det A_k}{\det A}$, $k = 1, 2, \dots, n$.

PRIMJER 9.2.

Dat je sistem

$$\begin{cases} x + y + z = 3 \\ 2x + 3y - z = 4 \\ -x + 2y + z = 2 \\ 3x + y - 3z = 1. \end{cases}$$

- (a) Ispitati saglasnost Kroneker-Capellijevom teoremom, i u slučaju saglasnosti
- (b) Riješiti sistem Gaussovom, Cramerovom i matricnom metodom.

Rješenje:

(a) Saglasnost

$$\begin{aligned}
 A|_B &= \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 2 & 3 & -1 & 4 \\ -1 & 2 & 1 & 2 \\ 3 & 1 & -3 & 1 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \text{IIv}-2\text{Iv} \\ \text{IIIv}+\text{Iv} \\ \text{IVv}-3\text{Iv} \end{array} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 3 & 2 & 5 \\ 0 & -2 & -6 & -8 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \text{IIIv}-3\text{IIv} \\ \text{IVv}+2\text{IIv} \end{array} \\
 &\sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 0 & 11 & 11 \\ 0 & 0 & -12 & -12 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \\ 11\text{IVv}+12\text{IIIv} \end{array} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 0 & 11 & 11 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \begin{array}{l} \\ \text{IIIv}:11 \\ \end{array} \\
 &\sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} .
 \end{aligned}$$

Dakle, $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 3 = r$. Kako je i $n = 3$, sistem je saglasan i ima jedinstveno rješenje.

(b) Rješavamo sistem dobijen od koeficijenata iz posljednje matrice.

(i) Gaussova metoda

$$\begin{array}{r}
 x + y + z = 3 \\
 y - 3z = -2 \\
 z = 1 \\
 \hline
 x + y + 1 = 3 \\
 y - 3 = -2 \\
 z = 1 \\
 \hline
 x + y = 2 \\
 y = 1 \\
 z = 1 \\
 \hline
 x + 1 = 1 \\
 y = 1 \\
 z = 1 \\
 \hline
 x = 1
 \end{array}$$

$$y = 1$$

$$z = 1.$$

(ii) Cramerova metoda

$$D = \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & -3 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix} = 1$$

$$D_x = \begin{vmatrix} 3 & 1 & 1 \\ -2 & 1 & -3 \\ 1 & 0 & 1 \end{vmatrix} = 1$$

$$D_y = \begin{vmatrix} 1 & 3 & 1 \\ 0 & -2 & -3 \\ 0 & 1 & 1 \end{vmatrix} = 1$$

$$D_z = \begin{vmatrix} 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -2 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix} = 1.$$

Dakle,

$$x = \frac{D_x}{D} = \frac{1}{1} = 1$$

$$y = \frac{D_y}{D} = \frac{1}{1} = 1$$

$$z = \frac{D_z}{D} = \frac{1}{1} = 1.$$

(iii) Matrična metoda. Napišimo sistem u matričnoj formi $AX = B$, tj.

$$\begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & -3 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 3 \\ -2 \\ 1 \end{pmatrix}$$

Izračunajmo inverznu matricu matrice $A = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & -3 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}$.

Vrijednost determinante je

$$\det A = 1.$$

Kofaktori su

$$A_{11} = (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} 1 & -3 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1, \quad A_{12} = (-1)^{1+2} \begin{vmatrix} 0 & -3 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 0, \quad A_{13} = (-1)^{1+3} \begin{vmatrix} 0 & 1 \\ 0 & 0 \end{vmatrix} = 0,$$

$$A_{21} = (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = -1, \quad A_{22} = (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1, \quad A_{23} = (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 0 \end{vmatrix} = 0,$$

$$A_{31} = (-1)^{3+1} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -3 \end{vmatrix} = -4, \quad A_{32} = (-1)^{3+2} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & -3 \end{vmatrix} = 3, \quad A_{33} = (-1)^{3+3} \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1.$$

Matrica kofaktora je

$$\text{cof } A = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -4 & 3 & 1 \end{pmatrix}.$$

Adjungirana matrica je

$$\text{adj } A = \begin{pmatrix} 1 & -1 & -4 \\ 0 & 1 & 3 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Inverzna matrica A^{-1} matrice A je

$$A^{-1} = \frac{1}{\det A} \text{adj } A = \frac{1}{1} \begin{pmatrix} 1 & -1 & -4 \\ 0 & 1 & 3 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & -1 & -4 \\ 0 & 1 & 3 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Pa je na kraju,

$$X = A^{-1}B = \begin{pmatrix} 1 & -1 & -4 \\ 0 & 1 & 3 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 3 \\ -2 \\ 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \\ 1 \end{pmatrix}.$$

Dakle rješenje je $x = 1$, $y = 1$, $z = 1$ ili $(x, y, z) = (1, 1, 1)$.

PRIMJER 9.3.

$$\text{Dat je sistem } \begin{cases} x + y + z = 3 \\ 2x + 3y - z = 4 \\ x + 2y - 2z = 1 \\ 3x + 5y - 3z = 5. \end{cases}$$

- Ispitati saglasnost Kroneker-Capellijevom teoremom, i u slučaju saglasnosti;
- Riješiti sistem Gassuovom, Cramerovom i matičnom metodom.

Rješenje:

Odredimo, kako i u prethodnim slučajevima, prvo rang A i rang $A|_B$, da bi ispitali da li je dati sistem saglasan i ukoliko jeste, koliko ima rješenja.

(a) Saglasnost

$$A|_B = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 2 & 3 & -1 & 4 \\ 1 & 2 & -2 & 1 \\ 3 & 5 & -3 & 5 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 2 & -6 & -4 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 3 \\ 0 & 1 & -3 & -2 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix},$$

vidimo da je $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 2 = r$, a pošto je broj nepoznatih $n = 3$, to je sistem saglasan i ima beskonačno mnogo rješenja.

(b) Riješimo sada sistem

$$\begin{cases} x + y + z = 3 \\ y - 3z = -2, \end{cases}$$

pošto je $n - r = 1$, to ćemo jednu nepoznatu prebaciti na desnu stranu, i dobijamo

$$\begin{cases} x + y = 3 - z \\ y = -2 + 3z. \end{cases}$$

Nepoznata z poprima proizvoljne vrijednosti i označavaćemo je sa t , $t \in \mathbb{R}$.

(i) Gaussova metoda

$$\begin{aligned} x + y &= 3 - t \\ y &= -2 + 3t, \\ \text{-----} \\ x &= -y + 3 - t \\ y &= -2 + 3t, \\ \text{-----} \\ x &= -4t + 5 \\ y &= -2 + 3t, \\ \text{-----} \\ x &= -4t + 5 \\ y &= 3t - 2 \\ z &= t, t \in \mathbb{R}. \end{aligned}$$

(ii) Cramerova metoda

$$\begin{aligned} D &= \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1, \\ D_x &= \begin{vmatrix} 3 - t & 1 \\ 3t - 2 & 1 \end{vmatrix} = -4t + 5, \\ D_y &= \begin{vmatrix} 1 & 3 - t \\ 0 & 3t - 2 \end{vmatrix} = 3t - 2, \end{aligned}$$

sada je

$$\begin{aligned}x &= \frac{D_x}{D} = \frac{-4t + 5}{1} = -4t + 5, \\y &= \frac{D_y}{D} = \frac{3t - 2}{1} = 3t - 2, \\z &= t, \quad t \in \mathbb{R}.\end{aligned}$$

(iii) Matrična metoda. Napišimo sistem

$$\begin{cases}x + y = 3 - t \\y = -2 + 3t,\end{cases}$$

u obliku

$$\begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 3 - t \\ 3t - 2 \end{pmatrix},$$

odnosno $AX = B$, gdje je $A = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, $X = \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix}$, $B = \begin{pmatrix} 3 - t \\ 3t - 2 \end{pmatrix}$,

dalje je

$$A_{11} = 1, \quad A_{12} = 0, \quad A_{21} = -1, \quad A_{22} = 1,$$

matrica kofaktora je

$$\text{cof } A = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ -1 & 1 \end{pmatrix},$$

adjungirana matrica, matrice A je

$$\text{adj } A = (\text{cof } A)^T = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix},$$

determinanta je $\det A = 1$, pa je

$$A^{-1} = \frac{1}{\det A} \text{adj } A = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix},$$

te je rješenje sistema

$$X = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 3 - t \\ 3t - 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -4t + 5 \\ 3t - 2 \end{pmatrix},$$

odnosno

$$x = -4t + 5, \quad y = 3t - 2, \quad z = t, \quad t \in \mathbb{R}.$$

PRIMJER 9.4.

$$\text{Dat je sistem } \begin{cases} x + y + z + w = 4 \\ 2x + 3y + z - 2w = 3 \\ 3x + 4y + 2z - w = 7. \end{cases}$$

- (a) Ispitati saglasnost Kronecker-Capellijevom teoremom, u slučaju saglasnosti;
 (b) Riješiti sistem Gaussovom, Cramerovom i matricnom metodom.

Rješenje:

- (a) Saglasnost

$$A|_B = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 2 & 3 & 1 & -2 & 3 \\ 3 & 4 & 2 & -1 & 7 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 0 & 1 & -1 & -4 & -5 \\ 0 & 1 & -1 & -4 & -5 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 0 & 1 & -1 & -4 & -5 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix},$$

dakle $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 2 = r < n = 4$, sistem ima beskonačno mnogo rješenja.

- (b) Riješimo sada sistem

$$\begin{cases} x + y + z + w = 4 \\ y - z - 4w = -5, \end{cases}$$

pošto je $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 2 = r$, a $n = 4$, pa je $r = 2 < 4 = n$ i $n - r = 2$, prebacimo z i w na desne strane jednačina. Sada uzmimo $z = a$, $w = b$, $a, b \in \mathbb{R}$, te dalje rješavamo sistem

$$\begin{cases} x + y = -a - b + 4 \\ y = a + 4b - 5. \end{cases}$$

- (i) Gaussova metoda

$$\begin{aligned} x + y &= -a - b + 4 \\ y &= a + 4b - 5 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x &= -(a + 4b - 5) - a - b + 4 \\ y &= a + 4b - 5 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x &= -2a - 5b + 9 \\ y &= a + 4b - 5 \\ z &= a \\ w &= b, \quad a, b \in \mathbb{R}. \end{aligned}$$

(ii) Cramerova metoda

$$D = \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1$$

$$D_x = \begin{vmatrix} -a - b + 4 & 1 \\ a + 4b - 5 & 1 \end{vmatrix} = -2a - 5b + 9$$

$$D_y = \begin{vmatrix} 1 & -a - b + 4 \\ 0 & a + 4b - 5 \end{vmatrix} = a + 4b - 5,$$

pa je $x = \frac{D_x}{D} = -2a - 5b + 9$, $y = \frac{D_y}{D} = a + 4b - 5$, $z = a$, $w = b$, $a, b \in \mathbb{R}$.

(iii) Matrična metoda. Napišimo sistem

$$\begin{aligned} x + y &= -a - b + 4 \\ y &= a + 4b - 5 \end{aligned}$$

u matričnom obliku

$$\begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -a - b + 4 \\ a + 4b - 5 \end{pmatrix}.$$

Izračunajmo matricu kofaktora, vrijedi $A_{11} = 1$, $A_{12} = 0$, $A_{21} = -1$, $A_{22} = 1$, pa je

$$\text{cof } A = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ -1 & 1 \end{pmatrix},$$

adjungirana matrica je

$$\text{adj } A = (\text{cof } A)^T = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix},$$

determinanta matrice sistema A je $\det A = 1$, te je inverzna matrica

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Rješenje sistema sada je

$$X = A^{-1}B = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} -a - b + 4 \\ a + 4b - 5 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -2a - 5b + 9 \\ a + 4b - 5 \end{pmatrix},$$

odnosno

$$x = -2a - 5b + 9, y = a + 4b - 5, z = a, w = b, a, b \in \mathbb{R}.$$

PRIMJER 9.5.

$$\text{Dat je sistem } \begin{cases} x + y + z + w = 4 \\ x - y + z + 2w = 3 \\ 2x + y + z - w = 3 \\ 4x + y + 3z + 2w = 10. \end{cases}$$

- (a) Ispitati saglasnost Kronecer-Capellijevom teoremom, u slučaju saglasnosti;
 (b) Riješiti sistem Gaussovom metodom.

Rješenje:

- (a) Odredimo rang A i rang $A|B$. Vrijedi

$$\begin{aligned} A|B &= \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 1 & -1 & 1 & 2 & 3 \\ 2 & 1 & 1 & -1 & 3 \\ 4 & 1 & 3 & 2 & 10 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 0 & -2 & 0 & 1 & -1 \\ 0 & -1 & -1 & -3 & -5 \\ 0 & -3 & -1 & -2 & -6 \end{pmatrix} \\ &\sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 0 & -1 & -1 & -3 & -5 \\ 0 & 0 & 2 & 7 & 9 \\ 0 & 0 & 2 & 7 & 9 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 4 \\ 0 & -1 & -1 & -3 & -5 \\ 0 & 0 & 2 & 7 & 9 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}. \end{aligned}$$

Dakle rang $A = \text{rang } A|B = 3 = r$, tj. sistem ima rješenje, ali pošto sistem ima četiri nepoznate $n = 4$, $n = 4 < 3 = r$, rješenja ima beskonačno mnogo.

- (b) Polazni sistem ekvivalentan je sljedećem sistemu

$$\begin{aligned} x + y + z + w &= 4 \\ -y - z - 3w &= -5 \\ 2z + 7w &= 9 \\ w &= a, a \in \mathbb{R} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x + y + z &= -a + 4 \\ -y - z &= 3a - 5 \\ 2z &= -7a + 9 \\ w &= a, a \in \mathbb{R} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x + y + z &= -a + 4 \\ -y - z &= 3a - 5 \\ z &= \frac{-7a + 9}{2} \\ w &= a, a \in \mathbb{R} \end{aligned}$$

$$x + y + \frac{-7a + 9}{2} = -a + 4$$

$$-y + \frac{7a - 9}{2} = 3a - 5$$

$$z = \frac{-7a + 9}{2}$$

$$w = a, a \in \mathbb{R}$$

$$x + y = \frac{7a - 9}{2} - a + 4$$

$$-y = \frac{-7a + 9}{2} + 3a - 5$$

$$z = \frac{-7a + 9}{2}$$

$$w = a, a \in \mathbb{R}$$

$$x = \frac{-a - 1}{2} + \frac{7a - 9}{2} - a + 4$$

$$y = \frac{a + 1}{2}$$

$$z = \frac{-7a + 9}{2}$$

$$w = a, a \in \mathbb{R}$$

$$x = \frac{4a - 2}{2} = 2a - 1$$

$$y = \frac{a + 1}{2}$$

$$z = \frac{-7a + 9}{2}$$

$$w = a, a \in \mathbb{R}.$$

9.2.3 Homogeni sistemi linearnih algebarskih jednačina

U Definiciji 9.1 već je uveden pojam homogenog sistema. Da ponovimo, to je sistem algebarskih linearnih jednačina u kojem su svi slobodni članovi b_i , $i = 1, \dots, m$ jednaki nuli, tj.

$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= 0 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= 0 \\ &\vdots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n &= 0, \end{aligned} \tag{9.12}$$

ili u matricnoj formi

$$AX = 0.$$

Očigledno svaki homogeni sistem linearnih jednačina ima rješenje $x_1 = 0, x_2 = 0, \dots, x_n = 0$. Uvrštavanjem ovih vrijednosti u lijeve strane jednačina sistema (9.12), svaka lijeva

strana posmatranih jednačina postaje jednaka nuli. Dobili smo tačne brojne jednakosti, tj. $x_1 = x_2 = \dots x_n = 0$ je rješenje datog homogenog sistema. Ovo rješenje se naziva trivijalno ili nulto rješenje. I iz proširene matrice sistema možemo lako zaključiti da je sistem uvijek saglasan, tj. da ima rješenje

$$A|_B = \left(\begin{array}{cccc|c} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} & 0 \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} & 0 \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} & 0 \end{array} \right),$$

jer posljednja kolona matrice sa slobodnim članovima ne utiče na vrijednost ranga matrice $A|_B$, pošto su svi njeni elementi jednaki nuli. Osnovni problem u rješavanju homogenih sistema linearnih jednačina je u ispitivanju da li ovaj sistem ima i netrivialnih rješenja. Rješenje ovog problema dato je u sljedećoj teoremi i njenim posljedicama.

TEOREMA 9.5.

Homogeni sistem linearnih jednačina (9.12) ima netrivialna rješenja ako i samo ako je rang matrice sistema manji od broja nepoznatih, tj. ako je $\text{rang } A = r < n$.

POSLJEDICA 9.1.

Svaki homogeni sistem linearnih jednačina u kome je broj jednačina manji od broja nepoznatih ima netrivialna rješenja.

POSLJEDICA 9.2.

Homogeni sistem u kome je broj jednačina jednak broju nepoznatih ima netrivialna rješenja ako i samo ako je determinanta sistema jednaka nuli.

PRIMJER 9.6.

Riješiti homogeni sistem
$$\begin{cases} x + 2y - 3z = 0 \\ 2x + 5y + 2z = 0 \\ 3x - y - 4z = 0. \end{cases}$$

Rješenje:

Izračunajmo rang proširene matrice sistema

$$A|_B = \left(\begin{array}{ccc|c} 1 & 2 & -3 & 0 \\ 2 & 5 & 2 & 0 \\ 3 & -1 & -4 & 0 \end{array} \right) \sim \left(\begin{array}{ccc|c} 1 & 2 & -3 & 0 \\ 0 & 1 & 8 & 0 \\ 0 & -7 & 5 & 0 \end{array} \right) \sim \left(\begin{array}{ccc|c} 1 & 2 & -3 & 0 \\ 0 & 1 & 8 & 0 \\ 0 & 0 & 61 & 0 \end{array} \right).$$

Dakle vrijedi $\text{rang } A = \text{rang } A|_B = 3$, a kako je broj nepoznatih $n = 3$, sistem ima samo trivijalna rješenja. Vidimo da posljednja kolona ne igra nikakvu ulogu u određivanju ranga proširene matrice sistema kod homogenih sistema, pa se zato i

računa samo rang matrice sistema, kao što je navedeno u Teoremi 9.5. Da sistem ima samo trivijalna rješenja možemo zaključiti koristeći Posljedicu 9.2 jer broj jednačina jednak broju nepoznatih, pa je

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & -3 \\ 2 & 5 & 2 \\ 3 & -1 & -4 \end{vmatrix} = 61 \neq 0.$$

Dakle postoji samo trivijalno rješenje $x = y = z = 0$.

PRIMJER 9.7.

Riješiti homogeni sistem

$$\begin{cases} x + 2y + z = 0 \\ 2x + 3y + z = 0 \\ 3x + 5y + 2z = 0 \\ 2x + 4y + 2z = 0. \end{cases}$$

Rješenje:

$$A|_B = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 2 & 3 & 1 \\ 3 & 5 & 2 \\ 2 & 4 & 2 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 0 & -1 & -1 \\ 0 & -1 & -1 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 0 & -1 & -1 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

pa je rang $A = 2 < 3 = n$. Dakle sistem ima i netrivialna rješenja.

$$\begin{aligned} x + 2y + z &= 0 \\ -y - z &= 0 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x + 2y &= -z \\ y &= -z \\ z &= a, a \in \mathbb{R} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x + 2y &= -a \\ y &= -a \\ z &= a \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x &= a \\ y &= -a \\ z &= a, a \in \mathbb{R}. \end{aligned}$$

9.3 Zadaci

1. Riješiti sisteme Gaussovom metodom

$$(a) \begin{cases} x + y + z = 3 \\ x + 2y + 3z = 6 \\ 3x + 3y + z = 7; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} 2x - y + z = 2 \\ 2x + 2y + 4z = 8 \\ 3x - y - 2z = 0. \end{cases}$$

2. Riješiti sisteme Cramerovom metodom

$$(a) \begin{cases} x + 3y - z = 3 \\ -3x + 2y + z = 0 \\ 2x + 3y - 3z = 2; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} x - 2y + 3z = 2 \\ 2x + y + 4z = 7 \\ 3x - 2y - 2z = -1. \end{cases}$$

3. Riješiti sisteme matricnom metodom

$$(a) \begin{cases} -x - 2y + z = 1 \\ 2x + 5y - z = -2 \\ 3x - y - 2z = 5; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} 3x - 2y + 3z = 4 \\ x + 2y + z = 4 \\ 2x - 3y - 4z = -5. \end{cases}$$

4. Ispitati saglasnost sistema Kronecker-Capellijevim stavom i slučaju saglasnosti riješiti ga

$$(a) \begin{cases} x + y + z = 3 \\ 2x + y + z = 4 \\ -x - y + z = -1 \\ 3x - y - z = 1; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} x + y + z = 3 \\ 2x + y + z = 4 \\ -x - y + z = -1 \\ 3x - y - z = 1; \end{cases} \quad (c) \begin{cases} 2x + 2y + z = 5 \\ x - y + z = 1 \\ -2x - 3y + z = -4 \\ x - y - z = -1. \end{cases}$$

5. Ispitati saglasnost sistema Kronecker-Capellijevim stavom i slučaju saglasnosti riješiti dati sistem sa sve tri metode

$$(a) \begin{cases} x + 2y + 3z = 7 \\ 2x - y - 5z = -4 \\ -x + y + z = 1 \\ 3x + y + z = 5; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} x + y + z = 1 \\ 2x + y + z = 4 \\ -x - y + z = -1 \\ 3x - y - z = 1; \end{cases} \quad (c) \begin{cases} x + 4y - 3z = 2 \\ -2x - y + 6z = 3 \\ x - 7y + z = -5 \\ x - y - z = -1. \end{cases}$$

6. Ispitati saglasnost sistema Kronecker-Capellijevim stavom i u slučaju saglasnosti riješiti ga

$$(a) \begin{cases} x + y - z + t = 2 \\ -2x - y - z + 2t = -3 \\ 2x + 2y - 3z - 3t = 4 \\ -4x - 3y + z - t = -7; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} x + 2y + z - t = 0 \\ -x - y + 2z - 2t = -3 \\ -2x + y - 2z + t = -1 \\ -2x + 4y - z - 2t = -4. \end{cases}$$

7. Ispitati saglasnost sistema Kronecker-Capellijevim stavom i slučaju saglasnosti riješiti dati sistem

$$(a) \begin{cases} 2x + 7y + 3z + u = 6 \\ 3x + 5y + 2z + 2u = 4 \\ 9x + 4y + z + 7u = 2; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} x - 2y + z + u = 1 \\ x - 2y + z - u = -1 \\ x - 2y + z + 5u = 5. \end{cases}$$

8. Ispitati saglasnost sistema Kronecker-Capellijevim stavom i slučaju saglasnosti riješiti dati sistem sa sve tri metode

$$(a) \begin{cases} 3x - y - 2z + u = 5 \\ -2x - 5y + z - 2u = 2 \\ x + 2y - z + u = -1 \\ -x + y - 3z + 5u = -6; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} 2x - y + z + u = 1 \\ x + 2y - z + 4u = 2 \\ x + 7y - 4z + 11u = 3. \end{cases}$$

9. Ispitati ima li homogeni sistem rješenja osim trivijalnog, i slučaju da ima, odrediti ih

$$(a) \begin{cases} x + y + 2z = 0 \\ -2x + 2y + 3z = 0 \\ -5x + 2y + z = 0; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} x + y + 2z = 0 \\ -2x + 2y + 3z = 0 \\ -x + 3y + 5z = 0; \end{cases}$$

$$(c) \begin{cases} x + 2y - 2z = 0 \\ -x + 3y + z = 0 \\ -x + 8y = 0 \\ -x + 13y - z = 0; \end{cases} \quad (d) \begin{cases} 2x + y - 2z = 0 \\ -x + 2y + z = 0 \\ x + 3y - z = 0 \\ 2x + 6y - 2z = 0 \\ 3x + 4y - 3z = 0. \end{cases}$$

10. Odredi realni parametar λ tako da homogeni sistem ima netrivialna rješenja i odrediti ih

$$(a) \begin{cases} x + 2y - z = 0 \\ 3x - y + 2z = 0 \\ 4x + y + \lambda z = 0; \end{cases} \quad (b) \begin{cases} 2x + y + 2z = 0 \\ \lambda x - z = 0 \\ -x + 3y + \lambda z = 0. \end{cases}$$

Poglavlje 10

Vektori

U matematici, prirodnim i tehničkim naukama, neke veličine su određene svojom brojnom vrijednošću. Takve su na primjer, masa, zapremina, vrijeme i dr. Međutim, postoje veličine za koje nije dovoljno samo znati njihove brojne vrijednosti, kao na primjer brzina, sila, ubrzanje, jačina električnog polja, jačina magnetnog polja i dr. Veličine sa kojima radimo mogu se podijeliti na:

1. Veličine koje su definisane samo brojnom vrijednošću i njih nazivamo skalarnim veličinama ili kraće skalarima.
2. Veličine za koje je potrebno poznavati brojnu vrijednost, pravac i smjer. Ove veličine se nazivaju vektorske veličine ili vektori.

10.1 Osnovni pojmovi

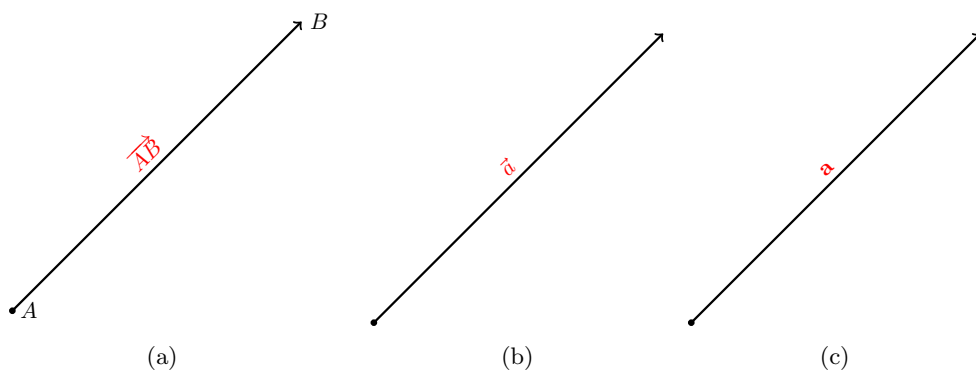
10.1.1 Pojam vektora

Vektore geometrijski predstavljamo usmjerenim (ili orjentisanim) dužima. Neka su date tačke A , B , $A \neq B$, prostora. Duž \overline{AB} kojoj je jedna tačka npr. A proglašena za početak, a druga za kraj (tačka B) zvaćemo vektor, u oznaci \vec{AB} . Vektor \vec{AB} ima pravac kao i prava na kojoj leži duž \overline{AB} , smjer od tačke A ka tački B , a intenzitet (ili modul ili norma) mu je jednak dužini duži \overline{AB} .

Vektor je definisan ako znamo njegov intenzitet, pravac i smjer. Vektori se obično označavaju malim slovima latinice sa strelicom iznad, na primjer \vec{a} , \vec{b} , \dots , a ako su poznate početna i krajnja tačka onda koristimo oznaku \vec{AB} , \vec{DF} , \dots . Osim ovakvog označavanja koriste se i mala slova latinice, ali podebljana (boldovana) \mathbf{a} , \mathbf{b} , \dots . Intenziteti se označavaju sa $|\vec{a}|$, $|\vec{b}|$, \dots ili $|\vec{AB}|$, $|\vec{DF}|$, \dots ili $|\mathbf{a}|$, $|\mathbf{b}|$ \dots . Skup svih vektora prostora označavaćemo sa

$$V^3.$$

Vektor čiji je intenzitet jednak nuli naziva se nula-vektor. Početna i krajnja tačka nula-vektora poklapaju se (tj. iste su), dok pravac i smjer nisu definisani. Nula-vektor označavamo $\vec{0}$ ili $\mathbf{0}$. Vektor čiji je intenzitet jednak 1 zovemo jedinični vektor.

Slika 10.1: Označavanje vektora

Uobičajeno, vektori se dijele u tri kategorije:

1. slobodni vektori;
2. vektori vezani za pravu ili nosač;
3. vektori vezani za tačku.

Slobodni vektori. Za vektore \vec{a} i \vec{b} kažemo da su jednaki, tj. $\vec{a} = \vec{b}$ ako imaju jednake intenzitete, iste smjerove a nosači su im paralelni ili se poklapaju. Ovakve vektore nazivamo slobodni. Slobodne vektore možemo paralelno pomjerati duž njihovog nosača ili paralelno nosaču, zadržavajući smjer i intenzitet nepromijenjenim.

Vektori vezani za pravu (nosač). Vektori \vec{a} i \vec{b} su jednaki ako imaju iste module, smjerove i isti nosač. Ovo su vektori vezani za pravu. Možemo ih pomjerati duž njihovog nosača.

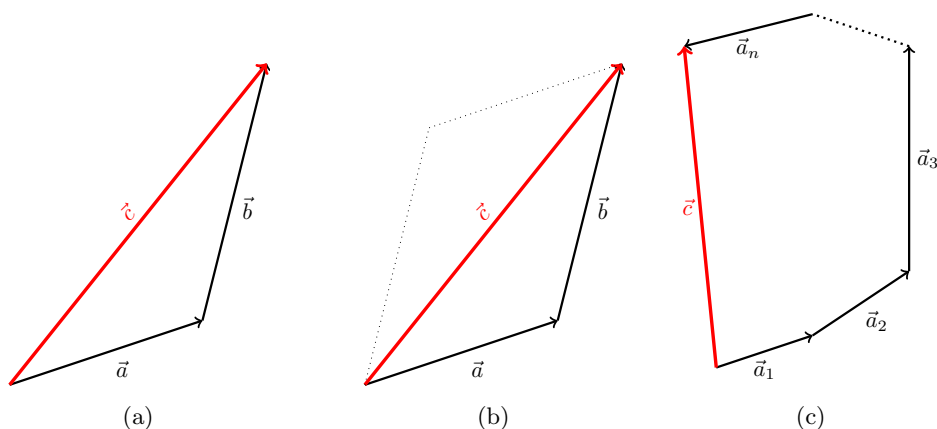
Vektori vezani za tačku. Vektori \vec{a} i \vec{b} su jednaki ako imaju iste module, smjerove, intenzitete a krajne tačke im se poklapaju. Ovi vektori su vezani za tačku.

U nastavku ćemo koristiti **slobodne vektore**.

10.1.2 Operacije sa vektorima

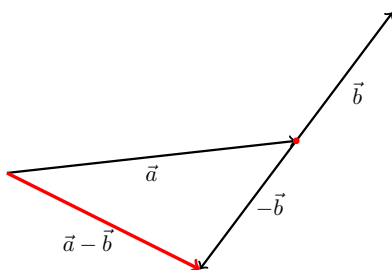
Sabiranje vektora. Vektore \vec{a} i \vec{b} sabiramo tako što početak vektora \vec{b} dovedemo paralelnim pomjeranjem do kraja vektora \vec{a} . Rezultantni vektor \vec{c} , čiji se početak poklapa sa početkom vektora \vec{a} a kraj sa krajem vektora \vec{b} , je zbir vektora \vec{a} i \vec{b} , tj. $\vec{c} = \vec{a} + \vec{b}$. Ovo je pravilo trougla (Slika 10.2a) ili paralelograma (nadopunjavanjem dobijemo paralelogram, vidjeti Sliku 10.2b – isprekidane linije). U slučaju da trebamo sabrati vektore $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \dots, \vec{a}_{n-1}, \vec{a}_n$ postupamo na sljedeći način. Početak vektora \vec{a}_2 dovedemo na kraj vektora \vec{a}_1 , početak vektora \vec{a}_3 na kraj vektora \vec{a}_2 , postupak nastavimo do vektora \vec{a}_n čiji početak dovedimo do kraja vektora \vec{a}_{n-1} . Sada rezultantni vektor \vec{c} , čiji se početak poklapa sa početkom vektora \vec{a}_1 a kraj sa krajem vektora \vec{a}_n , predstavlja traženi zbir, tj. $\vec{c} = \vec{a}_1 + \dots + \vec{a}_n$ (Slika 10.2c). Izloženi postupak često se zove i pravilo (ili princip) nadovezanih vektora.

Oduzimanje vektora. Suprotan vektor vektora \vec{b} je vektor koji ima isti intenzitet, isti ili paralelan nosač, ali suprotan smjer od vektora \vec{b} . Suprotan vektor, vektora \vec{b} označavamo sa $-\vec{b}$.

Slika 10.2: Sabiranje vektora

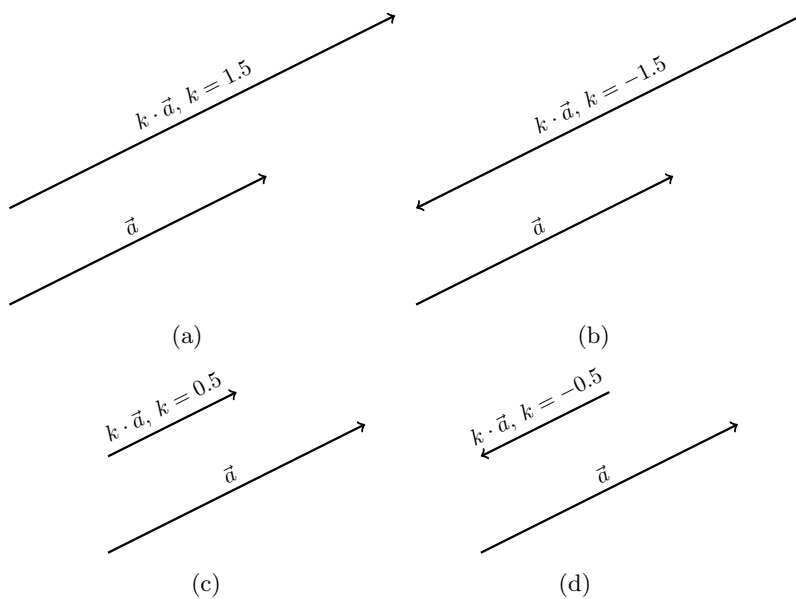
Oduzimanje vektora \vec{b} od vektora \vec{a} svodimo na sabiranje vektora \vec{a} sa suprotnim vektorom, vektora \vec{b} , tj. $\vec{a} - \vec{b} = \vec{a} + (-\vec{b})$.

Slika 10.3: Oduzimanje vektora

Množenje vektora skalarom. Proizvod vektora \vec{a} i skalara $k \in \mathbb{R}$ je vektor, čiji se pravac poklapa sa pravcem vektora \vec{a} , intenzitet mu je jednak $|k| \cdot |\vec{a}|$, a smjer mu je isti kao i smjer vektora \vec{a} ako je $k > 0$, a suprotan od smjera \vec{a} ako je $k < 0$. Na Slici 10.4a je vektor \vec{a} i vektor $1.5\vec{a}$. Vidimo da rezultantni vektor $1.5\vec{a}$ ima isti smjer i pravac kao vektor \vec{a} , ali mu je dužina (intenzitet) 1.5 puta veća od dužine vektora \vec{a} . Na Slici 10.4b je $k = -1.5 < 0$, pa rezultantni vektor ima isti pravac kao i \vec{a} , intenzitet mu je 1.5 puta veći nego kod \vec{a} , ali ima suprotan smjer. Na Slikama 10.4c i 10.4d su slučajevi kada je $|k| < 1$. Rezultantni vektor ima intenzitet manji od intenziteta vektora \vec{a} . Za $k = -1$ dolazi samo do promjene smjera vektora.

Upravo obrađene operacije uvedene su koristeći vektore kao potpuno geometrijske obje kte, nisu korištene nikakve formule da bismo predstavili ove vektore (osim oznaka za vektore \vec{a}, \dots). Ovakav pristup znatno otežava i sužava primjenu vektora. Puno praktičnije bi bilo kada bismo vektore mogli predstaviti analitički, dakle putem neke formule, a samim tim dosta bi olakšali kalkulacije sa vektorima i proširili bi njihovu primjenu. U nastavku biće razmatrano kako predstaviti vektor nekom formulom, tj. kako ga predstaviti preko drugih vektora, koje uslove treba da ispune vektori, pa da bi druge vektore mogli preko njih izraziti.

Slika 10.4: Množenje vektora skalarom

10.1.3 Linearna kombinacija vektora. Baza prostora V^3

Neka je dato n vektora $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \dots, \vec{a}_n$ i n realnih skalara $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$. Linearnom kombinacijom vektora $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \dots, \vec{a}_n$ nazivamo sljedeći zbir

$$\alpha_1 \vec{a}_1 + \alpha_2 \vec{a}_2 + \dots + \alpha_n \vec{a}_n.$$

Realni skalari $\alpha_1, \dots, \alpha_n \in \mathbb{R}$ su koeficijenti linearne kombinacije.

Linearna kombinacija nam je nezaobilazni element u predstavljanju jednog vektora preko drugog ili drugih vektora. Da bismo predstavili vektor nekom linearnom kombinacijom potrebni su nam pojmovi dati u sljedećoj definiciji.

DEFINICIJA 10.1 (Linearno zavisni–nezavisni vektori).

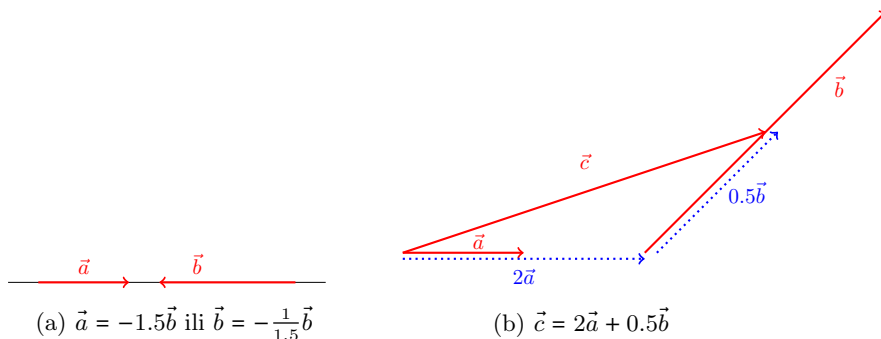
Vektori $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \dots, \vec{a}_n$ su linearno zavisni ako postoje skalari $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$, od kojih je bar jedan različit od nule, tako da je

$$\alpha_1 \vec{a}_1 + \alpha_2 \vec{a}_2 + \dots + \alpha_n \vec{a}_n = \vec{0}. \quad (10.1)$$

Ako je jednakost (10.1) zadovoljena jedino kada je $\alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_n = 0$, onda se kaže da su vektori $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \dots, \vec{a}_n$ linearno nezavisni.

Pojmovi zavisni i nezavisni vektori sreću se indirektno u ranijim stadijima obrazovanja. Pa tako za dva vektora ili više vektora kažemo da su **kolinearni** ako leže na istim ili paralelnim nosačima (radimo sa slobodnim vektorima). Recimo da dva vektora \vec{a}, \vec{b} , leže na istoj pravoj (nosaču), koristeći množenje vektora skalarom, možemo predstaviti (izraziti) jedan vektor preko drugog $\vec{a} = k\vec{b}$ ili $\vec{b} = \frac{1}{k}\vec{a}$, $k \neq 0$, Slika 10.5a. Isto tako za tri ili više vektora kažemo da su **komplanarni** ako leže u jednoj ravni ili su sa njom paralelni.

Neka su sada data tri komplanarna vektora \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} , kao na Slici 10.5b. Vidimo na koji način možemo vektor \vec{c} izraziti preko vektora \vec{a} i \vec{b} . U ovom slučaju vektor \vec{a} ćemo produžiti, pomnožićemo ga sa 2, dok ćemo intenzitet vektora \vec{b} smanjiti (skratitićemo dužinu vektora \vec{b}). Na kraju, vektor \vec{c} jednak je linearnoj kombinaciji $2\vec{a} + 0.5\vec{b}$, tj. $\vec{c} = 2\vec{a} + 0.5\vec{b}$. Vektori \vec{a} i \vec{b} (Slika 10.5a) su zavisni i možemo ih izraziti jedan preko drugog. Isto tako, vektori dati na Slici 10.5b, \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} su zavisni jer možemo jedan vektor izraziti preko druga dva.

Slika 10.5: Predstavljanje vektora

Vidjeli smo primjer da na pravnoj, koja predstavlja jednodimenzionalni prostor, možemo izraziti vektor preko samo jednog vektora. Zatim, u ravni, koja predstavlja dvodimenzionalni prostor, vektor možemo izraziti preko druga dva vektora. Vratimo se sada na prostor V^3 , koji je naravno trodimenzionalni. Vrijedi sljedeća teorema.

TEOREMA 10.1.

Neka su $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \vec{a}_3 \in V^3$ bilo koja tri linearno nezavisna vektora. Tada se svaki vektor $\vec{a} \in V^3$ može na jedinstven način prikazati kao njihova linearna kombinacija.

Vrijedi i sljedeća definicija.

DEFINICIJA 10.2.

Uređenu trojku $(\vec{a}_1, \vec{a}_2, \vec{a}_3)$ tri linearno nezavisna vektora iz V^3 nazivamo baza prostora V^3 .

Drugim riječima bilo koji vektor $\vec{a} \in V^3$ možemo izraziti preko nezavisnih vektora $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \vec{a}_3$, tj. predstaviti vektor \vec{a} kao linearnu kombinaciju vektora $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \vec{a}_3$

$$\vec{a} = \alpha_1\vec{a}_1 + \alpha_2\vec{a}_2 + \alpha_3\vec{a}_3.$$

Skalare $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ nazivamo koeficijenti ili koordinate vektora \vec{a} u bazi $(\vec{a}_1, \vec{a}_2, \vec{a}_3)$.

10.1.4 Prostorni koordinatni sistem. Ortogonalna baza

Dakle, vektor $\vec{a} \in V^3$ možemo predstaviti preko bilo koje baze prostora V^3 . Na osnovu prethodno izloženog, svaka tri nezavisna vektora iz V^3 čine bazu tog prostora i možemo

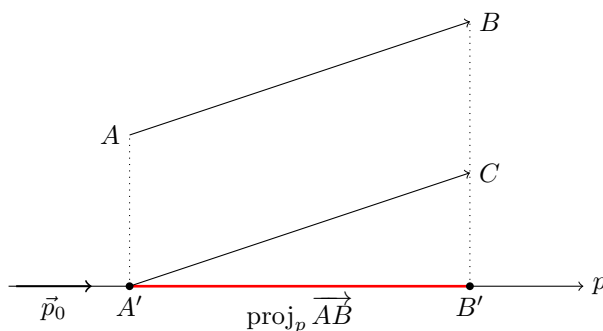
ih iskoristiti za predstavljanje (razlaganje) nekog vektora iz V^3 . Cilj nam je odabrati bazu tako da to bude što jednostavnije, kao i da kalkulacije sa takvim vektorima budu isto tako što jednostavnije. Da bi odredili jednu takvu bazu, potrebno je definisati nekoliko novih pojmova.

DEFINICIJA 10.3 (Orjentisana prava ili osa).

Orjentisanom pravom ili osom naziva se prava za čije je dvije proizvoljne tačke utvrđeno, koja se od njih smatra prethodnom a koja sljedećom. Orjentisana prava ili osa može biti okarakterisana jediničnim vektorom \vec{u} .

DEFINICIJA 10.4 (Ortogonalna projekcija, Slika 10.6).

Pod ortogonalnom projekcijom vektora \vec{AB} na osu p podrazumijeva se dužina duži $A'B'$, tj. $|A'B'|$, pri čemu su tačke A' i B' ortogonalne projekcije (respektivno) tačaka A i B na osu p , uzeta sa predznakom $+$ ako je vektor \vec{AB} orjentisan na istu stranu kao i osa p u odnosu na ravan koja prolazi kroz tačke A i A' i normalna je na pravu p , a sa znakom $-$ u suprotnom slučaju.

Slika 10.6: Projekcija vektora na osu

Prava p odnosno osa p je orjentisana prava i to je uradjeno vektorom \vec{p}_0 , Slika 10.6. Na istoj slici vidimo i ortogonalnu projekciju vektora \vec{AB} na osu p . Ova projekcija je uradjena veoma jednostavno, odredi se ortogonalna projekcija tačke A (spustimo normalu iz tačke A na osu p i odredimo presječnu tačku normale i ose) i to je tačka A' , zatim isto uradimo i sa tačkom B , dobijamo tačku B' . Sada je dužina duži $A'B'$, sa odgovarajućim predznakom, ortogonalna projekcija vektora \vec{AB} na osu p .

DEFINICIJA 10.5 (Pravougli koordinatni sistem, Slika 10.8a).

Uređeni skup tri ose koje prolaze kroz utvrđenu tačku O (pol ili koordinatni početak) i koje su uzajamno okomite, obrazuju Descartesov¹ pravougli koordinatni sistem

¹René Descartes (31.mart 1596.–11.februar 1650.) bio je francuski filozof, matematičar i naučnik.

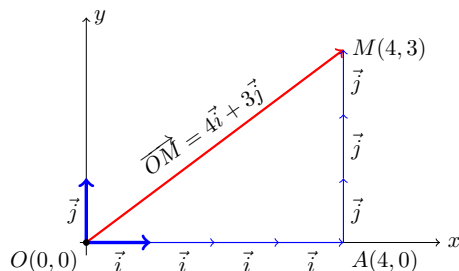
Dakle tri uzajamno ortogonalne orjentisane prave, koje prolaze kroz tačku O , obrazuju Descartesov pravougli koordinatni sistem. Prave koje obrazuju pravougli koordinatni sistem nazivaju se koordinatne ose, a njihova zajednička tačka O je koordinatni početak.

Ako se koordinatne ose obilježe sa Ox , Oy , Oz i orijentišu kao na Slici 10.8a kaže se da one obrazuju desni prostorni koordinatni sistem i nazivaju se respektivno apscisna osa, ordinatna osa i aplikativna osa, odnosno x -osa, y -osa i z -osa. Jedinične vektore (ort-vektori ili ortovi) koordinatnih osa Ox , Oy , Oz , (Slika 10.8b) označavaćemo sa \vec{i} , \vec{j} i \vec{k} . Koordinatne ose x , y i z , određuju koordinatne ravni, pa je tako xOy koordinatna ravan određena koordinatnim osama x i y , analogno su određene i koordinatne ravni xOz i yOz .

Pokažimo kako se tačka a zatim i vektor predstavljaju, prvo u ravni a zatim i u prostoru. Posmatrajmo Sliku 10.7, tj. slučaj u ravni ($z = 0$). Tačka M ima koordinate 4 i 3, 4 je njena x -koordinata i to je udaljenost od y -ose, dok je 3 njena y -koordinata i to je udaljenost od x -ose. Na ovaj način jednoznačno je određena tačka $M(4, 3)$ u ravni. Vektor \vec{OM} možemo predstaviti u bazi (\vec{i}, \vec{j}) pomoću ovih projekcija tačke. Sa Slike 10.7 vidimo da je

$$\vec{OM} = 4\vec{i} + 3\vec{j}.$$

Vidimo da je vektor \vec{OM} zbir dva vektora i to $\vec{OA} = 4\vec{i}$ i $\vec{AM} = 3\vec{j}$, odnosno linearna

Slika 10.7: Predstavljanje vektora u ravni

kombinacija vektora \vec{i} i \vec{j} .

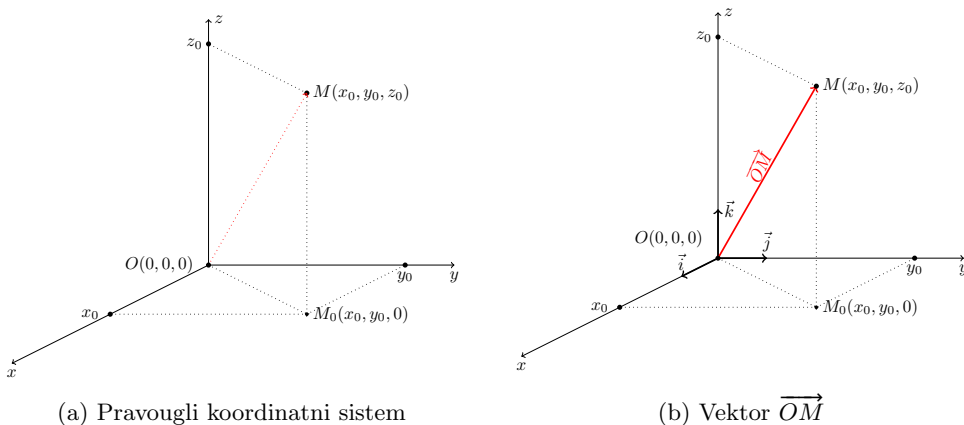
Na sličan način možemo predstaviti tačku u prostoru, odnosno njen odgovarajući vektor. U ovom slučaju imamo jednu dodatnu koordinatu z . Posmatrajmo Sliku 10.8a ili 10.8b. Koordinate tačke M su upravo njena odstojanja od koordinatnih ravni i to x_0 je odstojanje od yOz ravni, y_0 od xOz ravni i z_0 je odstojanje od xOy koordinatne ravni. Odredili smo položaj tačke u pravouglom koordinatnom sistemu, Slika 10.8a ili 10.8b.

Odredimo sada vektor \vec{OM} . Tačka M_0 je projekcija tačke M na koordinatnu ravan xOy (spustimo normalu kroz tačku M na xOy i presječna tačka normale i koordinatne ravni je tražena tačka). Odredimo sada vektor \vec{OM}_0 . Njegova početna tačka je O , a krajnja $M_0(x_0, y_0, 0)$, pa je $\vec{OM}_0 = x_0\vec{i} + y_0\vec{j}$. Prava koja prolazi kroz tačke M i M_0 paralelna je sa z osom, pa je vektor kojem je početna tačka M_0 a krajnja M , $\vec{M_0M} = z_0\vec{k}$. Na kraju, vektor koji spaja koordinatni početak i tačku M računamo kao zbir vektora \vec{OM}_0 i $\vec{M_0M}$, tj. $\vec{OM} = \vec{OM}_0 + \vec{M_0M} = x_0\vec{i} + y_0\vec{j} + z_0\vec{k}$. Drugim riječima, da bi odredili vektor kojem je početna tačka koordinatni početak O , a krajnja tačka M , dovoljno je da

znamo koordinate te krajnje tačke M , tj. vrijedi

$$\overrightarrow{OM} = x_0\vec{i} + y_0\vec{j} + z_0\vec{k}.$$

Dakle i ovdje smo vektor \overrightarrow{OM} predstavili kao linearnu kombinaciju vektora, ali sada tri vektora \vec{i} , \vec{j} i \vec{k} . Osim notacije $\overrightarrow{OM} = x_0\vec{i} + y_0\vec{j} + z_0\vec{k}$ koristimo i sljedeću notaciju

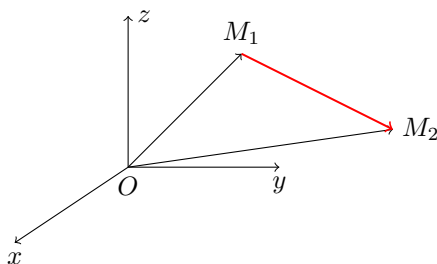

Slika 10.8: Pravougli koordinatni sistem u prostoru

$$\overrightarrow{OM} = (x_0, y_0, z_0).$$

Inače vektor \overrightarrow{OM} se naziva i vektor položaja tačke M .

Neka su date dvije tačke $M_1(x_1, y_1, z_1)$ i $M_2(x_2, y_2, z_2)$ kao na Slici 10.9. Kako izraziti vektor $\overrightarrow{M_1M_2}$? Vidimo da je $\overrightarrow{OM_2} = \overrightarrow{OM_1} + \overrightarrow{M_1M_2}$. Sada je

Slika 10.9: Predstavljenje vektora $\overrightarrow{M_1M_2}$

$$\begin{aligned} \overrightarrow{M_1M_2} &= \overrightarrow{OM_2} - \overrightarrow{OM_1} = (x_2\vec{i} + y_2\vec{j} + z_2\vec{k}) - (x_1\vec{i} + y_1\vec{j} + z_1\vec{k}) \\ &= (x_2 - x_1)\vec{i} + (y_2 - y_1)\vec{j} + (z_2 - z_1)\vec{k}, \end{aligned}$$

tj. vrijedi

$$\overrightarrow{M_1M_2} = (x_2 - x_1)\vec{i} + (y_2 - y_1)\vec{j} + (z_2 - z_1)\vec{k}. \quad (10.2)$$

Dakle, ako su date koordinate početne i krajnje tačke vektora, njegove koeficijente računamo tako što od koordinata krajnje tačke oduzimamo koordinate početne tačke.

PRIMJER 10.1.

Ispitati da li su vektori $\vec{a} = (4, -6, 10)$ i $\vec{b} = (-6, 9, -15)$ kolinearni.

Rješenje:

Znamo da su dva vektora kolinearna ako leže na istom nosaču (pravoj) ili se mogu paralelnim pomjeranjem dovesti na isti nosač. Ako leže na istom nosaču onda je

$$\vec{a} = k\vec{b} \Leftrightarrow (a_1, a_2, a_3) = k(b_1, b_2, b_3),$$

dva vektora su jednaka ako su im odgovarajući koeficijenti jednaki pa je

$$a_1 = kb_1 \Leftrightarrow \frac{a_1}{b_1} = k,$$

$$a_2 = kb_2 \Leftrightarrow \frac{a_2}{b_2} = k,$$

$$a_3 = kb_3 \Leftrightarrow \frac{a_3}{b_3} = k,$$

pa dobijamo produženu proporciju

$$\frac{a_1}{b_1} = \frac{a_2}{b_2} = \frac{a_3}{b_3} = k.$$

Sada samo treba ispitati da li koeficijenti vektora zadovoljavaju prethodnu proporciju. Vrijedi

$$\frac{4}{-6} = \frac{-6}{9} = \frac{10}{-15} = -\frac{2}{3},$$

dakle vektori su kolinearni.

PRIMJER 10.2.

Odrediti parametre α i β tako da vektori $\vec{a} = (\alpha, 1, -4)$ i $\vec{b} = (3, 4, \beta)$ budu kolinearni.

Rješenje:

Koristimo ponovo uslov (10.1)

$$\frac{\alpha}{3} = \frac{1}{4} = \frac{-4}{\beta},$$

$$\frac{\alpha}{3} = \frac{1}{4} \Leftrightarrow \alpha = \frac{3}{4},$$

$$\frac{1}{4} = \frac{-4}{\beta} \Leftrightarrow \beta = -16.$$

PRIMJER 10.3.

Razložiti vektor \vec{a} u pravcu vektora \vec{b} i \vec{c} , ako je $\vec{a} = 3\vec{p} - 2\vec{q}$, $\vec{b} = -2\vec{p} + \vec{q}$ i $\vec{c} = 7\vec{p} - 4\vec{q}$.

Rješenje:

Vrijedi

$$\begin{aligned}\vec{a} &= \alpha\vec{b} + \beta\vec{c} \\ 3\vec{p} - 2\vec{q} &= \alpha(-2\vec{p} + \vec{q}) + \beta(7\vec{p} - 4\vec{q}) \\ 3\vec{p} - 2\vec{q} &= (-2\alpha + 7\beta)\vec{p} + (\alpha - 4\beta)\vec{q},\end{aligned}$$

izjednačavajući koeficijente dobijamo sistem

$$\begin{aligned}3 &= -2\alpha + 7\beta \\ -2 &= \alpha - 4\beta,\end{aligned}$$

čijim rješavanjem dobijamo $\alpha = 2$, $\beta = 1$, pa je

$$\vec{a} = 2\vec{b} + \vec{c}.$$

PRIMJER 10.4.

Ispitati linearnu zavisnost vektora $\vec{a} = (1, 2, 0)$, $\vec{b} = (2, -4, 1)$, $\vec{c} = (1, -1, -1)$.

Rješenje:

I način—rang matrice

Formirajmo matricu čiji su elementi jedne vrste upravo koeficijenti jednog od vektora, druge vrste koeficijenti drugog vektora i treće vrste koeficijenti trećeg vektora. Zatim odredimo rang te matrice. Vrijedi

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 0 \\ 2 & -4 & 1 \\ 1 & -1 & -1 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 0 \\ 0 & -8 & 1 \\ 0 & -3 & -1 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 2 & 0 \\ 0 & -8 & 1 \\ 0 & 0 & 11 \end{pmatrix},$$

dakle $\text{rang } A = 3$, tj. imamo tri nezavisne vrste ili kolone, a pošto su u matrici elementi vrsta koeficijenti od vektora to su naši vektori nezavisni.

II način—sistem homogenih jednačina

Vektori \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} su linearno nezavisni ako jednačina $\alpha\vec{a} + \beta\vec{b} + \gamma\vec{c} = \vec{0}$ ima samo trivijalno rješenje, tj. $\alpha = \beta = \gamma = 0$. U suprotnom, ako ima i drugih rješenja, vektori su zavisni. Vrijedi

$$\alpha\vec{a} + \beta\vec{b} + \gamma\vec{c} = \vec{0} \Leftrightarrow$$

$$\alpha(\vec{i} + 2\vec{j}) + \beta(2\vec{i} - 4\vec{j} + \vec{k}) + \gamma(\vec{i} - \vec{j} - \vec{k}) = \vec{0} \Leftrightarrow$$

$$(\alpha + 2\beta + \gamma)\vec{i} + (2\alpha - 4\beta - \gamma)\vec{j} + (\beta - \gamma)\vec{k} = \vec{0}, \quad (\vec{0} \text{ predstavlja nula-vektor}).$$

Iz posljednje jednakosti dobijamo homogeni sistem

$$\begin{cases} \alpha + 2\beta + \gamma = 0 \\ 2\alpha - 4\beta - \gamma = 0 \\ \beta - \gamma = 0, \end{cases}$$

a vrijednost determinante je

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 2 & -4 & -1 \\ 0 & 1 & -1 \end{vmatrix} = 11 \neq 0.$$

Dakle sistem ima samo trivijalno rješenje $\alpha = \beta = \gamma = 0$. Zaključujemo da su posmatrani vektori linearno nezavisni.

Predstavljajući vektore analitički, tj. nekom formulom, znatno je proširena primjena vektora, a samim tim i kalkulacije sa vektorima su učinjene znatno jednostavnijim. Na početku ovog poglavlja vidjeli smo kako se računa proizvod skalara i vektora. Sada možemo, imajući u vidu kako se predstavljaju vektori analitički, pomnožiti međusobno dva ili više vektora. Prvo ćemo vidjeti kako se računa proizvod dva vektora. Rezultat ovih operacija može biti skalar ili vektor.

10.2 Skalarni proizvod

Neka su data dva vektora \vec{x} i \vec{y} . Kada je rezultat operacije množenja ova dva vektora skalar, onda se radi o skalarnom proizvodu. Slijedi definicija.

DEFINICIJA 10.6 (Skalarni proizvod).

Broj, odnosno skalar

$$|\vec{x}||\vec{y}| \cos \angle(\vec{x}, \vec{y})$$

naziva se skalarni proizvod vektora \vec{x} i \vec{y} i obilježava se sa

$$\vec{x} \cdot \vec{y}.$$

Dakle, vrijedi

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = |\vec{x}||\vec{y}| \cos \angle(\vec{x}, \vec{y}),$$

gdje je $\angle(\vec{x}, \vec{y})$ ugao između vektora \vec{x} i \vec{y} .

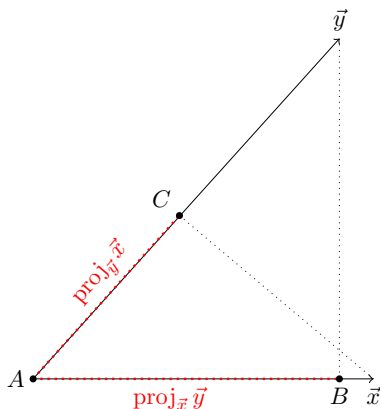
Skalarni proizvod je binarna operacija, koja nije zatvorena, pošto rezultat proizvoda $\vec{x} \cdot \vec{y}$ nije vektor nego skalar.

Primjetimo da je $|\vec{y}| \cos \angle(\vec{x}, \vec{y})$ ortogonalna projekcija vektora \vec{y} na osu vektora \vec{x} (ili preciznije na pravu ili nosač vektora \vec{x}). Sada je

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = |\vec{x}| \text{proj}_{\vec{x}} \vec{y},$$

vrijedi i

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = |\vec{y}| \operatorname{proj}_{\vec{y}} \vec{x}.$$

Slika 10.10: Projekcije vektora

Osobine skalarnog proizvoda date su u sljedećoj teoremi.

TEOREMA 10.2 (Osobine skalarnog proizvoda).

Neka su $\vec{x}, \vec{y}, \vec{z}$ proizvoljni vektori, a α proizvoljan skalar. Vrijedi

- (1) $\vec{x} \cdot \vec{y} = \vec{y} \cdot \vec{x}$;
- (2) $\vec{x} \cdot (\vec{y} + \vec{z}) = \vec{x} \cdot \vec{y} + \vec{x} \cdot \vec{z}$;
- (3) $(\alpha \vec{x}) \cdot \vec{y} = \alpha(\vec{x} \cdot \vec{y})$;
- (4) $\vec{x} \cdot \vec{x} = |\vec{x}|^2$;
- (5) $|\vec{x} \cdot \vec{y}| \leq |\vec{x}| \cdot |\vec{y}|$ (Cauchy¹-Schwarzova² nejednakost).

Dokaz. Dokažimo samo osobinu (4). Na osnovu definicije skalarnog proizvoda je

$$\vec{x} \cdot \vec{x} = |\vec{x}| \cdot |\vec{x}| \cos \angle(\vec{x}, \vec{x}) = |\vec{x}| \cdot |\vec{x}| \cos 0 = |\vec{x}| \cdot |\vec{x}| = |\vec{x}|^2.$$

□

Imajući u vidu da je $\cos 0 = 1$, $\cos 90^\circ = \cos \frac{\pi}{2} = 0$, izračunajmo skalarnе proizvode sa ortovima $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$. Vrijedi

$$\vec{i} \cdot \vec{i} = |\vec{i}| \cdot |\vec{i}| \cos 0 = 1 \cdot 1 \cdot 1 = 1,$$

¹Augustin-Louis Cauchy (21. avgust 1789.–23. maj 1857. godine) bio je francuski matematičar, inženjer i fizičar koji je napravio pionirske doprinose u mnogim oblastima matematike. Bio je jedan od prvih matematičara koji koristi rigorozne dokaze u matematičkoj analizi.

²Karl Hermann Amandus Schwarz (25. januar 1843. – 30. novembar 1921. godine) bio je njemački matematičar najviše poznat po doprinosu u kompleksnoj analizi.

$$\begin{aligned}\vec{j} \cdot \vec{j} &= |\vec{j}| \cdot |\vec{j}| \cos 0 = 1, \\ \vec{k} \cdot \vec{k} &= |\vec{k}| \cdot |\vec{k}| \cos 0 = 1, \\ \vec{i} \cdot \vec{j} &= \vec{j} \cdot \vec{i} = |\vec{i}| \cdot |\vec{j}| \cos \frac{\pi}{2} = 1 \cdot 1 \cdot 0 = 0, \\ \vec{i} \cdot \vec{k} &= \vec{k} \cdot \vec{i} = |\vec{i}| \cdot |\vec{k}| \cos \frac{\pi}{2} = 0, \\ \vec{j} \cdot \vec{k} &= \vec{k} \cdot \vec{j} = |\vec{j}| \cdot |\vec{k}| \cos \frac{\pi}{2} = 0.\end{aligned}$$

Dakle

$$\vec{i} \cdot \vec{i} = \vec{j} \cdot \vec{j} = \vec{k} \cdot \vec{k} = 1 \quad (10.3)$$

i

$$\vec{i} \cdot \vec{j} = \vec{j} \cdot \vec{i} = \vec{i} \cdot \vec{k} = \vec{k} \cdot \vec{i} = \vec{j} \cdot \vec{k} = \vec{k} \cdot \vec{j} = 0. \quad (10.4)$$

U sljedećoj teoremi date su neke geometrijske osobine vektora koje možemo iskazati preko skalarnog proizvoda.

TEOREMA 10.3.

Neka su \vec{x}, \vec{y} proizvoljni vektori. Vrijedi

(1) $|\vec{x}| = (\vec{x} \cdot \vec{x})^{\frac{1}{2}}$ (*dužina, intenzitet, modul ili norma vektora*);

(2) $\cos \sphericalangle(\vec{x}, \vec{y}) = \frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{|\vec{x}| |\vec{y}|}$ (*ugao između vektora*);

(3) $\text{proj}_{\vec{y}} \vec{x} = \frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{|\vec{y}|} \vec{y}, \vec{y} \neq \vec{0}$ (*projekcija vektora \vec{x} na vektor \vec{y}*);

(4) $\vec{x} \perp \vec{y} \Leftrightarrow (\vec{x} \cdot \vec{y} = 0, \vec{x} \neq \vec{0} \wedge \vec{y} \neq \vec{0})$ (*ortogonalnost vektora*).

Pokažimo kako se računaju vrijednosti iskazane u prethodnoj teoremi u ortonormiranoj bazi, tj. bazi koju čine vektori $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$. Neka su $\vec{x} = x_1\vec{i} + x_2\vec{j} + x_3\vec{k}$ i $\vec{y} = y_1\vec{i} + y_2\vec{j} + y_3\vec{k}$. Tada je

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = (x_1\vec{i} + x_2\vec{j} + x_3\vec{k}) \cdot (y_1\vec{i} + y_2\vec{j} + y_3\vec{k}),$$

a kako vrijedi (10.3) i (10.4) to je

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = x_1y_1 + x_2y_2 + x_3y_3.$$

Posljednja formula nam kaže kako se računa skalarni proizvod dva vektora koji su zadani u ortonormiranoj bazi ($\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$). Koristeći prethodnu formulu, vrijedi

$$\vec{x} \cdot \vec{x} = x_1^2 + x_2^2 + x_3^2,$$

a kako je $\vec{x} \cdot \vec{x} = |\vec{x}|^2$, to dobijamo

$$|\vec{x}| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + x_3^2}.$$

Ovo je formula za računanje dužine (ili norme ili intenziteta) vektora koji je zadan u ortonormiranoj bazi. Dalje vrijedi

$$\cos \sphericalangle(\vec{x}, \vec{y}) = \frac{x_1y_1 + x_2y_2 + x_3y_3}{\sqrt{x_1^2 + x_2^2 + x_3^2} \sqrt{y_1^2 + y_2^2 + y_3^2}},$$

$$\text{proj}_{\vec{y}} \vec{x} = \frac{x_1y_1 + x_2y_2 + x_3y_3}{\sqrt{y_1^2 + y_2^2 + y_3^2}},$$

te

$$\vec{x} \perp \vec{y} \Leftrightarrow (x_1y_1 + x_2y_2 + x_3y_3 = 0, \vec{x} \neq \vec{0} \wedge \vec{y} \neq \vec{0}).$$

Prva od posljednje tri formule je formula za računanje ugla između dva vektora \vec{x} i \vec{y} , sljedeća formula je za računanje projekcije vektora \vec{x} na osu određenu vektorom \vec{y} , a treća formula služi za ispitivanje ortogonalnosti dva vektora.

PRIMJER 10.5.

Dati su vektori $\vec{a} = (-1, 2, 1)$ i $\vec{b} = (1, -3, 2)$.

Izračunati (a) $|\vec{a}|$; (b) $|\vec{b}|$; (c) $\vec{a} \cdot \vec{b}$; (d) $\cos \sphericalangle(\vec{a}, \vec{b})$; (e) $\text{proj}_{\vec{a}} \vec{b}$.

Rješenje:

Vrijedi

$$(a) |\vec{a}| = \sqrt{a_1^2 + a_2^2 + a_3^2} = \sqrt{1 + 4 + 1} = \sqrt{6};$$

$$(b) |\vec{b}| = \sqrt{b_1^2 + b_2^2 + b_3^2} = \sqrt{1 + 9 + 4} = \sqrt{14};$$

$$(c) \vec{a} \cdot \vec{b} = a_1b_1 + a_2b_2 + a_3b_3 = (-1, 2, 1) \cdot (1, -3, 2) = -1 - 6 + 2 = -5;$$

$$(d) \cos \sphericalangle(\vec{a}, \vec{b}) = \frac{a_1b_1 + a_2b_2 + a_3b_3}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2 + a_3^2} \sqrt{b_1^2 + b_2^2 + b_3^2}} = \frac{(-1, 2, 1) \cdot (1, -3, 2)}{\sqrt{1 + 4 + 1} \sqrt{1 + 9 + 4}} = \frac{-1 - 6 + 2}{\sqrt{6} \sqrt{14}} = \frac{-5}{\sqrt{84}};$$

$$(e) \text{proj}_{\vec{a}} \vec{b} = \frac{\vec{a} \cdot \vec{b}}{|\vec{a}|} = \frac{-5}{\sqrt{6}}.$$

PRIMJER 10.6.

Izračunati unutrašnje uglove i obim trougla $\triangle ABC$ čija su tjemena $A(2, -1, 3)$, $B(1, 1, 1)$, $C(0, 0, 5)$.

Rješenje:

Vidjeti Sliku 10.11, vrijedi

$$\begin{aligned}\vec{AB} \cdot \vec{AC} &= |\vec{AB}| \cdot |\vec{AC}| \cos \alpha \Leftrightarrow \cos \alpha = \frac{\vec{AB} \cdot \vec{AC}}{|\vec{AB}| \cdot |\vec{AC}|} \\ \vec{BA} \cdot \vec{BC} &= |\vec{BA}| \cdot |\vec{BC}| \cos \beta \Leftrightarrow \cos \beta = \frac{\vec{BA} \cdot \vec{BC}}{|\vec{BA}| \cdot |\vec{BC}|}.\end{aligned}$$

Uglove α i β računamo koristeći prethodne formule, dok treći ugao možemo dobiti iz $\alpha + \beta + \gamma = \pi$. Dalje je

$$\begin{aligned}\vec{AB} &= (-1, 2, -2), \quad \vec{BA} = -\vec{AB} = (1, -2, 2) \\ \vec{AC} &= (-2, 1, 2) \\ \vec{BC} &= (-1, -1, 4)\end{aligned}$$

pa je

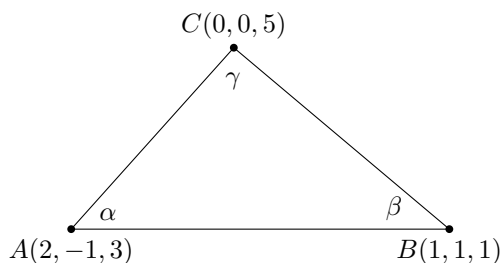
$$\begin{aligned}\cos \alpha &= \frac{(-1, 2, -2) \cdot (-2, 1, 2)}{\sqrt{1+4+4}\sqrt{4+1+4}} = 0 \Leftrightarrow \alpha = \frac{\pi}{2} \\ \cos \beta &= \frac{(1, -2, 2) \cdot (-1, -1, 4)}{\sqrt{1+4+4}\sqrt{1+1+16}} = \frac{\sqrt{2}}{2} \Leftrightarrow \beta = \frac{\pi}{4}\end{aligned}$$

i

$$\gamma = \pi - \alpha - \beta = \frac{\pi}{4}.$$

Obim trougla je

$$\begin{aligned}O &= |\vec{AB}| + |\vec{BC}| + |\vec{CA}| = \sqrt{1+4+4} + \sqrt{1+1+16} + \sqrt{4+1+4} \\ &= 6 + \sqrt{18} = 6 + 3\sqrt{2}.\end{aligned}$$

Slika 10.11: Trougao $\triangle ABC$

PRIMJER 10.7.

Date su tačke $A(3, 3, -2)$, $B(0, -3, 4)$, $C(0, -3, 0)$, $D(0, 2, -4)$. Izračunati $\text{proj}_{\overrightarrow{AB}} \overrightarrow{CD}$.

Rješenje:

Sa Slike 10.12 je $\cos \varphi = \frac{\text{proj}_{\overrightarrow{AB}} \overrightarrow{CD}}{|\overrightarrow{CD}|}$ pa je $\text{proj}_{\overrightarrow{AB}} \overrightarrow{CD} = |\overrightarrow{CD}| \cos \varphi$, znamo da je $\cos \varphi = \frac{\overrightarrow{CD} \cdot \overrightarrow{AB}}{|\overrightarrow{CD}| |\overrightarrow{AB}|}$, te vrijedi

$$\text{proj}_{\overrightarrow{AB}} \overrightarrow{CD} = |\overrightarrow{CD}| \frac{\overrightarrow{CD} \cdot \overrightarrow{AB}}{|\overrightarrow{CD}| |\overrightarrow{AB}|} = \frac{\overrightarrow{CD} \cdot \overrightarrow{AB}}{|\overrightarrow{AB}|}.$$

Određimo sada \overrightarrow{AB} , \overrightarrow{CD} , $|\overrightarrow{AB}|$

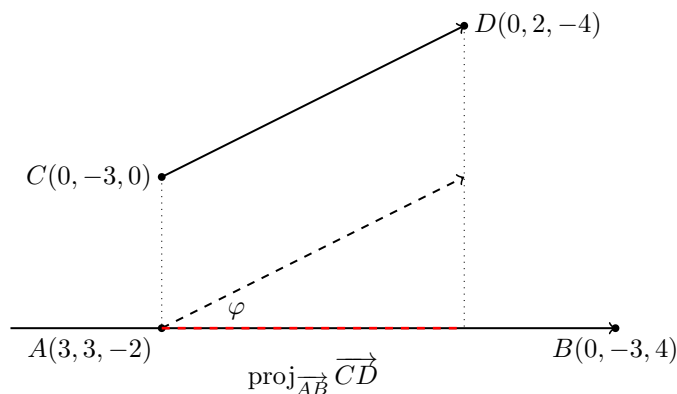
$$\overrightarrow{CD} = (0 - 0)\vec{i} + (2 - (-3))\vec{j} + (-4 - 0)\vec{k} = (0, 5, -4),$$

$$\overrightarrow{AB} = (0 - 3)\vec{i} + (-3 - 3)\vec{j} + (4 - (-2))\vec{k} = (-3, -6, 6),$$

$$|\overrightarrow{AB}| = \sqrt{9 + 36 + 36} = 9,$$

pa je na kraju

$$\text{proj}_{\overrightarrow{AB}} \overrightarrow{CD} = \frac{(0, 5, -4) \cdot (-3, -6, 6)}{9} = \frac{0 - 30 - 24}{9} = -6.$$

Slika 10.12: Projekcija vektora

NAPOMENA 10.1.

Vidimo da na Slici 10.12 vektori nisu dobro orjentisani, zbog negativne projekcije.

10.3 Vektorski proizvod

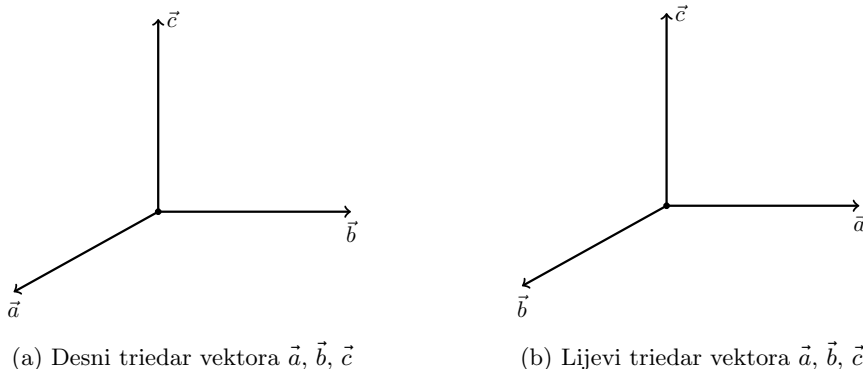
Kao što je prethodno pomenuto, rezultat operacije množenja dva vektora može biti i vektor, pa stoga imamo potrebu uvesti i vektorski proizvod dva vektora.

Iz Definicije skalarnog proizvoda 10.6 lako je vidjeti da je operacija skalarnog proizvoda, a to je navedeno i u Teoremi o osobinama skalarnog proizvoda 10.2, komutativna operacija, tj. da vrijedi $\vec{x} \cdot \vec{y} = \vec{y} \cdot \vec{x}$. Vidjećemo da vektorski proizvod nema ovu osobinu. Zbog toga će nam trebati preciznija informacija o rasporedu vektora u prostoru, pa najprije definišemo pojam desnog, odnosno lijevog, triedra tri vektora.

DEFINICIJA 10.7 (Desni triedar).

Kaže se da tri nekomplanarna vektora \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} sa zajedničkim početkom obrazuju redom desni triedar ako se rotacija vektora \vec{a} prema vektoru \vec{b} , najkraćim putem, posmatrano sa kraja vektora \vec{c} , vrši suprotno kretanju kazaljke na satu (Slika 10.13a).

Na sličan način definiše se lijevi triedar koji obrazuju tri nekomplanarna vektora \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} sa zajedničkim početkom (Slika 10.13b).

Slika 10.13: Desni i lijevi triedar vektora

Razlikujući desni i lijevi triedar, možemo sada navesti definiciju vektorskog proizvoda.

DEFINICIJA 10.8 (Vektorski proizvod).

Ako je \vec{n}_0 jedinični vektor normalan na ravan koju obrazuju vektori \vec{x} i \vec{y} , pri čemu \vec{x} , \vec{y} i \vec{n}_0 obrazuju desni triedar, onda se vektor

$$|\vec{x}||\vec{y}| \sin \angle(\vec{x}, \vec{y}) \vec{n}_0$$

naziva vektorski proizvod vektora \vec{x} i \vec{y} i obilježava sa $\vec{x} \times \vec{y}$.

Dakle, vrijedi

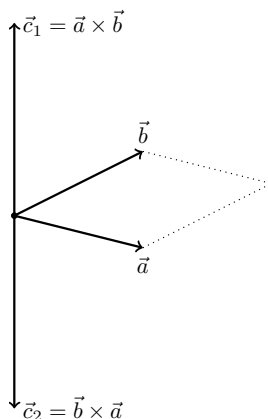
$$\vec{x} \times \vec{y} = |\vec{x}||\vec{y}| \sin \angle(\vec{x}, \vec{y}) \vec{n}_0$$

i

$$|\vec{x} \times \vec{y}| = |\vec{x}||\vec{y}|\sin \sphericalangle(\vec{x}, \vec{y})|.$$

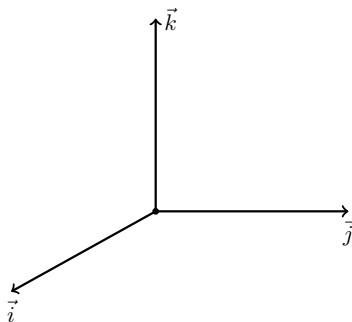
Vektorski proizvod dva vektora \vec{x} , \vec{y} je vektor \vec{z} , koji je normalan na ravan koju obrazuju vektori \vec{x} i \vec{y} , intenzitet mu je jednak $|\vec{x}||\vec{y}|\sin \sphericalangle(\vec{x}, \vec{y})|$, a smjer mu je takav da \vec{x} , \vec{y} i \vec{z} obrazuju triedar desne orijentacije.

Ako je $\vec{c}_1 = \vec{a} \times \vec{b}$ i $\vec{c}_2 = \vec{b} \times \vec{a}$, međusobni raspored vektora prikazan je na Slici 10.14. Iz same definicije i Slike 10.14 vidimo da je $\vec{c}_1 = -\vec{c}_2$, drugim riječima vektori \vec{c}_1 i \vec{c}_2 su

Slika 10.14: Vektori \vec{c}_1 i \vec{c}_2

suprotni, a operacija vektorski proizvod je antikomutativna operacija.

Kako ortovi \vec{i} , \vec{j} , \vec{k} obrazuju triedar desne orijentacije, kao na Slici 10.15, to na osnovu

Slika 10.15: Ort-vektori \vec{i} , \vec{j} , \vec{k}

definicije vektorskog proizvoda dobijamo

$$\begin{array}{lll} \vec{i} \times \vec{i} = \vec{0} & \vec{i} \times \vec{j} = \vec{k} & \vec{i} \times \vec{k} = -\vec{j} \\ \vec{j} \times \vec{i} = -\vec{k} & \vec{j} \times \vec{j} = \vec{0} & \vec{j} \times \vec{k} = \vec{i} \\ \vec{k} \times \vec{i} = \vec{j} & \vec{k} \times \vec{j} = -\vec{i} & \vec{k} \times \vec{k} = \vec{0}. \end{array}$$

Vrijedi sljedeća teorema.

TEOREMA 10.4 (Osobine vektorskog proizvoda).

Ako su \vec{x} , \vec{y} , \vec{z} proizvoljni vektori i α je proizvoljan skalar, onda je

- (1) $\vec{x} \times \vec{y} = -(\vec{y} \times \vec{x})$;
- (2) $(\alpha\vec{x}) \times \vec{y} = \vec{x} \times (\alpha\vec{y}) = \alpha(\vec{x} \times \vec{y})$;
- (3) $\vec{x} \times (\vec{y} + \vec{z}) = \vec{x} \times \vec{y} + \vec{x} \times \vec{z}$.

Ako su vektori \vec{x} , \vec{y} dati u ortonormiranoj bazi, tj. $\vec{x} = (x_1, x_2, x_3)$ i $\vec{y} = (y_1, y_2, y_3)$ tada je

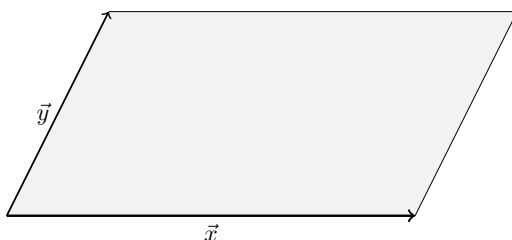
$$\begin{aligned}\vec{x} \times \vec{y} &= (x_1\vec{i} + x_2\vec{j} + x_3\vec{k}) \times (y_1\vec{i} + y_2\vec{j} + y_3\vec{k}) \\ &= (x_2y_3 - x_3y_2)\vec{i} + (x_3y_1 - x_1y_3)\vec{j} + (x_1y_2 - y_1x_2)\vec{k}.\end{aligned}$$

Posljednju jednakost možemo pisati u obliku determinante

$$\vec{x} \times \vec{y} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ x_1 & x_2 & x_3 \\ y_1 & y_2 & y_3 \end{vmatrix}.$$

Primjena vektorskog proizvoda. Iz definicije vektorskog proizvoda proizilazi da je intenzitet vektorskog proizvoda \vec{x} i \vec{y} jednak površini paralelograma koju formiraju ova dva vektora. Ako označimo sa P ovu površinu, vrijedi

$$P = |\vec{x} \times \vec{y}|.$$

Slika 10.16: Površina paralelograma

U slučaju da su vektori \vec{x} i \vec{y} paralelni ili ako imaju isti nosač tada je

$$\vec{x} \times \vec{y} = \vec{0},$$

jer je $\sphericalangle(\vec{x}, \vec{y}) = 0$, pa je $\sin \sphericalangle(\vec{x}, \vec{y}) = 0$ ($\vec{x} \times \vec{y} = |\vec{x}||\vec{y}| \sin \sphericalangle(\vec{x}, \vec{y})\vec{n}_0$). Koristeći vektorski proizvod možemo ispitati kolinearnost vektora, tj. vrijedi

$$\vec{x} \times \vec{y} = \vec{0} \Leftrightarrow (\vec{x} \parallel \vec{y}, \vec{x} \neq \vec{0} \wedge \vec{y} \neq \vec{0}).$$

PRIMJER 10.8.

Ako je $|\vec{a}| = 10$, $|\vec{b}| = 5$, $\vec{a} \cdot \vec{b} = 12$, izračunati $|\vec{a} \times \vec{b}|$.

Rješenje:

Vrijedi

$$\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}||\vec{b}| \cos \varphi \Leftrightarrow \cos \varphi = \frac{\vec{a} \cdot \vec{b}}{|\vec{a}||\vec{b}|} = \frac{12}{50} = \frac{6}{25},$$

$$|\vec{a} \times \vec{b}| = |\vec{a}||\vec{b}| \sin \varphi = 5 \cdot 10 \sqrt{1 - \cos^2 \varphi} = 5 \cdot 10 \sqrt{1 - \left(\frac{6}{25}\right)^2} = 2\sqrt{589}.$$

PRIMJER 10.9.

Izračunati površinu i visinu h_C trougla $\triangle ABC$, čiji su vrhovi $A(1, 2, 3)$, $B(-2, 5, 4)$, $C(2, 5, 8)$.

Rješenje:

Vidi Sliku 10.17, površinu trougla računamo

$$P_{\triangle ABC} = \frac{1}{2}P_{\square ABCD} = \frac{1}{2}|\vec{AB} \times \vec{AC}|.$$

Vrijedi

$$\vec{AB} = (-3, 3, 1)$$

$$\vec{AC} = (1, 3, 5)$$

$$\vec{AB} \times \vec{AC} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ -3 & 3 & 1 \\ 1 & 3 & 5 \end{vmatrix} = 12\vec{i} + 16\vec{j} - 12\vec{k}$$

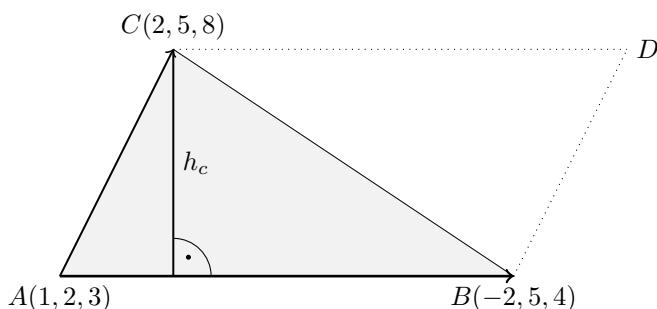
$$P_{\triangle ABC} = \frac{1}{2}|\vec{AB} \times \vec{AC}| = \frac{1}{2}\sqrt{12^2 + 16^2 + 12^2} = \frac{1}{2}\sqrt{544} = 2\sqrt{34}.$$

Površina trougla je $P_{\triangle ABC} = 2\sqrt{34}$.

Visinu možemo izračunati i na drugi način $P_{\triangle ABC} = \frac{1}{2}|\vec{AB}| \cdot h_c$, pa je

$$h_c = \frac{2P_{\triangle ABC}}{|\vec{AB}|} = \frac{4\sqrt{34}}{\sqrt{9+9+1}} = \frac{4\sqrt{34}}{\sqrt{19}} = \frac{4\sqrt{646}}{19},$$

visina je $h_C = \frac{4\sqrt{646}}{19}$.

Slika 10.17: Površina trougla

PRIMJER 10.10.

Izračunati projekciju vektora $\vec{a} = (3, -12, 4)$ na vektor $\vec{b} = \vec{c} \times \vec{d}$, ako je $\vec{c} = (1, 0, -2)$, $\vec{d} = (1, 3, -4)$.

Rješenje:

Izračunajmo prvo vektor $\vec{b} = \vec{c} \times \vec{d}$

$$\vec{b} = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 1 & 0 & -2 \\ 1 & 3 & -4 \end{vmatrix} = 6\vec{i} + 2\vec{j} + 3\vec{k},$$

sada je projekcija

$$\text{proj}_{\vec{b}} \vec{a} = \frac{\vec{a} \cdot \vec{b}}{|\vec{b}|} = \frac{(3, -12, 4) \cdot (6, 2, 3)}{\sqrt{6^2 + 2^2 + 3^2}} = \frac{6}{7}.$$

PRIMJER 10.11.

Neka je $|\vec{a}| = 5$, $|\vec{b}| = 5$, $\angle(\vec{a}, \vec{b}) = \frac{\pi}{4}$, izračunati površinu paralelograma konstruisan nad vektorima $\vec{m} = 2\vec{b} - \vec{a}$ i $\vec{n} = 3\vec{a} + 2\vec{b}$.

Rješenje:

$$\begin{aligned} |\vec{m} \times \vec{n}| &= |(2\vec{b} - \vec{a}) \times (3\vec{a} + 2\vec{b})| = |6\vec{b} \times \vec{a} + \underbrace{4\vec{b} \times \vec{b}}_{=0} - \underbrace{3\vec{a} \times \vec{a}}_{=0} - 2\vec{a} \times \vec{b}| \\ &= |6\vec{b} \times \vec{a} + 2\vec{b} \times \vec{a}| = 8|\vec{b} \times \vec{a}| = 8|\vec{b}||\vec{a}|\sin \angle(\vec{a}, \vec{b}) = 8 \cdot 5 \cdot 5 \cdot \frac{\sqrt{2}}{2} = 100\sqrt{2}. \end{aligned}$$

PRIMJER 10.12.

Određiti jedinični vektor koji je normalan na ravan određenu vektorima $\vec{a} = (1, 1, 0)$, $\vec{b} = (1, -1, 1)$.

Rješenje:

$$\vec{n} = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 1 & 1 & 0 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} = \vec{i} - \vec{j} - 2\vec{k},$$

$$\vec{n}_0 = \frac{\vec{n}}{|\vec{n}|} = \frac{\vec{i} - \vec{j} - 2\vec{k}}{\sqrt{1+1+4}} = \frac{1}{\sqrt{6}}\vec{i} - \frac{1}{\sqrt{6}}\vec{j} - \frac{2}{\sqrt{6}}\vec{k} = \left(\frac{1}{\sqrt{6}}, -\frac{1}{\sqrt{6}}, -\frac{2}{\sqrt{6}} \right).$$

10.4 Mješoviti proizvod tri vektora

Neka su data tri nekomplanarna vektora \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} i vektor \vec{d} normalan na vektore \vec{a} i \vec{b} . Pomnožimo li prvo \vec{a} i \vec{b} vektorski, a zatim $\vec{a} \times \vec{b}$ pomnožimo sa \vec{c} skalarno, dobijamo mješoviti proizvod

$$(\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c},$$

tri vektora \vec{a} , \vec{b} i \vec{c} . Ova tri vektora konstruišu (razapinju) paralelopiped Slika 10.18. U ovom slučaju \vec{a} , \vec{b} i \vec{c} , obrazuju triedar desne orijentacije. Površina baze paralelopipeda (Slika 10.18 paralelogram obojen sivo) jednaka je $|\vec{a} \times \vec{b}|$, dok je visina h jednaka $h = \text{proj}_{\vec{d}} \vec{c}$. Pa je sada

$$(\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c} = |\vec{a} \times \vec{b}| \vec{d}_0 \cdot \vec{c} = |\vec{a} \times \vec{b}| \text{proj}_{\vec{d}_0} \vec{c} = |\vec{a} \times \vec{b}| h = V,$$

gdje je $\vec{d}_0 = \frac{\vec{d}}{|\vec{d}|}$.

Sa druge strane, u slučaju drugačije orijentacije, tj. kada vektori \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} obrazuju triedar lijeve orijentacije, projekcija $\text{proj}_{\vec{d}_0} \vec{c}$ bi bila negativna. U ovom slučaju,

$$V = -(\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c}.$$

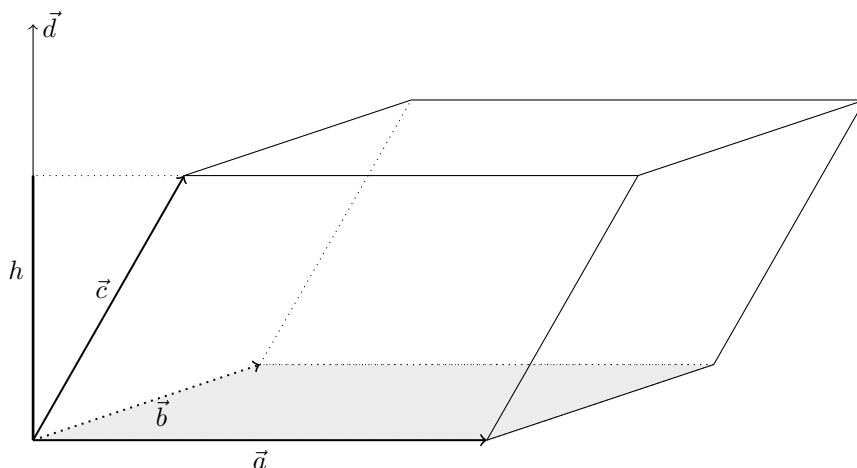
Prema tome, zapreminu paralelopipeda računamo

$$V = \pm(\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c},$$

gdje predznak biramo tako da zapremina ne bude negativna.

Ako su vektori \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} dati u ortonormiranoj bazi i ako vrijedi $\vec{a} = (a_1, a_2, a_3)$, $\vec{b} = (b_1, b_2, b_3)$, $\vec{c} = (c_1, c_2, c_3)$, tada zapreminu možemo računati ovako:

$$V = \pm \begin{vmatrix} a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \\ c_1 & c_2 & c_3 \end{vmatrix}.$$

Slika 10.18: Zapremina paralelepipeda

NAPOMENA 10.2.

Tri nenulta vektora su komplanarna ako je mješoviti proizvod tih vektora jednak 0.

PRIMJER 10.13.

Odrediti parametar t tako da vektori $\vec{a} = (\ln(t-2), -2, 6)$, $\vec{b} = (t, -2, 5)$, $\vec{c} = (0, -1, 3)$ budu komplanarni.

Rješenje:

U slučaju da su vektori \vec{a} , \vec{b} , \vec{c} komplanarni, da leže u istoj ravni, njihov mješoviti proizvod bio bi jednak 0. Pa iz uslova $(\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c} = 0$ računamo vrijednost parametra t , vrijedi

$$\begin{aligned}
 (\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c} &= \begin{vmatrix} \ln(t-2) & -2 & 6 \\ t & -2 & 5 \\ 0 & -1 & 3 \end{vmatrix} = -6\ln(t-2) - 6t + 5\ln(t-2) + 6t \\
 &= -\ln(t-2) = 0, \\
 \ln(t-2) = 0 &\Leftrightarrow e^0 = t-2 \Leftrightarrow t = 3.
 \end{aligned}$$

PRIMJER 10.14.

Odrediti zapreminu tetraedra čiji su vrhovi $A(3, 1, -2)$, $B(-4, 2, 3)$, $C(1, 5, -1)$, $D(-5, -1, 2)$. Kolika je visina tetraedra ako se za bazu uzme trougao $\triangle ABC$?

Rješenje:

Vidi Sliku 10.19, paralelopiped kojeg razapinju vektori \vec{AB} , \vec{AC} , \vec{AD} podijelimo na dva dijela sa ravni, čiji je dio predstavljen crvenim (osjenčenim) paralelogramom $\square BEFC$. Sada treba da izračunamo zapreminu tetraedra V_T određenog vrhovima A, B, C, D . Zapremina ovog tetredra predstavlja $\frac{1}{3}$ zapremine prizme V_P određene sa vrhovima A, B, C, E, F, D .

Pa je

$$V_T = \frac{1}{3}V_P = \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{2}V = \frac{1}{6}V$$

$$V = \pm(\vec{AB} \times \vec{AC}) \cdot \vec{AD}$$

$$\vec{AB} = (-7, 1, 5), \vec{AC} = (-2, 4, 1), \vec{AD} = (-8, -2, 4),$$

$$(\vec{AB} \times \vec{AC}) \cdot \vec{AD} = \begin{vmatrix} -7 & 1 & 5 \\ -2 & 4 & 1 \\ -8 & -2 & 4 \end{vmatrix} = 54,$$

$$V_T = \frac{1}{6} \cdot 54 = 9.$$

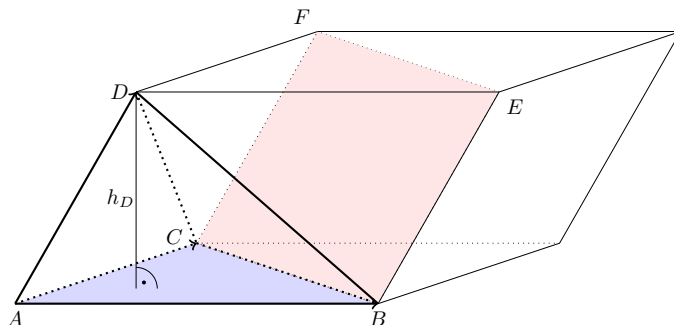
Visinu računamo na sljedeći način

$$V_T = \frac{1}{3}P_{\triangle ABC} \cdot h_D \Leftrightarrow h_D = \frac{3V_T}{P_{\triangle ABC}}$$

$$P_{\triangle} = \frac{1}{2}|\vec{AB} \times \vec{AC}|, \vec{AB} \times \vec{AC} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ -7 & 1 & 5 \\ -2 & 4 & 1 \end{vmatrix} = -19\vec{i} - 3\vec{j} - 26\vec{k}$$

$$|\vec{AB} \times \vec{AC}| = \sqrt{(-19)^2 + (-3)^2 + (-26)^2} = \sqrt{1046}$$

$$h_D = \frac{54}{\sqrt{1046}} = \frac{54\sqrt{1046}}{1046}.$$

Slika 10.19: Zapremina tetraedra

10.5 Zadaci

Linearna zavisnost vektora. Razlaganje vektora po bazi

- (a) Da li su vektori $\vec{a} = 4\vec{i} - 6\vec{j} + 10\vec{k}$ i $\vec{b} = -6\vec{i} + 9\vec{j} - 15\vec{k}$ kolinearni?

(b) Odrediti parametre u i v , tako da vektori $\vec{a} = (u, 1, -2)$ i $\vec{b} = (-1, 3, v)$, budu kolinearni.

(c) Ako je $\vec{a} = \left(\frac{2}{3}, -\frac{3}{5}, \frac{4}{3}\right)$, odrediti x, z vektora $\vec{b} = (x, 4, z)$, tako da \vec{a} i \vec{b} budu kolinearni.
- (a) Odrediti parametar k , tako da vektori $\vec{a} = (-1, 3, 2)$, $\vec{b} = (2, k, -4)$, $\vec{c} = (k, 12, 6)$, budu komplanarni. Za takvu vrijednost parametra k razložiti vektor \vec{a} po pravcima vektora \vec{b} i \vec{c} .

(b) Ispitati linearnu zavisnost vektora $\vec{a} = (1, -1, 2)$, $\vec{b} = (4, 2, 0)$ i $\vec{c} = (1, 1, 1)$.

(c) Ispitati linearnu zavisnost vektora $\vec{l}, \vec{m}, \vec{n}$, a ako su zavisni razložiti vektor \vec{l} na \vec{m} i \vec{n} ,

 - $\vec{l} = (2, -1, -1)$, $\vec{m} = (-1, 2, -1)$, $\vec{n} = (-1, -1, 2)$;
 - $\vec{l} = (1, 1, 1)$, $\vec{m} = (0, 1, 1)$, $\vec{n} = (-1, 0, 1)$.

Skalarni proizvod vektora

- (a) Dati su vektori $\vec{a} = (2, 1, -2)$, $\vec{b} = (-1, 4, 3)$. Izračunati $|\vec{a}|$, $|\vec{b}|$, $\vec{a} \cdot \vec{b}$, $\angle(\vec{a}, \vec{b})$, $\text{proj}_{\vec{b}} \vec{a}$ i $\text{proj}_{\vec{a}} \vec{b}$.

(b) Odrediti projekciju vektora $\vec{d} = 4\vec{a} - 3\vec{b}$ na vektor \vec{c} , ako su $\vec{a} = (2, -1, 3)$, $\vec{b} = (3, -2, 1)$, $\vec{c} = (2, -4, 5)$.

(c) Neka je $|\vec{a}| = 3$, $|\vec{b}| = 6$, $\angle(\vec{a}, \vec{b}) = \frac{\pi}{2}$. Izračunati $|\vec{a} + \vec{b}|$ i $|2\vec{a} - \vec{b}|$.
- (a) Tjemena trougla su $A(2, -1, 3)$, $B(1, 3, -4)$, $C(0, 2, 4)$. Odrediti unutrašnje uglove trougla i dužine stranica trougla.

(b) Izračunati dužinu dijagonala paralelograma, ako su mu stranice vektori $\vec{a} = 2\vec{m} + 4\vec{n}$, $\vec{b} = -3\vec{m} + 5\vec{n}$ i $|\vec{m}| = 2\sqrt{2}$, $|\vec{n}| = 3$, $\angle(\vec{m}, \vec{n}) = \frac{\pi}{6}$.
- Za koje su vrijednosti parametra m vektori $\vec{a} = (-2, 1, m)$, $\vec{b} = (1, -2, 3)$ ortogonalni.

Vektorski proizvod vektora

- (a) Ako je $|\vec{a}| = 5$, $|\vec{b}| = 12$ i $\vec{a} \cdot \vec{b} = 45$, izračunati $|\vec{a} \times \vec{b}|$.

(b) Ako je $\vec{p} = 2\vec{a} + \vec{b}$, $\vec{q} = \vec{a} - 2\vec{b}$ i $|\vec{a}| = 3$, $|\vec{b}| = 4$ i $\angle(\vec{a}, \vec{b}) = \frac{\pi}{6}$, izračunati $\vec{p} \times \vec{q}$.
- (a) Stranice paralelograma date su vektorima $\vec{p} = -3\vec{a} + 2\vec{b}$, $\vec{q} = 3\vec{a} + 4\vec{b}$ i $|\vec{a}| = 2$, $|\vec{b}| = 3$ i $\angle(\vec{a}, \vec{b}) = \frac{\pi}{4}$. Izračunati površinu paralelograma i ugao između dijagonala.

(b) Neka je $\overrightarrow{AB} = 3\vec{p} - 4\vec{q}$, $\overrightarrow{BC} = \vec{p} + 5\vec{q}$ i $|\vec{p}| = |\vec{q}| = 1$, $\angle(\vec{p}, \vec{q}) = \frac{\pi}{4}$. Izračunati površinu trougla i visinu h_c .
- (a) Izračunati projekciju $\vec{a} = (2, 1, -3)$ na vektor $\vec{b} = \vec{c} \times \vec{a}$, ako je $\vec{c} = (1, 0, -2)$ i $\vec{b} = (1, 3, -4)$.

- (b) Dati su vektori $\vec{a} = (1, 1, -1)$, $\vec{b} = (-2, -1, 2)$, $\vec{c} = (1, -1, 2)$.
- (i) Razložiti vektor \vec{c} po pravcima vektora \vec{a} , \vec{b} , $\vec{a} \times \vec{b}$;
- (ii) Odrediti ugao koji obrazuju vektor \vec{c} sa ravnj odredjenom vektorima \vec{a} i \vec{b} .

Mješoviti vektorski proizvod

9. Ispitati da li tačke $A(1, 2, -1)$, $B(0, 1, 5)$, $C(-1, 2, 1)$, $D(2, 13)$ pripaju istoj ravni.
10. (i) Dokazati da su vektori $\vec{a} = (-1, 3, 2)$, $\vec{b} = (2, -3, 4)$, $\vec{c} = (-3, 12, 6)$ komplanarni.
- (ii) Izračunati zapreminu tetraedra i visinu h_D , čiji su vrhovi $A(2, 0, 0)$, $B(0, 3, 0)$, $C(0, 0, 6)$, $D(2, 3, 8)$.

Razni zadaci

11. Dati su vektori $\vec{a} = -2\vec{p} + 4\vec{q}$, $\vec{b} = 2\vec{p} - 2\vec{q}$, $\sphericalangle(\vec{a}, \vec{b}) = \frac{\pi}{6}$. Izračunati $|\vec{a}|$, $|\vec{b}|$, $\vec{a} \cdot \vec{b}$, $\sphericalangle(\vec{a}, \vec{b})$, $\text{proj}_{\vec{b}} \vec{a}$ i $\text{proj}_{\vec{a}} \vec{b}$.
12. Ako je $|\vec{AB}| = 2$, $|\vec{AC}| = 4$, $\sphericalangle(\vec{AB}, \vec{AC}) = \frac{\pi}{3}$ i tačka M je sredina duži BC, izračunati $|\vec{AM}|$ preko $|\vec{AB}|$, $|\vec{AC}|$, a zatim $|\vec{AM}|$.
13. (a) Izračunati ugao između simetrala koordinatnih osa yOz i xOz .
- (b) Izračunati ugao između vektora $2\vec{a} - 4\vec{b}$ i $3\vec{a} + 2\vec{b}$, ako je $\vec{a} = (2, -1, 3)$, $\vec{b} = (3, -2, 2)$.
14. Odrediti projekciju vektora $\vec{a} = (2, 4, \sqrt{5})$ na osu koja zaklapa uglove $\alpha = \frac{\pi}{3}$, $\beta = \frac{\pi}{6}$ a sa z -osom tup ugao.
15. (a) U trouglu $\triangle ABC$ poznato je $A(2, 1, -3)$, $\vec{AB} = (2, -3, 5)$, $\vec{BC} = (3, -2, 4)$. Odrediti koordinate vrhova B i C, koeficijente vektora \vec{AC} i vrijednost ugla γ .
- (b) Izračunati površinu trougla čije su dvije stranice vektori $\vec{a} = 4\vec{j} - \vec{k} + 3\vec{k}$ i $\vec{b} = (5, -3, 7)$.
- (c) Dat je trougao čiji su vrhovi $A(5, 2, -4)$, $B(9, -8, -3)$ i $C(16, -6, -11)$. Odrediti površinu $\triangle ABC$ i unutrašnje uglove trougla.
16. (a) Odrediti parametar λ tako da vektori $\vec{a} = 14\vec{j} + \lambda\vec{k} + 3\vec{i}$ i $\vec{b} = (\lambda, -2, \lambda)$ budu okomiti.
- (b) Odrediti parametar k tako da vektori $\vec{a} = (-1, 3, 2)$, $\vec{b} = (2, k, -4)$ i $\vec{c} = (k, 12, 6)$ budu komplanarni. Za tako dobijenu vrijednost parametra k razložiti vektor \vec{a} po pravcima vektora \vec{b} i \vec{c} .
17. Dati su vektori $\vec{a} = (2, -1, 7)$, $\vec{b} = (0, -4, 3)$ i $\vec{c} = (-1, -2, 1)$. Ispitati komplanarnost vektora. Ako nisu komplanarni izračunati visinu tetraedra koju obrazuju vektori \vec{a} , \vec{b} i \vec{c} , ako se za bazu uzmu vektori \vec{a} i \vec{b} .
18. Izračunati dužinu visine trougla koju obrazuju vektori $\vec{a} = (1, -4, 5)$ i $\vec{b} = (0, 2, -4)$ i to onu koja odgovara stranici koja je odredjena vektorom \vec{a} .

19. (a) Izračunati površinu nad vektorima $\vec{a} = (2, 1, -k)$ i $\vec{b} = (-1, 1, -7)$ i izračunati ugao između vektora \vec{a} i $\vec{a} + 2\vec{b}$.
- (b) Dati su vektori $\vec{OA} = (5, 2, -1)$, $\vec{OB} = (1, -3, 4)$, $\vec{OC} = (-2, 1, 3)$, $\vec{OD} = (2, 6, -2)$. Pokazati da je $\square ABCD$ paralelogram i izračunati ugao između dijagonala.
- (c) Data su tri tjemena paralelograma $A(2, -1, 0)$, $B(3, 4, 1)$, $C(-1, 0, -1)$. Odrediti četvrto tjeme i ugao između dijagonala.
20. Izračunati visinu paralelopipeda kojeg obrazuju vektori $\vec{a} = (1, -4, 5)$, $\vec{b} = (0, 2, -4)$ i $\vec{c} = (2, -2, 1)$.

Poglavlje 11

Ravan i prava

Ravan i prava su osnovni objekti u geometriji, a u ovom poglavlju cilj nam je predstaviti ih i analitičkim putem, tj. predstaviti ih nekim formulama. Ovakav pristup znatno olakšava i proširuje primjenu ovih geometrijskih objekata. Da bi ostvarili pomenuti cilj koristimo se već stečenim znanjem iz matematike. Veliki značaj u analitičkom predstavljanju ravni i prave imaju vektori, determinante i sistemi linearnih algebarskih jednačina, koji su obrađeni u prethodnim poglavljima.

11.1 Ravan

Ravan možemo predstaviti na više načina analitičkim putem. U nastavku su dati oblici jednačine ravni koji se najčešće koriste.

11.1.1 Jednačine ravni

Posmatrajmo Sliku 11.1. U pravouglom Descartesovom koordinatnom sistemu data je ravan α , određena tačkom $M_0(x_0, y_0, z_0)$ i vektorom $\vec{n} = (A, B, C)$, koji je normalan na ravan α . Neka je $M(x, y, z)$ proizvoljna tačka ravni α i neka je $\vec{r} = \overrightarrow{OM}$ njen vektor položaja (vektor čiji je početak u tački O a završetak u tački M). Vektor položaja tačke M_0 je $\vec{r}_0 = \overrightarrow{OM_0}$. Iz trougla $\triangle OMM_0$ vidimo da je $\overrightarrow{M_0M} = \overrightarrow{OM} - \overrightarrow{OM_0} = \vec{r} - \vec{r}_0$. Kako je vektor \vec{n} normalan na ravan α samim tim normalan je i na svaku pravu i vektor koji leže u toj ravni, te je tako vektor \vec{n} normalan i na vektor $\vec{r} - \vec{r}_0$. Iz poglavlja sa vektorima poznat je uslov $\vec{x} \perp \vec{y} \Leftrightarrow (\vec{x} \cdot \vec{y} = 0, \vec{x} \neq \vec{0}, \vec{y} \neq \vec{0})$. Ako sada iskoristimo ovaj uslov, dobijamo

$$\vec{n}(\vec{r} - \vec{r}_0) = 0. \quad (11.1)$$

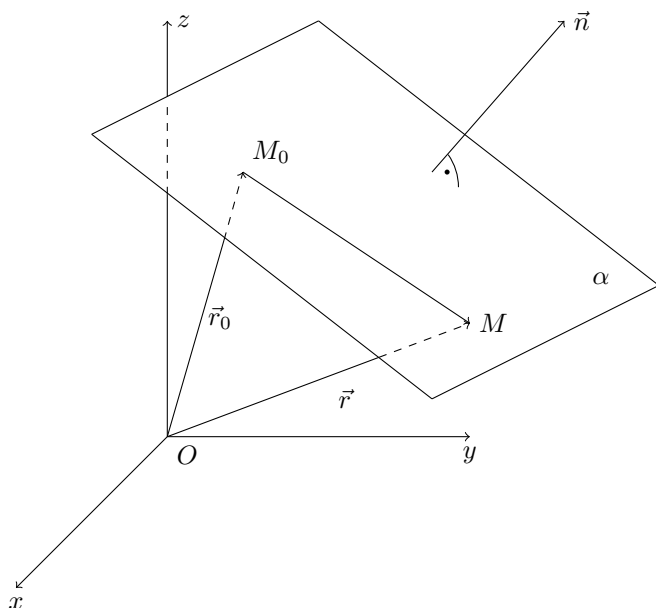
Ako iskoristimo oznaku $\vec{n} \cdot \vec{r}_0 = a$, onda (11.1) možemo pisati u obliku

$$\vec{n} \cdot \vec{r} = a. \quad (11.2)$$

Jednačina (11.2) naziva se opšta vektorska jednačina ravni.

Napišimo sada vektore \vec{n} , \vec{r} i \vec{r}_0 preko koordinata: $\vec{n} = A\vec{i} + B\vec{j} + C\vec{k}$, $\vec{r} = x\vec{i} + y\vec{j} + z\vec{k}$, $\vec{r}_0 = x_0\vec{i} + y_0\vec{j} + z_0\vec{k}$. Sada iz (11.1) dobijamo

$$(A\vec{i} + B\vec{j} + C\vec{k}) \cdot [(x - x_0)\vec{i} + (y - y_0)\vec{j} + (z - z_0)\vec{k}] = 0,$$

Slika 11.1: Ravan α

odnosno

$$A(x - x_0) + B(y - y_0) + C(z - z_0) = 0.$$

Ova jednačina predstavlja skalarnu jednačinu ravni kroz datu tačku sa poznatim vektorom normale. U ovoj jednačini x, y, z su koordinate bilo koje tačke ravni, x_0, y_0, z_0 su koordinate poznate tačke, dok su A, B, C koeficijenti vektora normale. Dalje je

$$Ax + By + Cz - (Ax_0 + By_0 + Cz_0) = 0,$$

pa označimo li $-(Ax_0 + By_0 + Cz_0) = D$, dobijamo

$$Ax + By + Cz + D = 0. \tag{11.3}$$

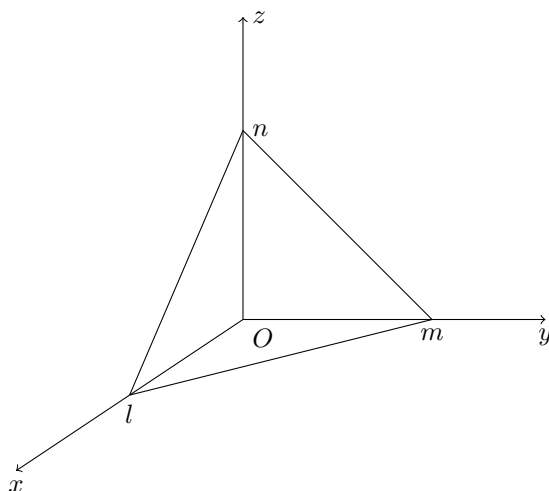
Jednakost (11.3) predstavlja opštu skalarnu jednačinu ravni.

Ako je $A \neq 0, B \neq 0, C \neq 0, D \neq 0$, onda vrijedi

$$Ax + By + Cz + D = 0 \Leftrightarrow Ax + By + Cz = -D \Leftrightarrow \frac{x}{-\frac{D}{A}} + \frac{y}{-\frac{D}{B}} + \frac{z}{-\frac{D}{C}} = 1 \Leftrightarrow$$

$$\frac{x}{l} + \frac{y}{m} + \frac{z}{n} = 1, \tag{11.4}$$

gdje su $-\frac{D}{A} = l, -\frac{D}{B} = m, -\frac{D}{C} = n$. Jednakost (11.4) predstavlja segmentni oblik jednačine ravni. Brojevi l, m, n su odječci ravni α na koordinatnim osama x, y, z , respektivno (Slika 11.2).

Slika 11.2: Ravan α sa odsječcima (segmentima) l, m, n

Jedinični vektor, u oznaci \vec{a}_0 , proizvoljnog vektora \vec{a} dobijamo tako što vektor \vec{a} (koji nije nula vektor) podijelimo sa njegovim intenzitetom $|\vec{a}|$, pa je

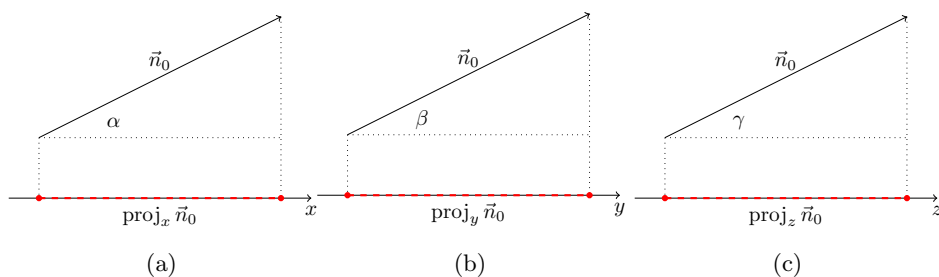
$$\vec{a}_0 = \frac{\vec{a}}{|\vec{a}|}.$$

Neka je \vec{n}_0 jedinični vektor i neka vektor \vec{n}_0 zahvata uglove α, β, γ sa x, y, z osama respektivno. Tada vrijedi (vidjeti Slike 11.3)

$$\text{proj}_x \vec{n}_0 = \cos \alpha, \text{proj}_y \vec{n}_0 = \cos \beta, \text{proj}_z \vec{n}_0 = \cos \gamma,$$

i

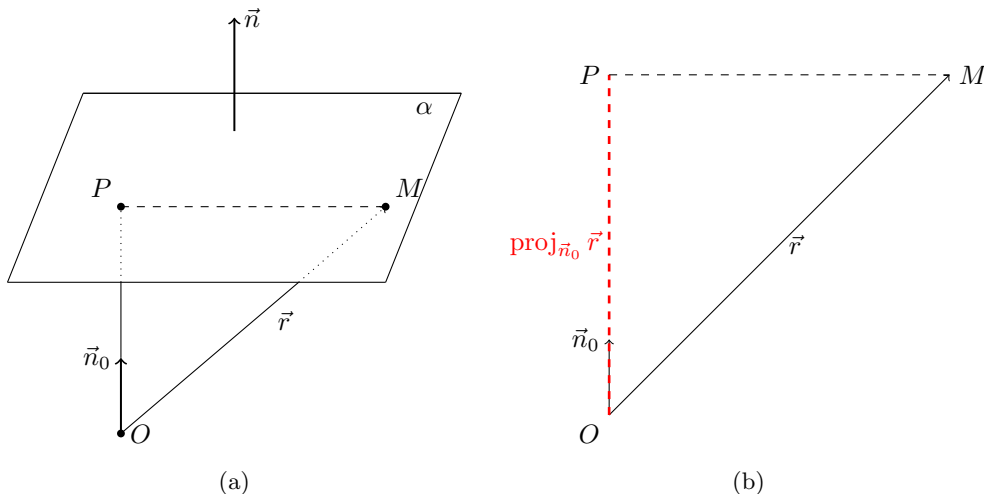
$$\vec{n}_0 = \cos \alpha \vec{i} + \cos \beta \vec{j} + \cos \gamma \vec{k}.$$

Slika 11.3: Projekcije jediničnog vektora \vec{n}_0 na x, y i z osu

Kako je \vec{n}_0 jedinični vektor ($|\vec{n}_0| = 1$), vrijedi $|\vec{n}_0| = \sqrt{\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma}$ i

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1.$$

Posmatrajmo Sliku 11.4.

Slika 11.4: Projekcije vektora \vec{r} na jedinični vektor \vec{n}_0

Vektoru normale \vec{n} odgovara jedinični vektor \vec{n}_0 . Pošto radimo sa slobodnim vektorima, prenesimo vektor \vec{n}_0 u koordinatni početak, kao na Slici 11.4a. Dužina duži $|OP|$, tj. rastojanje ravni od koordinatnog početka, jednaka je apsolutnoj vrijednosti projekcije vektora \vec{r} na osu koja je određena vektorom \vec{n}_0 . Ova osa normalna je na ravan α . Dakle, vrijedi

$$\text{proj}_{\vec{n}_0} \vec{r} = \pm |OP| = \frac{\vec{n}_0 \cdot \vec{r}}{|\vec{n}_0|} = \vec{n}_0 \cdot \vec{r}.$$

Označimo ovu projekciju sa p , pa je sada

$$p = \vec{n}_0 \cdot \vec{r}.$$

Ako se sada vratimo u jednačinu ravni (11.2), $\vec{n} \cdot \vec{r} = a$ i podijelimo je sa $|\vec{n}|$ dobijamo

$$\frac{\vec{n} \cdot \vec{r}}{|\vec{n}|} = \frac{a}{|\vec{n}|} \Leftrightarrow \frac{\vec{n}}{|\vec{n}|} \cdot \vec{r} = \frac{a}{|\vec{n}|} \Leftrightarrow \vec{n}_0 \cdot \vec{r} = \frac{a}{|\vec{n}|}.$$

S obzirom da je $\vec{n}_0 \cdot \vec{r} = p$, to

$$\vec{n}_0 \cdot \vec{r} = p, \quad (11.5)$$

predstavlja normalnu jednačinu ravni u vektorskom obliku.

Poslije skalarnog množenja vektora $\vec{r} = x\vec{i} + y\vec{j} + z\vec{k}$ i $\vec{n}_0 = \cos \alpha \vec{i} + \cos \beta \vec{j} + \cos \gamma \vec{k}$ u (11.5), dobijamo

$$x \cos \alpha + y \cos \beta + z \cos \gamma - p = 0.$$

Ovo je normalna jednačina ravni u skalarnom obliku.

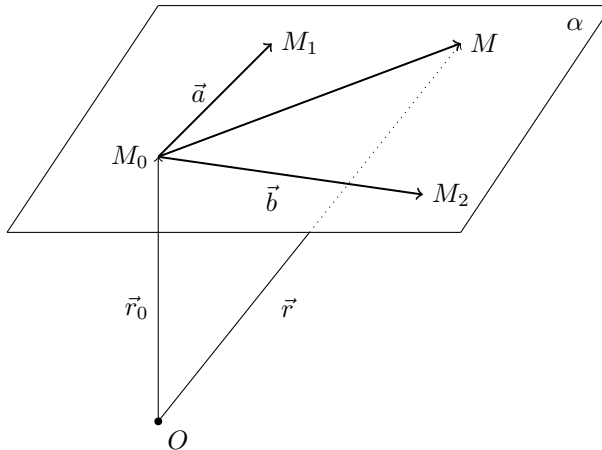
Da bi izveli još jedan oblik jednačine ravni, posmatrajmo Sliku 11.5. Neka je data ravan α i tri tačke te ravni i to: $M_0(x_0, y_0, z_0)$, $M_1(x_1, y_1, z_1)$ i $M_2(x_2, y_2, z_2)$. Neka vrijedi i $\vec{a} = \overrightarrow{M_0M_1}$, $\vec{b} = \overrightarrow{M_0M_2}$, $\vec{r}_0 = \overrightarrow{OM_0}$, $\vec{r} = \overrightarrow{OM}$ i $M \in \alpha$. Jasno je da je $\overrightarrow{M_0M} = \vec{r} - \vec{r}_0$, te da su vektori \vec{a} , \vec{b} i $\vec{r} - \vec{r}_0$ linearno zavisni pošto pripadaju istoj ravni α . Zbog toga vektor $\vec{r} - \vec{r}_0$ možemo predstaviti kao linearnu kombinaciju vektora \vec{a} i \vec{b} . Drugim riječima, postoje realni brojevi u i v (zvaćemo ih parametri) takvi da je

$$\vec{r} - \vec{r}_0 = u\vec{a} + v\vec{b},$$

ili

$$\vec{r} = \vec{r}_0 + u\vec{a} + v\vec{b}. \quad (11.6)$$

Mijenjajući koordinate tačke M (M ostaje u ravni α) mijenjaju se i vrijednosti parametara u i v , zato jednačinu (11.6) zovemo vektorska parametarska jednačina ravni.

Slika 11.5: Tri tačke u ravni

Prelaskom na koordinate, iz (11.6) dobijamo

$$\begin{aligned} x &= x_0 + ua_1 + vb_1 \\ y &= y_0 + ua_2 + vb_2 \\ z &= z_0 + ua_3 + vb_3, \end{aligned} \quad (11.7)$$

gdje su $\vec{a} = (a_1, a_2, a_3)$ i $\vec{b} = (b_1, b_2, b_3)$. Jednačine (11.7) predstavljaju parametarske jednačine ravni.

Ako iskoristimo uslov komplanarnosti vektora $\overrightarrow{M_0M}$, $\overrightarrow{M_0M_1}$, $\overrightarrow{M_0M_2}$, tj. $(\overrightarrow{M_0M} \times \overrightarrow{M_0M_1}) \cdot \overrightarrow{M_0M_2} = 0$, dobijamo jednačinu ravni kroz tri tačke

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & y - y_0 & z - z_0 \\ x_1 - x_0 & y_1 - y_0 & z_1 - z_0 \\ x_2 - x_0 & y_2 - y_0 & z_2 - z_0 \end{vmatrix} = 0.$$

PRIMJER 11.1.

Napisati sve oblike jednačine ravni (koje su izvedene u prethodnom dijelu ovog poglavlja) koja je određena tačkama $M_0(1, 1, 0)$, $M_1(-2, 0, 4)$, $M_2(2, 3, -1)$.

Rješenje:

Vidi Sliku 11.6, odredimo prvo vektore $\vec{r}_0 = \overrightarrow{OM_0}$, $\vec{r} = \overrightarrow{OM}$, $\overrightarrow{M_0M_1}$, $\overrightarrow{M_0M_2}$

$$\begin{aligned}\vec{r}_0 &= (1, 1, 0) \\ \vec{r} &= (x, y, z) \\ \overrightarrow{M_0M_1} &= (-3, -1, 4) \\ \overrightarrow{M_0M_2} &= (1, 2, -1),\end{aligned}$$

sada vektor normale \vec{n}_α

$$\vec{n}_\alpha = \overrightarrow{M_0M_2} \times \overrightarrow{M_0M_1} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ 1 & 2 & -1 \\ -3 & -1 & 4 \end{vmatrix} = (7, -1, 5).$$

- Za oblik jednačine ravni $\vec{n}_\alpha \cdot (\vec{r} - \vec{r}_0) = 0$

$$(7\vec{i} - \vec{j} + 5\vec{k}) \cdot (\vec{r} - \vec{i} - \vec{j}) = 0;$$

- za $\vec{n}_\alpha \cdot \vec{r} = a$ je

$$(-7\vec{i} - \vec{j} + 5\vec{k}) \cdot \vec{r} = 6;$$

- za $A(x - x_0) + B(y - y_0) + C(z - z_0) = 0$ je

$$7(x - 1) - (y - 1) + 5(z - 0) = 0;$$

- za $Ax + By + Cz + D = 0$ je

$$7x - y + 5z - 6 = 0;$$

- za $\frac{x}{l} + \frac{y}{m} + \frac{z}{n} = 1$ je

$$\frac{x}{6} + \frac{y}{-6} + \frac{z}{6} = 1;$$

- za $x \cos \alpha + y \cos \beta + z \cos \gamma - p = 0$, vrijedi

$$\begin{aligned}p &= \frac{\vec{n}_\alpha \cdot \vec{r}_0}{|\vec{n}_\alpha|} = \frac{(7, -1, 5)(1, 1, 0)}{\sqrt{49 + 1 + 25}} = \frac{6}{\sqrt{75}} \\ \cos \alpha &= \frac{A}{|\vec{n}_\alpha|} = \frac{7}{\sqrt{75}}\end{aligned}$$

$$\cos \beta = \frac{B}{|\vec{n}_\alpha|} = \frac{-1}{\sqrt{75}}$$

$$\cos \gamma = \frac{C}{|\vec{n}_\alpha|} = \frac{5}{\sqrt{75}},$$

pa je jednačina ravni u ovom slučaju

$$x \frac{7}{\sqrt{75}} + y \frac{-1}{\sqrt{75}} + z \frac{5}{\sqrt{75}} - \frac{6}{\sqrt{75}} = 0;$$

- za $\vec{r} = \vec{r}_0 + u\overrightarrow{M_0M_2} + v\overrightarrow{M_0M_1}$ je

$$\vec{r} = \vec{i} + \vec{j} + u(\vec{i} + 2\vec{j} - \vec{k}) + v(-3\vec{i} - \vec{j} + 4\vec{k});$$

- parametarski oblik

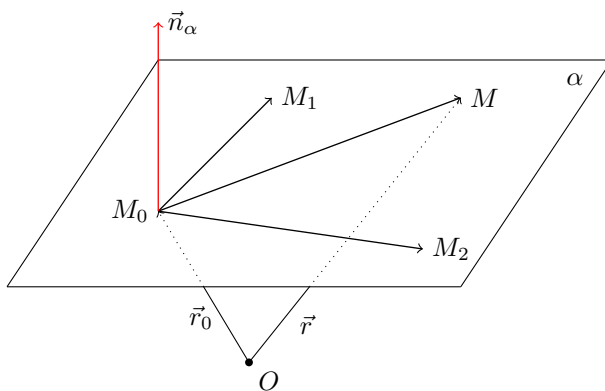
$$x = 1 + u - 3v$$

$$y = 1 + 2u - v$$

$$z = -u + 4v;$$

- jednačina ravni kroz tri tačke

$$\begin{vmatrix} x-1 & y-1 & z-0 \\ -2-1 & 0-1 & 4-0 \\ 2-1 & 3-1 & -1-0 \end{vmatrix} = 0.$$

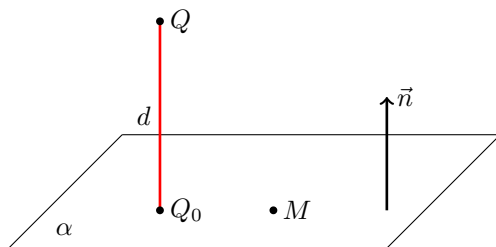

Slika 11.6: Ravan α

11.1.2 Rastojanje tačke od ravni

Neka je data ravan $\alpha : Ax + By + Cz + D = 0$ i neka tačka $M(x_2, y_2, z_2)$ pripada ravni α , tada vrijedi $Ax_2 + By_2 + Cz_2 + D = 0$, tj. koordinate tačke M zadovoljavaju jednačinu ravni α . Zanima nas kako da izračunamo rastojanje neke tačke, koja ne pripada

ravni, od te ravni. Posmatrajmo Sliku 11.7. Tačka $Q(x_1, y_1, z_1)$ ne pripada ravni α . Kako da izračunamo rastojanje d tačke Q od ravni α ? Spustimo normalu iz tačke Q na

Slika 11.7: Rastojanje tačke od ravni

ravan, dobijamo tačku $Q_0(x_0, y_0, z_0)$. Pošto tačka Q_0 pripada ravni α njene koordinate zadovoljavaju jednačinu ravni

$$Ax_0 + By_0 + Cz_0 + D = 0,$$

ali $Q \notin \alpha$, pa je $Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D \neq 0$. Vrijedi $\vec{n} = A\vec{i} + B\vec{j} + C\vec{k}$, dok za vektor čija je početna tačka Q_0 a krajnja Q , vrijedi $\overrightarrow{Q_0Q} = (x_1 - x_0)\vec{i} + (y_1 - y_0)\vec{j} + (z_1 - z_0)\vec{k}$. Sada je

$$\begin{aligned} Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D &= Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D - \underbrace{(Ax_0 + By_0 + Cz_0 + D)}_{=0} \\ &= A(x_1 - x_0) + B(y_1 - y_0) + C(z_1 - z_0) = \vec{n} \cdot \overrightarrow{Q_0Q} \\ &= |\vec{n}| |\overrightarrow{Q_0Q}| \cos \angle(\vec{n}, \overrightarrow{Q_0Q}), \end{aligned}$$

a kako su vektori \vec{n} i $\overrightarrow{Q_0Q}$ kolinearni, to može biti $\cos \angle(\vec{n}, \overrightarrow{Q_0Q}) = \pm 1$, i $|\overrightarrow{Q_0Q}| = d$ pa je

$$Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D = \pm |\vec{n}| d,$$

i zbog

$$|\vec{n}| = \sqrt{A^2 + B^2 + C^2}$$

dobijamo

$$d = \left| \frac{Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}} \right|. \quad (11.8)$$

Jednakost (11.8) predstavlja obrazac za računanje rastojanja tačke od ravni.

PRIMJER 11.2.

Izračunati visinu piramide h_s čiji su vrhovi $S(0, 6, 4)$, $A(3, 5, 3)$, $B(-2, 11, -5)$, $C(1, -1, 4)$.

Rješenje:

Visinu možemo izračunati kao rastojanje tačke S od ravni koja je određena tačkama A, B, C . Odredimo prvo jednačinu ravni kroz ove tri posljednje tačke. Vrijedi

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & y - y_0 & z - z_0 \\ x_1 - x_0 & y_1 - y_0 & z_1 - z_0 \\ x_2 - x_0 & y_2 - y_0 & z_2 - z_0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} x - 3 & y - 5 & z - 3 \\ -5 & 6 & -8 \\ -2 & -6 & 1 \end{vmatrix} = 0,$$

pa je $2x - y - 2z + 5 = 0$, dakle $A = 2$, $B = -1$, $C = -2$, $D = 5$. Rastojanje je

$$d = \left| \frac{Ax_s + By_s + Cz_s + D}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}} \right| = \left| \frac{0 - 6 - 8 + 5}{\sqrt{4 + 1 + 4}} \right| = 3.$$

11.1.3 Ugao između dvije ravni

Neka su date dvije ravni

$$\alpha : A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0$$

$$\beta : A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0.$$

Ako se ravni α i β sijeku tada se ugao između ove dvije ravni ϕ , definiše kao ugao između njihovih vektora normala \vec{n}_α i \vec{n}_β . Kako je

$$\vec{n}_\alpha = (A_1, B_1, C_1),$$

$$\vec{n}_\beta = (A_2, B_2, C_2),$$

i $\cos \phi = \frac{\vec{n}_\alpha \cdot \vec{n}_\beta}{|\vec{n}_\alpha| |\vec{n}_\beta|}$, to vrijedi

$$\cos \phi = \frac{A_1A_2 + B_1B_2 + C_1C_2}{\sqrt{A_1^2 + B_1^2 + C_1^2} \sqrt{A_2^2 + B_2^2 + C_2^2}}.$$

U slučaju da su ravni paralelne $\alpha \parallel \beta$, vektori normala \vec{n}_α i \vec{n}_β su kolinearni, što je ekvivalentno uslovu

$$\frac{A_1}{A_2} = \frac{B_1}{B_2} = \frac{C_1}{C_2}.$$

Ako su ravni α i β okomite, tj. $\alpha \perp \beta$, to je ekvivalentno uslovu

$$A_1A_2 + B_1B_2 + C_1C_2 = 0.$$

PRIMJER 11.3.

Izračunati ugao između ravni $\alpha : x + 3y - 4z + 5 = 0$ i $\beta : 2x + 2y + 2z - 7 = 0$.

Rješenje:

Vektori normala su $\vec{n}_\alpha = (1, 3, -4)$ i $\vec{n}_\beta = (2, 2, 2)$. Označimo ugao između ovih

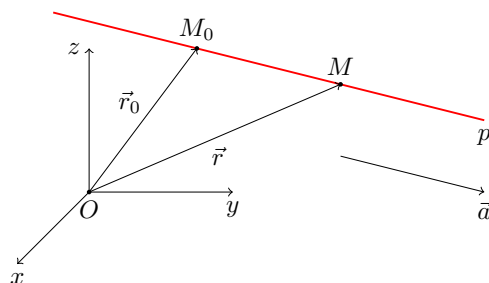
ravni $\phi = \angle(\vec{n}_\alpha, \vec{n}_\beta)$. Vrijedi

$$\cos \phi = \frac{\vec{n}_\alpha \cdot \vec{n}_\beta}{|\vec{n}_\alpha| |\vec{n}_\beta|} = \frac{(1, 3, -4) \cdot (2, 2, 2)}{\sqrt{1^2 + 3^2 + (-4)^2} \sqrt{2^2 + 2^2 + 2^2}} = \frac{2 + 6 - 8}{\sqrt{26} \sqrt{12}} = 0,$$

pa je $\phi = \frac{\pi}{2}$.

11.2 Prava

Neka kroz datu tačku $M_0(x_0, y_0, z_0)$ paralelno sa vektorom $\vec{a} = (l, m, n)$ prolazi prava p , Slika 11.8. Ova prava je jedinstvena. Sa slike vidimo da je $\overrightarrow{M_0M} = \vec{r} - \vec{r}_0$ te da je

Slika 11.8: Prava

$\overrightarrow{M_0M} \parallel \vec{a}$, a kako se radi o slobodnim vektorima to su $\vec{r} - \vec{r}_0$ i \vec{a} linearno zavisni, te možemo $\vec{r} - \vec{r}_0$ izraziti preko \vec{a} i obrnuto, tj.

$$\vec{r} - \vec{r}_0 = t\vec{a}$$

odnosno

$$\vec{r} = \vec{r}_0 + t\vec{a}, t \in \mathbb{R}. \quad (11.9)$$

Jednačina (11.9) je parametarska vektorska jednačina prave. Vektor \vec{a} je vektor pravca prave (ili karakteristični vektor prave ili vektor prave) p .

Kako je $\vec{r} - \vec{r}_0 \parallel \vec{a}$ to je $\vec{a} \times (\vec{r} - \vec{r}_0) = \vec{0}$, a ako označimo $\vec{b} = \vec{a} \times \vec{r}_0$, dobijamo jednakost

$$\vec{a} \times \vec{r} = \vec{b}, \quad (11.10)$$

koja predstavlja opštu vektorsku jednačinu prave. U posljednoj jednačini prave (11.10) vektori \vec{a} i \vec{b} su dati, dok je \vec{r} vektor položaja proizvoljne tačke prave, u ovom slučaju tačke M .

Neka su x, y, z koordinate tačke $M \in p$, a x_0, y_0, z_0 su koordinate tačke M_0 iz jednakosti (11.9) dobijamo

$$\begin{aligned} x &= x_0 + lt \\ y &= y_0 + mt \\ z &= z_0 + nt, t \in \mathbb{R}. \end{aligned} \quad (11.11)$$

Jednakosti (11.11) predstavljaju parametarske jednačine prave u skalarnom obliku. Sada iz jednačina datih u (11.11) izrazimo parametar t

$$\begin{aligned}x &= x_0 + lt \Leftrightarrow t = \frac{x - x_0}{l} \\y &= y_0 + mt \Leftrightarrow t = \frac{y - y_0}{m} \\z &= z_0 + nt \Leftrightarrow t = \frac{z - z_0}{n}\end{aligned}$$

pa dobijamo

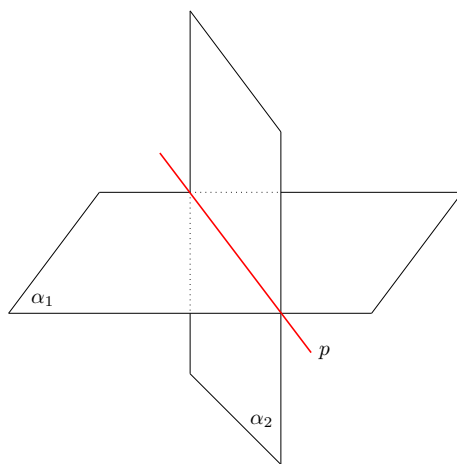
$$\frac{x - x_0}{l} = \frac{y - y_0}{m} = \frac{z - z_0}{n}. \quad (11.12)$$

Posljednje jednakosti predstavljaju kanonski oblik jednačine prave.

NAPOMENA 11.1.

Specijalno. Ako prava prolazi kroz dvije poznate tačke $A(x_1, y_1, z_1)$ i $B(x_2, y_2, z_2)$, tada na osnovu (11.12) i predstavljanja vektora kroz dvije tačke (10.2), dobijamo jednačinu prave kroz dvije tačke

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{z - z_1}{z_2 - z_1}.$$

Slika 11.9: Prava p u presjeku dvije ravni α_1 i α_2

Pravu možemo predstaviti i kao dvije ravni koje se sijeku. Neka su date ravni

$$\begin{aligned}\alpha_1 &: A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0 \\ \alpha_2 &: A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0,\end{aligned}$$

koje se sijeku, tada

$$p : \begin{cases} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0 \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0, \end{cases} \quad (11.13)$$

predstavlja jednačinu prave Slika 11.9.

PRIMJER 11.4.

Pravu $p : \begin{cases} 2x - y - z - 4 = 0 \\ 2x - 3y - 2z + 7 = 0 \end{cases}$ napisati u

(a) kanonskom; (b) parametarskom obliku.

Rješenje:

Jednačina prave u kanonskom obliku je $\frac{x-x_0}{l} = \frac{y-y_0}{m} = \frac{z-z_0}{n}$. Potrebno je da odredimo vektor pravca $\vec{a} = (l, m, n)$ i tačku $M(x_0, y_0, z_0)$ koja pripada pravoj. Odredimo prvo vektor pravca \vec{a} prave kao $\vec{a} = \vec{n}_\alpha \times \vec{n}_\beta$, gdje su $\alpha : 2x - y - z - 4 = 0$ i $\beta : 2x - 3y - 2z + 7 = 0$. Pošto je $\vec{n}_\alpha = (2, -1, -1)$ $\vec{n}_\beta = (2, -3, -2)$, vrijedi

$$\vec{a} = \vec{n}_\alpha \times \vec{n}_\beta = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ 2 & -1 & -1 \\ 2 & -3 & -2 \end{vmatrix} = -\vec{i} + 2\vec{j} - 4\vec{k}.$$

Tačku M dobićemo rješavajući sistem $\begin{cases} 2x - y - z - 4 = 0 \\ 2x - 3y - 2z + 7 = 0. \end{cases}$ Sistem je neodređen i ima beskonačno mnogo rješenja. Svako rješenje ovog sistema predstavlja jednu tačku prave p . Uvrstimo na primjer $x = 0$ i riješimo sistem, dobijamo $y = 15$, $z = -19$. Pa je tražena jednačina prave u kanonskom obliku

$$p : \frac{x - 0}{-1} = \frac{y - 15}{2} = \frac{z + 19}{-4}.$$

Iz posljednje jednakosti je $\frac{x-0}{-1} = \frac{y-15}{2} = \frac{z+19}{-4} = t$, pa su parametarske jednačina prave

$$\begin{aligned}\frac{x-0}{-1} &= t \Leftrightarrow x = -t \\ \frac{y-15}{2} &= t \Leftrightarrow y = 2t + 15 \\ \frac{z+19}{-4} &= t \Leftrightarrow z = -4t - 19.\end{aligned}$$

11.2.1 Uzajamni odnos dvije prave

Neka su date dvije prave p_1 i p_2 u kanonskim oblicima

$$p_1 : \frac{x - x_1}{l_1} = \frac{y - y_1}{m_1} = \frac{z - z_1}{n_1},$$

$$p_2 : \frac{x - x_2}{l_2} = \frac{y - y_2}{m_2} = \frac{z - z_2}{n_2},$$

gdje su $\vec{a}_1 = (l_1, m_1, n_1)$ i $\vec{a}_2 = (l_2, m_2, n_2)$ vektori pravca pravih p_1 i p_2 , respektivno i znamo da je $M_1(x_1, y_1, z_1) \in p_1$ i $M_2(x_2, y_2, z_2) \in p_2$.

Ugao između dvije prave. Pod uglom ϕ između dvije prave smatramo ugao između njihovih vektora pravaca, u našem slučaju $\phi = \sphericalangle(\vec{a}_1, \vec{a}_2)$, pa je

$$\cos \phi = \frac{\vec{a}_1 \cdot \vec{a}_2}{|\vec{a}_1| |\vec{a}_2|} = \frac{l_1 l_2 + m_1 m_2 + n_1 n_2}{\sqrt{l_1^2 + m_1^2 + n_1^2} \sqrt{l_2^2 + m_2^2 + n_2^2}}.$$

U slučaju $\phi = \frac{\pi}{2}$, vrijedi $p_1 \perp p_2 \Leftrightarrow \vec{a}_1 \perp \vec{a}_2$, pa je

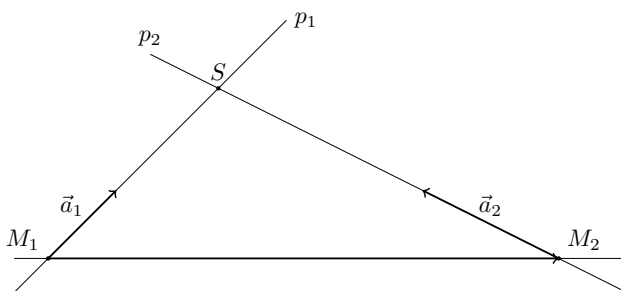
$$l_1 l_2 + m_1 m_2 + n_1 n_2 = 0.$$

Za $\phi = 0$ sada je $p_1 \parallel p_2 \Leftrightarrow \vec{a}_1 \parallel \vec{a}_2$, pa je

$$\frac{l_1}{l_2} = \frac{m_1}{m_2} = \frac{n_1}{n_2}.$$

Uslov komplanarnosti i uslov da se dvije prave sijeku. Posmatrajmo Sliku 11.10.

Ako su vektori \vec{a}_1 , \vec{a}_2 i $\overrightarrow{M_1 M_2}$ komplanarni, tada je

Slika 11.10: Prave p_1 i p_2

$$\begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ l_1 & m_1 & n_1 \\ l_2 & m_2 & n_2 \end{vmatrix} = 0,$$

vrijedi i obrnuto. Sada mogu nastupiti dva slučaja, da se prave sijeku ili da su paralelne, tj.

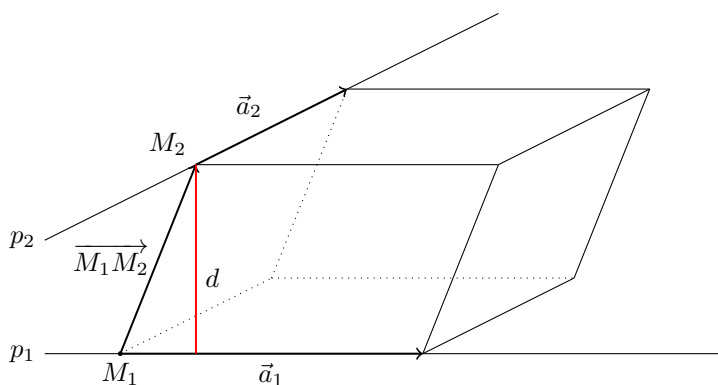
1. Ako je ispunjen uslov (11.2.1) i ako su elementi druge vrste proporcionalni elementima treće vrste, tada su prava paralelne $p_1 \parallel p_2$.
2. Ako je ispunjen uslov (11.2.1), ali ako elementi druge vrste nisu proporcionalni elementima treće vrste tada se prave sijeku.

Rastojanje između dvije mimoilazne prave. Mimoilazne prave su prave koje nisu paralelne i nemaju zajedničkih tačaka. Zapreminu paralelopipeda, koji je određen vektorima \vec{a}_1 , \vec{a}_2 i $\overrightarrow{M_1M_2}$ (vidjeti Sliku 11.11), možemo izračunati na sljedeći način

$$V = \left| (\vec{a}_1 \times \vec{a}_2) \cdot \overrightarrow{M_1M_2} \right|$$

kao i

$$V = |\vec{a}_1 \times \vec{a}_2| d,$$

Slika 11.11: Mimoilazne prave p_1 i p_2

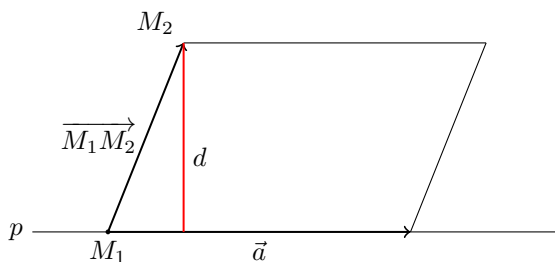
pa je sada

$$d = \frac{\left| (\vec{a}_1 \times \vec{a}_2) \cdot \overrightarrow{M_1M_2} \right|}{|\vec{a}_1 \times \vec{a}_2|}.$$

Rastojanje tačke od prave. Neka je potrebno odrediti rastojanje tačke, čije koordinate znamo, $M_2(x_2, y_2, z_2)$ od prave $p : \frac{x-x_1}{l} = \frac{y-y_1}{m} = \frac{z-z_1}{n}$, Slika 11.12. Neka je $M_1(x_1, y_1, z_1)$ fiksirana tačka na pravoj p . Početak vektora pravca $\vec{a} = (l, m, n)$, prave p , dovedemo u tačku M_1 .

Vektori \vec{a} i $\overrightarrow{M_1M_2}$ konstruišu paralelogram, čija je površina

$$P = \left| \vec{a} \times \overrightarrow{M_1M_2} \right|.$$

Slika 11.12: Prava p i tačka M_2

Istu površinu možemo izračunati kao proizvod intenziteta vektora \vec{a} i visine d ,

$$P = |\vec{a}|d.$$

Kombinujući posljednje dvije jednakosti dobijamo formulu za računanje rastojanja tačke od prave

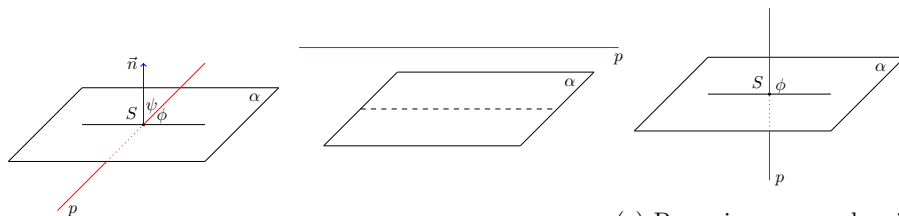
$$d = \frac{|\vec{a} \times \overrightarrow{M_1M_2}|}{|\vec{a}|}.$$

11.2.2 Uzajamni odnos prave i ravni

Neka su dati ravan α i prava p sa

$$\begin{aligned} \alpha &: Ax + By + Cz + D = 0, \\ p &: \frac{x - x_0}{l} = \frac{y - y_0}{m} = \frac{z - z_0}{n}, \end{aligned}$$

gdje je $\vec{n} = (A, B, C)$ vektor normale ravni α , $\vec{a} = (l, m, n)$ vektor pravca prave p i tačka $M_0(x_0, y_0, z_0) \in p$.

(a) Prodor prave

(b) Prava i ravan su paralelne $\phi = \frac{\pi}{2}$

(c) Prava i ravan su okomite

Slika 11.13: Odnos prave i ravni

Ugao ϕ (u našem slučaju Slika 11.13a), prave p prema ravni α , računamo kao

$$\phi = \frac{\pi}{2} - \psi.$$

Kako je $\cos \psi = \cos \left(\frac{\pi}{2} - \phi \right) = \sin \phi$, to vrijedi

$$\sin \phi = \frac{Al + Bm + Cn}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2} \sqrt{l^2 + m^2 + n^2}}.$$

Ako su prava i ravan paralelne Slika 11.13b, vrijedi

$$p \parallel \alpha \Leftrightarrow \vec{a} \perp \vec{n} \Leftrightarrow Al + Bm + Cn = 0.$$

Ako su prava i ravan normalne Slika 11.13c, vrijedi

$$p \perp \alpha \Leftrightarrow \vec{a} \parallel \vec{n} \Leftrightarrow \frac{l}{A} = \frac{m}{B} = \frac{n}{C}.$$

Da bi prava $p \subset \alpha$ potrebno je i dovoljno da vrijedi $M_0 \in \alpha \wedge p \parallel \alpha$, tj.

$$\begin{aligned} Ax_0 + By_0 + Cz_0 + D &= 0 \\ Al + Bm + Cn &= 0. \end{aligned}$$

Tačku prodora S prave p kroz ravan α , Slika 11.13a, najlakše je odrediti tako što pravu izrazimo preko parametarskih jednačina (11.11). Zatim promjenljive x, y, z u jednačini ravni izrazimo preko jednačina (11.11). Dobijamo

$$Ax_0 + By_0 + Cz_0 + D + t(Al + Bm + Cn) = 0,$$

odakle se računa t .

PRIMJER 11.5.

Odrediti odnos datih pravih i ravni

- (a) $p : \frac{x-1}{2} = \frac{y}{3} = \frac{z+1}{-1}$, $\alpha : x + y + 5z - 7 = 0$;
 (b) $p : \frac{x-2}{3} = \frac{y-1}{-2} = \frac{z-3}{2}$, $\alpha : 2x + 2y - z - 3 = 0$;
 (c) $p : \frac{x-1}{3} = \frac{y-2}{-2} = \frac{z-3}{1}$, $\alpha : 6x - 4y + 2z + 7 = 0$.

Rješenje:

- (a) U ovom slučaju vektor pravca prave je $\vec{a} = (l, m, n) = (2, 3, -1)$, dok je vektor normale ravni $\vec{n} = (A, B, C) = (1, 1, 5)$. Izračunajmo $\vec{n} \cdot \vec{a}$, vrijedi

$$\vec{n} \cdot \vec{a} = Al + Bm + Cn = 1 \cdot 2 + 1 \cdot 3 + 5 \cdot (-1) = 0,$$

dakle vektori \vec{n} i \vec{a} su ortogonalni, pa je ili $\alpha \parallel p$ ili $p \subset \alpha$. Tačka $M_0(1, 0, -1) \in p$, ispitajmo da li ova tačka pripada i ravni α . Vrijedi

$$Ax_0 + By_0 + Cz_0 + D = 1 \cdot 1 + 1 \cdot 0 + 5 \cdot (-1) - 7 = -11 \neq 0,$$

tačka $M_0 \notin \alpha$ (tačka M_0 ne zadovoljava jednačinu ravni), pa zaključujemo da vrijedi $p \parallel \alpha$, tj. date prava i ravan su paralelne.

(b) Sada je $\vec{a} = (3, -2, 2)$ i $\vec{n} = (2, 2, -1)$, pa vrijedi

$$\vec{n} \cdot \vec{a} = 2 \cdot 3 + 2 \cdot (-2) - 1 \cdot 2 = 0,$$

opet je ili $\alpha \parallel p$ ili $p \subset \alpha$. Ispitajmo da li tačka $M_0(2, 1, 3)$ pripada ravni α , vrijedi

$$Ax_0 + By_0 + Cz_0 + D = 2 \cdot 2 + 2 \cdot 1 - 1 \cdot 3 - 3 = 0,$$

dakle $M_0 \in \alpha$ i $p \subset \alpha$, tj. data prava p leži u datoj ravni α .

(c) Sada je $\vec{a} = (3, -2, 1)$ i $\vec{n} = (6, -4, 2)$, pa je

$$\vec{n} \cdot \vec{a} = 6 \cdot 3 - 4 \cdot (-2) + 2 \cdot 1 = 28 \neq 0,$$

dakle vektori \vec{a} i \vec{n} nisu ortogonalni pa imamo prodor prave p kroz ravan α . Sada možemo izračunati koordinate prodorne tačke P . Da bi to uradili treba da riješimo sistem $\frac{x-1}{3} = \frac{y-2}{-2} = \frac{z-3}{1} \wedge 6x - 4y + 2z + 7 = 0$. Ovo je najlakše uraditi na sljedeći način: prvo prevedemo pravu p u parametarski oblik. Vrijedi $\frac{x-1}{3} = \frac{y-2}{-2} = \frac{z-3}{1} = t$, pa je

$$\frac{x-1}{3} = t \Leftrightarrow x = 3t + 1$$

$$\frac{y-2}{-2} = t \Leftrightarrow y = -2t + 2$$

$$\frac{z-3}{1} = t \Leftrightarrow z = t + 3.$$

Sada u jednačini ravni α tekuće koordinate x, y, z izrazimo preko parametra t koristeći upravo dobijene parametarske jednačine prave, vrijedi

$$6(3t + 1) - 4(-2t + 2) + 2(t + 3) + 7 = 0 \Leftrightarrow t = -\frac{11}{28}.$$

Dobijenu vrijednost parametra t uvrstimo u parametarske jednačine prave, dobijamo

$$x = 3t + 1 = -\frac{5}{28}$$

$$y = -2t + 2 = \frac{78}{28}$$

$$z = t + 3 = \frac{73}{28},$$

ili $P(-\frac{5}{28}, \frac{78}{28}, \frac{73}{28})$.

Ugao ϕ između prave i ravni računamo iz $\sin \phi = \frac{Al+Bm+Cn}{\sqrt{A^2+B^2+C^2}\sqrt{l^2+m^2+n^2}}$. Vrijedi

$$\sin \phi = \frac{Al + Bm + Cn}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}\sqrt{l^2 + m^2 + n^2}} = \frac{6 \cdot 3 - 4 \cdot (-2) + 2 \cdot 1}{\sqrt{6^2 + (-4)^2 + 2^2}\sqrt{3^2 + (-2)^2 + 1^2}} = 1,$$

pa je $\phi = \frac{\pi}{2}$. Do istog rezultata mogli smo doći na osnovu uslova kolinearnosti dva vektora, vrijedi

$$\frac{l}{A} = \frac{m}{B} = \frac{n}{C} = \frac{3}{6} = \frac{-2}{-4} = \frac{1}{2} \quad \left(= \frac{1}{2} \right),$$

dakle vektor pravca \vec{a} pravce p i vektor normale \vec{n} ravni α su kolinearni, pa je $p \perp \alpha$, tj. $\phi = \frac{\pi}{2}$ (ili 90°).

11.3 Zadaci

- Izračunati ugao između ravni $\alpha : -x + 3y - z - 4 = 0$ i $\beta : -3x + 6z - 6 = 0$.
- Odrediti jednačinu ravni α , koja prolazi kroz tačke $A(2, -1, 0)$ i $B(3, 2 - 5)$, a normalna je na ravan $\beta : 2x - y + 3z - 7 = 0$.
 - Napisati jednačinu ravni koja prolazi kroz tačku $M(-2, 3, -1)$ i
 - na koordinatnim osama odsijeca jednake odsječke;
 - prolazi kroz y -osu;
 - prolazi kroz koordinatni početak i tačku $A(2, 1 - 5)$.
 - Izračunati jednačinu ravni u obliku $\vec{r} \cdot \vec{n} = \alpha$, koja je paralelna sa ravni $\vec{r} \cdot (3\vec{i} - \vec{j} + \vec{k}) = -5$ i prolazi kroz tačku $M(0, 1, 2)$.
 - Napisati jednačinu ravni koja sadrži tačke $M(2, 1, -1)$, $N(-1, 0, 1)$ a okomita je na ravan $2x - y + 4z - 1 = 0$.
 - Napisati jednačinu ravni koja sadrži tačke $M(-1, 1, 2)$, $N(0, 2, 1)$ a okomita je na ravan $x - 3y + 4z - 7 = 0$.
- Izračunati visinu piramide h_S , čiji su vrhovi u tačkama $S(1, -2, 3)$, $A(2, -4, 2)$, $B(2, 3, 4)$, $C(1, 2, 3)$.
- Pravu $l : \begin{cases} -2x - y + 3z - 4 = 0 \\ x + 2y - z = 1, \end{cases}$ napisati u
 - kanonskom obliku;
 - parametarskom obliku.
- Odrediti jednačinu ravni α koja sadrži pravu $p : \frac{2-x}{3} = \frac{y-1}{2} = \frac{-2z}{3}$ i normalna je ravan $\alpha : 3x - 4y + 2z - 1 = 0$.
 - Izračunati jednačinu ravni kojoj pripada prava $p : \frac{x-2}{1} = \frac{y+2}{1} = \frac{z}{2}$, a paralelna je pravoj $q : \frac{x-2}{-1} = \frac{y}{0} = \frac{z+3}{1}$.
 - Napisati jednačinu ravni koja sadrži pravce $p : \frac{x-1}{2} = \frac{y+1}{-1} = \frac{z}{1}$ i $q : \frac{x+1}{-4} = \frac{y}{2} = \frac{z+1}{-2}$.
 - Napisati jednačinu normale povučenu iz tačke $M(1, 1, 2)$ na pravu $p : \frac{x-1}{3} = \frac{y}{-1} = \frac{z+2}{2}$.

- (e) Napisati jednačinu ravni koja sadrži pravu $p : \frac{x-1}{2} = \frac{y}{1} = \frac{z+1}{3}$ i prolazi kroz tačku $M(2, 1, 0)$.
- (f) Izračunati jednačinu ravni koja sadrži taču $M(1, 0, 1)$
i pravu $\begin{cases} 2x + 3y - z - 5 = 0 \\ x - 3y + 2z + 2 = 0. \end{cases}$
6. Odrediti rastojanje tačke $A(2, 1, 0)$ od prave $l : \begin{cases} -x - y + 3z - 4 = 0 \\ 3x + 2y - z = 1. \end{cases}$
7. Data je jednačina prave u vektorskom obliku $\vec{r} \times (2\vec{i} + \vec{j} - \vec{k}) = 2\vec{i} - \vec{j} + 2\vec{k}$. Odrediti odgovarajući kanonski i parametarski oblik jednačine prave.
8. Odrediti najkraće rastojanje između pravih $p : \frac{x-1}{2} = \frac{y+2}{1} = \frac{z-5}{-1}$ i $q : \frac{x+3}{1} = \frac{y-3}{2} = \frac{z}{-3}$.
9. Odrediti jednačinu normale povučene iz tačke $P(1, 3, 2)$ na pravu $l : \frac{x-2}{3} = \frac{y}{-1} = \frac{z+1}{2}$.
10. Odrediti jednačinu ortogonalne projekcije prave $\frac{x-2}{2} = \frac{y-1}{4} = \frac{z+1}{3}$ na ravan $x + 2y + z - 3 = 0$.

Poglavlje 12

Dodatak

12.1 Procentni račun. Račun smjese.

12.1.1 Razmjere i proporcije

U raznim proračunima, u prirodnim, inženjerskim naukama i dr., često se pojavljuju razmjere, odnosi ili omjeri nekih veličina.

DEFINICIJA 12.1 (Razmjera).

Razmjera (ili omjer) dva broja a i b ($a, b > 0$) je njihov količnik. Pišemo

$$a : b \text{ ili } \frac{a}{b}, a, b > 0.$$

Ako su dvije razmjere $a : b$ i $c : d$ jednake, dobijamo proporciju.

DEFINICIJA 12.2 (Prosta proporcija).

Jednakost koju formiraju jednake razmjere nazivamo proporcija. Pišemo

$$a : b = c : d \text{ ili } \frac{a}{b} = \frac{c}{d}.$$

Proporcije imaju osobinu

$$a : b = c : d = (a \pm c) : (b \pm d).$$

Ako je više razmjera jednako, vrijedi

$$a : b = c : d = e : f = p : q \Leftrightarrow \frac{a}{b} = \frac{c}{d} = \frac{e}{f} = \frac{p}{q} \Leftrightarrow a : c : e : p = b : d : f : q.$$

Proporcije u prethodnom izrazu nazivamo produžene proporcije.

PRIMJER 12.1.

Odrediti x iz proporcije $(x + 9) : 6 = x : 5$.

Rješenje:

$$(x + 9) : 6 = x : 5 \Leftrightarrow 5(x + 9) = 6x \Leftrightarrow x = 45.$$

PRIMJER 12.2.

Primjenom osobina produžene proporcije odrediti x, y, z i t , ako je $x + y + z + t = 198$ i $x : y : z : t = 1 : 2 : 3 : 5$.

Rješenje:

Iz produžene proporcije vrijedi

$$\frac{x}{1} = \frac{y}{2} = \frac{z}{3} = \frac{t}{5} = k,$$

pa je

$$x = k, y = 2k, z = 3k, t = 5k.$$

Sada u jednakosti $x + y + z + t = 198$, zamijenimo x, y, z i t preko k , dobijamo

$$k + 2k + 3k + 5k = 198 \Leftrightarrow 11k = 198 \Leftrightarrow k = 18,$$

pa je na kraju

$$x = 18, y = 36, z = 54, t = 90.$$

PRIMJER 12.3 (Direktna proporcija.).

Tri majice koštaju 90 KM. Koliko majica možemo kupiti za 240 KM?

Rješenje:

$$\text{Vrijedi } 3 : 90 \text{ KM} = x : 240 \text{ KM} \Leftrightarrow x \cdot 90 \text{ KM} = 3 \cdot 240 \text{ KM} \Leftrightarrow x = 8.$$

PRIMJER 12.4 (Obrnuta proporcija.).

Jedan vagon vreća krompira istovarila su tri radnika za 12 sati. Za koliko će sati taj vagon istovariti 4 radnika?

Rješenje:

$$\text{Vrijedi } 3 : 4 = x \text{ sati} : 12 \text{ sati} \Leftrightarrow 4x = 36 \Leftrightarrow x = 9 \text{ sati.}$$

12.1.2 Procentni račun

Ako označimo sa

G – glavnica

p – procenat

I – iznos,

tada vrijedi proporcija

$$G : 100 = I : p.$$

Glavnica je ukupan iznos ili količina nekog dobra, iznos je dio glavnice, dok je procenat stoti dio glavnice. Oznaka za 1 procenat je

$$1 \text{ procenat} = 1\%.$$

Dakle $1\% = \frac{1}{100}$ glavnice. Glavnici odgovara 100%, a iznosu I vrijednost p .

PRIMJER 12.5.

U grupi je bilo 32 studenta, a sljedeću godinu upisalo je 30–oro. Koliki je procenat prolaznosti?

Rješenje:

Vrijedi $G = 32$, $I = 30$, pa je

$$32 : 100\% = 30 : p \Leftrightarrow 32p = 3000\% \Leftrightarrow p = 93.75\%.$$

Prolaznost je 93.75%.

PRIMJER 12.6.

Cijena nekog proizvoda je smanjena za 10%, a zatim je povećana za 15% i sada iznosi 60 KM. Kolika je prvobitna cijena?

Rješenje:

Koristićemo oznaku C za cijenu i to C_1 , C_2 , C_3 za prvu, drugu i treću cijenu, respektivno. Vrijedi proporcija

$$C_1 : 100\% = C_2 : (100\% - 10\%) \Leftrightarrow C_2 = \frac{9}{10}C_1,$$

ili

$$C_2 = C_1 - \frac{1}{10}C_1 = \frac{9}{10}C_1, \left(10\% \text{ odgovara } \frac{1}{10}\right).$$

Dalje imamo

$$C_3 = C_2 + 0.15C_2 = 1.15C_2 = 1.15 \cdot 0.9C_1 \Leftrightarrow C_1 = \frac{C_3}{1.15 \cdot 0.9} = \frac{60}{1.15 \cdot 0.9} \approx 57.97 \text{ KM}.$$

NAPOMENA 12.1.

Osim procenta koristi se i promil. Promil je hiljaditi dio od neke cjeline, oznaka za 1 promil je

$$1 \text{ promil} = 1\text{‰}.$$

12.1.3 Račun smjese

Jednostavni (ili prosti) račun smjese Ponekad je potrebno pomiješati proizvode različitih cijena kako bi se dobio proizvod neke zadane cijene. Na primjer, trgovac ima u skladištu kafu od 3 KM i kafu od 15 KM. Prva kafa je lošijeg kvaliteta, a druga je preskupa za maloprodaju. On se odlučuje da ih pomiješa da bi dobio kafu unaprijed zadane mase, koja košta 8 KM po kilogramu, koja neće biti ni preskupa, a biće zadovoljavajućeg kvaliteta.

Sa matematičke strane, isti problem je u npr. miješanju dvije kiseline različitih koncentracija da bi se dobila kiselina sa unaprijed zadanom koncentracijom i unaprijed zadane zapremine. Preciznija formulacija problema glasi:

U kojem odnosu i u kojim količinama treba pomiješati tačno dvije veličine (dva sastojka) x_1 i x_2 koje imaju neko zajedničko svostvo različitih vrijednosti (intenziteta) s_1 i s_2 , tako da se dobije smjesa ukupne količine x i željenog intenziteta s ? Problem rješavamo rješavanjem sistema

$$\begin{aligned}x_1 + x_2 &= x \\x_1 s_1 + x_2 s_2 &= xs,\end{aligned}$$

sada zbog $x_2 = x - x_1$, dobijamo linearnu jednačinu sa jednom nepoznatom

$$x_1 s_1 + (x - x_1) s_2 = xs,$$

čijim rješavanjem dobijamo x_1 , a x_2 iz $x_2 = x - x_1$. Traženi odnos računamo iz

$$\frac{x_1}{x_2}.$$

PRIMJER 12.7 (Prost račun smjese.).

Imamo 48% i 78% kiselinu. Koliko je potrebno jedne, a koliko druge nasuti u posudu da bi se dobilo 10 litara, 60%-ne kiseline?

Rješenje:

Označimo jednu koncentraciju sa $s_1 = 48\%$, odgovarajuću količinu sa x_1 , druga koncentracija je $s_2 = 78\%$ i odgovarajuća količina je x_2 . Ukupna količina je $x_1 + x_2 = x = 10$ l, dok je odgovarajuća koncentracija poslije miješanja $s = 60\%$.

Sada vrijedi

$$\begin{aligned}x_1 + x_2 &= 10 \text{ l} \\x_1 s_1 + x_2 s_2 &= xs,\end{aligned}$$

kako je $x_2 = 10 \text{ l} - x_1$, dobijamo

$$x_1 \cdot 0.48 + (10 - x_1) \cdot 0.78 = 10 \cdot 0.6 \Leftrightarrow x_1 = 6 \text{ l}.$$

Potrebno je 6 l, 48%– kiseline i 4 l, 78%–kiseline.

PRIMJER 12.8 (Jednostavni račun smjese).

Sa koliko postotnom kiselinom, treba pomiješati 6 l, 48%–ne kiseline, da bi se dobilo 10 l, 60%–ne kiseline?

Rješenje:

Sada vrijedi

$$4p + 6 \cdot 0.48 = 10 \cdot 0.6 \Leftrightarrow p = 0.78,$$

ili u procentima 78%.

Složeni račun smjese Ako imamo više od dvije veličine koje trebamo pomiješati dobijamo sljedeći problem: U kojem odnosu i u kojim količinama treba pomiješati neke veličine iste vrste x_1, x_2, \dots, x_n , koje imaju neko zajedničko svojstvo različitih vrijednosti s_1, s_2, \dots, s_n da bi dobili smjesu ukupne količine $x = x_1 + x_2 + \dots + x_n$ i željenog intenziteta s ?

Ovaj problem rješavamo algoritmom šema zvijezde koji ćemo ilustrovati na sljedećem primjeru.

PRIMJER 12.9 (Složeni račun smjese).

U skladištu su 4 vrste robe po cijenama 160, 140, 110 i 50 KM (svojstva). Kako treba izmiješati ovu robu po vrstama da bi dobili 560 kg ove robe po cijeni od 120 KM po kilogramu?

Rješenje:

U šemi su unešene na lijevoj strani cijene pojedinih roba (vidjeti Sliku 12.1), tj. svojstva s_1, s_2, s_3, s_4 . Treba izračunati kolike su mase pojedinih vrsta robe koje je potrebno izmiješati (u ovom zadatku ove mase su označena sa x_1, x_2, x_3, x_4). U sredini je tražena cijena, dok su na desnoj strani tražene vrijednosti iz proporcije (ove vrijednosti trebaju biti pozitivne, tj. uzimaju se po apsolutnoj vrijednosti, zato uvijek oduzimamo od veće vrijednosti manju).

Iz sheme na Slici 12.1 dobijemo sljedeću proširenu proporciju

$$x_1 : x_2 : x_3 : x_4 = 70 : 10 : 20 : 40 \Leftrightarrow x_1 : x_2 : x_3 : x_4 = 7 : 1 : 2 : 4.$$

Iz prethodne proširene proporcije vrijedi

$$\frac{x_1}{7} = k \Leftrightarrow x_1 = 7k$$

$$\frac{x_2}{1} = k \Leftrightarrow x_2 = k$$

$$\frac{x_3}{2} = 2k \Leftrightarrow x_3 = 2k$$

$$\frac{x_4}{4} = 4k \Leftrightarrow x_4 = 4k.$$

Koristimo sada ukupnu masu robe

$$7k + k + 2k + 4k = 560 \Leftrightarrow 14k = 560 \Leftrightarrow k = 40.$$

Tražene vrijednosti dobijamo na sljedeći način:

Robe čija je cijena $s_1 = 160$ KM potrebno je $x_1 = 7 \cdot 40$ kg = 280 kg;

Robe čija je cijena $s_2 = 140$ KM potrebno je $x_2 = 1 \cdot 40$ kg = 40 kg;

Robe čija je cijena $s_3 = 110$ KM potrebno je $x_3 = 2 \cdot 40$ kg = 80 kg;

Robe čija je cijena $s_4 = 50$ KM potrebno je $x_4 = 4 \cdot 40$ kg = 160 kg.

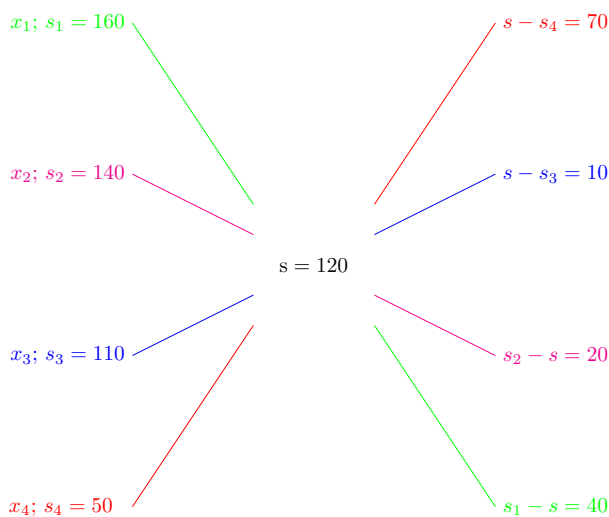
Provjera

$$280 + 40 + 80 + 160 = 560,$$

i

$$280 \cdot 160 + 40 \cdot 140 + 80 \cdot 110 + 160 \cdot 50 = 560 \cdot 120$$

$$67200 = 67200.$$

Slika 12.1: Šema za dobijanje proširene proporcije

NAPOMENA 12.2.

Ovaj zadatak nema jedinstveno rješenje.

12.2 Zadaci

Proporcije

- (a) Riješiti proporciju (i) $(x - 3) : 4 = 10 : 6$; (ii) $x : \left(1 + \frac{1}{11}\right) = \left(3 + \frac{2}{3}\right) : 2$.

(b) Podijeliti duž od 456 m na tri jednaka dijela čije će dužine biti redom proporcionalne brojevima $\frac{2}{3}$, $\frac{9}{8}$ i $\frac{7}{12}$.

(c) Unuk, otac i djed imaju zajedno 120 godina. Koliko svaki od njih ima godina, ako su im godine u razmjeri 1 : 5 : 9?

(d) Tri osobe uložile su u jedan posao ove svote novca: osoba A 1200 KM, osoba B 9000 KM i osoba C 15000 KM. Ako je ukupna zarada od tog posla 210000 KM, koji dio zarade će pripasti osobi C, (zarada treba da je proporcionalna uloženoj svoti novca)?

(e) Brojevi a, b i c su u razmjeri 2 : 3 : 4. Ako je njihova aritmetička sredina 15, koliko iznosi najmanji od njih?

(f) Omjer šećera i maslaca u kolaču je 4 : 3. U kolač je stavljeno 0.3 kg maslaca. Koliko ćemo staviti šećera u kolač?

Procentni račun

- (a) Sanduk voća težak je 90 kg, od čega je neupotrebljivo 4%. Kolika je težina upotrebljivog voća?

(b) Odsutna su 4 studenta, što iznosi 12.5% od ukupnog broja studenata jedne grupe. Koliko studenata ima u toj grupi?

(c) Koliko litara mliječne masti ima u 300 l mlijeka, ako to mlijeko sadrži 2.8% mliječne kiseline?

(d) Cijena cipela je 270 KM. Kolika će cijena biti nakon sniženja od 15%?

(e) Poslije prelaska na novo radno mjesto jednom radniku plata je povećana za 20%. Kolika je plata bila ako je to povećanje 132 KM?

(f) Cijena knjige snižena je 10%, a zatim za 20% i sada košta 45 KM. Kolika je bila cijena prije prvog sniženja?

(g) Na ispitu radila su se 3 zadatka. Pri tome 12% studenata nije riješilo ni jedan zadatak, 32% studenata riješilo je jedan ili dva zadatka, dok je 14% studenata riješilo sva tri zadatka. Koliko je ukupno studenata radilo ispit?

(h) Poslije 3 pojeftinjenja od po 10% cijena robe iznosi 2187 KM. Izračunati prvobitnu cijenu robe?

Račun smjese

3. (a) U tri vreće ima 64.2 kg brašna. U prvoj vreći ima 20% manje brašna nego u drugoj, a u trećoj 42.5% od količine brašna iz prve vreće. Koliko brašna ima u svakoj vreći?
 - (b) Na skladištu ima kafe po cijeni od 7.5 KM i 5.5 KM po kilogramu. Napraviti 120 kg mješavine kafe koja će koštati po 6.8 KM po kilogramu.
 - (c) Imamo 4 vrste neke robe po cijeni od 120, 100, 70 i 50 KM. Kako treba pomiješati tu robu da dobijemo 400 kg robe po cijeni od 80 KM? Koliko mogućih rješenja postoji?
4. (a) Koliko vode temperature $40^{\circ}C$ i vode temperature $25^{\circ}C$ treba pomiješati da se dobije 90 l vode temperature $30^{\circ}C$?
 - (b) Koliko treba uzeti sumporne kiseline jačine 52% , a koliko jačine 88% da se dobije mješavina od 144 l jačine 72%?
 - (c) Koliko litara 80% alkohola treba dodati u 1 l vode da se dobije 20%-tni alkohol?
 - (d) Razblažen je 75% špirit sa 12 l vode i dobijen je 51%- postotni špirit. Kolika je bila prvobitna količina špirita?
 - (e) Koliko vode treba izmiješati sa 150 g, 12%-nog rastvora kiseline da smjesa bude 4%-postotna?
 - (f) Kada se pomiješa 60 l ruma od 72% sa 70 l alkohola od 96%. Koliko treba vode dosuti u ovu smjesu da se dobije rum od 46%?
 - (g) Koliko 75%-tne otopine soli treba dodati u 20 l da se dobije 60%-tna otopina soli?
5. (a) Komad bronze mase 7.5 kg sadrži 72.% bakra. Kada se ovaj komad stopi sa drugim dobije se 10 kg bronze koja sadrži 70% bakra. Koliko je procenata bakra bilo u drugom komadu bakra?
 - (b) Koliko bakra treba pomiješati sa 21 g čistog zlata da se dobije smjesa finoće 0.75?
 - (c) Zlatar izmiješa dvije vrste zlata čije su finoće 0.75 i 0.81 (f -finoća zlatne smjese $0 \leq f \leq 1$) i dobije se 50 g zlata finoće 0.774. Po koliko je grama zlata uzeo obje vrste zlatar?

Literatura i reference

- [CJS94] M. Crnjac, D. Jukić and R. Scitovski. *Matematika*. Ekonomski fakultet Osijek, R.Hrvatska, 1994. ISBN: 953-6073-03-X.
- [Ded05] F. Dedagić. *Matematička analiza, prvi dio*. Tuzla, BiH: Univerzitet u Tuzli, 2005. ISBN: 9958-609-39-8.
- [Ded97] F. Dedagić. *Uvod u višu matematiku*. Univerzitet u Tuzli, Tuzla, BiH, 1997.
- [JS17] D. Jukić and R. Scitovski. *Matematika 1*. STUDIO HS Internet d.o.o., Osijek, R. Hrvatska, 2017. ISBN: 978-953-6032-18-1.
- [JS98] D. Jukić and R. Scitovski. *Matematika 1*. Prehrambeno tehnološki fakultet i Elektrotehnički fakultet Osijek, R. Hrvatska, 1998. ISBN: 953-6032-18-X.
- [MMV73] D.S. Mitrinović, D. Mihailović and P.M. Vasić. *Linearna algebra, polinomi, analitička geometrija*. Beogradski izdavački zavod, Beograd, SFRJ, 1973.
- [UM02] M.P. Ušćumlić and P.M. Miličić. *Elementi više matematike I*. IP "Nauka", Beograd, Srbija, 2002.
- [Vug09] R. Vugdalić. *Diferencijalni i integralni račun realne funkcije jedne realne promjenljive*. Manualia universitas studiorum Tuzlaensis. Tuzla, BiH: Ars grafika, 2009. ISBN: 978-9958-9072-8-9.
- [Vug14] R. Vugdalić. *Matematika 1*. Tuzla, BiH: IN SCAN d.o.o., 2014. ISBN: 978-9958-894-22-0.

Naučni rezultati – Samir

- [DK11a] E. Duvnjaković and S. Karasuljić. “Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem on a Mesh of Bakhvalov Type”. *Mathematica Balkanica* 25, Fasc. 5 (2011), pp. 499–504. URL: <http://www.mathbalkanica.info/toc/siteCONT25-5.pdf>.
- [DK11b] E. Duvnjaković and S. Karasuljić. “Uniformly Convergente Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem”. In: *Conference on Applied and Scientific Computing, Trogir, Croatia*. 2011, p. 25. URL: http://appliedmath11.math.hr/abs_book.pdf.
- [DK11c] E. Duvnjaković and S. Karasuljić. “Uniformly Convergente Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem”. In: *SEE Doctoral Year Evaluation Workshop, Skopje, Macedonia*. 2011. URL: <http://users.sch.gr/alexiouth/index.php/workshops/evaluation-ws>.
- [DK12] E. Duvnjaković and S. Karasuljić. “Class of Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem on Shishkin Mesh”. In: *MASSE International Congress on Mathematics - MICOM 2012, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*. 2012.
- [DK13] E. Duvnjaković and S. Karasuljić. “Collocation Spline Methods for Semilinear Reaction-Diffusion Problem on Shishkin Mesh”. In: *IECMSA-2013, Second International Eurasian Conference on Mathematical Sciences and Applications, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*. 2013.
- [DKO10a] E. Duvnjaković, S. Karasuljić and N. Okičić. “Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem” (2010), pp. 793–796. URL: <http://www.tmt.unze.ba/zbornik/TMT2010/199-TMT10-138.pdf>.
- [DKO10b] E. Duvnjaković, S. Karasuljić and N. Okičić. “Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem”. In: *14th International Research/Expert Conference Trends in the Development of Machinery and Associated Technology TMT 2010, 7. Mediterranean Cruise*. 2010, pp. 793–796. URL: <http://www.tmt.unze.ba/zbornik/TMT2010/199-TMT10-138.pdf>.
- [Duv+15] E. Duvnjaković, S. Karasuljić, V. Pašić and H. Zarin. “A uniformly convergent difference scheme on a modified Shishkin mesh for the singularly perturbed reaction-diffusion boundary value problem”. *Journal of Modern Methods in Numerical Mathematics* 6.1 (2015), pp. 28–43. DOI: [10.20454/jmmnm.2015.971](https://doi.org/10.20454/jmmnm.2015.971). URL: [http://www.m-sciences.com/index.php?journal=jmmnm&page=issue&op=view&path\[\]=72](http://www.m-sciences.com/index.php?journal=jmmnm&page=issue&op=view&path[]=72).

- [Kar+17] S. Karasuljić, E. Duvnjaković, V. Pašić and E. Baraković. “Construction of a global solution for the one dimensional singularly-perturbed boundary value problem”. *Journal of Modern Methods in Numerical Mathematics* 8.1–2 (2017), pp. 52–65. DOI: [10.20454/jmnm.2017.1275](https://doi.org/10.20454/jmnm.2017.1275).
- [Kar15] S. Karasuljić. “Construction of the Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem on a Bakhvalov Type Mesh”. In: *The Eighth Bosnian-Herzegovinian Mathematical Conference, Sarajevo, BiH*. 2015.
- [KD12] S. Karasuljić and E. Duvnjaković. “Difference Scheme for Semilinear Reaction-Diffusion Problem on Layer-adapted Mesh”. In: *The Seventh Bosnian-Herzegovinian Mathematical Conference, Sarajevo, BiH*. 2012. URL: <http://www.anubih.ba/Journals/vol.8,no-2,y12/16matskup7.pdf>.
- [KDM18] S. Karasuljić, E. Duvnjaković and E. Memić. “Uniformly Convergent Difference Scheme for a Semilinear Reaction-Diffusion Problem on a Shishkin Mesh”. *Advances in Mathematics: Scientific Journal* 7.1 (2018), pp. 23–38. URL: <http://research-publication.com/wp-content/uploads/2019/03/AMSJ-2018-N1-4.pdf>.
- [KDZ15] S. Karasuljić, E. Duvnjaković and H. Zarin. “Uniformly convergent difference scheme for a semilinear reaction-diffusion problem”. *Advances in Mathematics: Scientific Journal* 4.2 (2015), pp. 139–159. URL: <http://research-publication.com/wp-content/uploads/2019/03/AMSJ-2015-N2-6.pdf>.
- [KL20] S. Karasuljić and H. Ljevaković. “On construction of a global numerical solution for a semilinear singularly-perturbed reaction diffusion boundary value problem”. *Mat. bilten* 44.2 (2020), pp. 131–148. DOI: [10.37560/matbil2020131k](https://doi.org/10.37560/matbil2020131k).
- [KZD19] Samir Karasuljić, Helena Zarin and Enes Duvnjaković. “A class of difference schemes uniformly convergent on a modified Bakhvalov mesh”. *Journal of Modern Methods in Numerical Mathematics* 10.1-2 (2019), pp. 16–35. DOI: [10.20454/jmnm.2019.1513](https://doi.org/10.20454/jmnm.2019.1513).
- [Lis+19] V.D. Liseikin et al. “On Rules for Grid Clustering in the Zones of Boundary and Interior Layers”. In: *Mathematics and its Applications. International Conference in honor of the 90th birthday of Sergei K. Godunov*. Novosibirsk, Russia. 2019.
- [Lis+20] Vladimir Liseikin, Samir Karasuljić, Aleksandr Mukhortov and Viktor Paasonen. “On a comprehensive grid for solving problems having exponential or power-of-first-type layers”. In: *NUMGRID 2020, Moscow, Russia*. Dorodnyn Computing Center FRC CSC RAS. 2020.
- [Lis+21] V. D. Liseikin, S. Karasuljić, Mukhortov A.V. and Paasonen V.I. “On a Comprehensive Grid for Solving Problems Having Exponential or Power-of-First-Type Layers”. *Numerical Geometry, Grid Generation and Scientific Computing, Lecture Notes in Computational Science and Engineering* 143 (2021). DOI: [10.1007/978-3-030-76798-3_14](https://doi.org/10.1007/978-3-030-76798-3_14).
- [LK20] V. D. Liseikin and S. Karasuljić. “Numerical analysis of grid-clustering rules for problems with power of the first type boundary layers”. *Computational Technologies* 25.1 (2020), pp. 49–66. DOI: [10.25743/ICT.2020.25.1.004](https://doi.org/10.25743/ICT.2020.25.1.004).

Naučni rezultati – Sanela

- [Ali04] Sanela Alihodžić. “Prostor i reprezentacija linearnih funkcionala”. Diplomski rad. 2004.
- [DH09] F. Dedagić and S. Halilović. “On the Solvability of Discrete Nonlinear Hammerstein Systems”. In: *International Congress on Mathematics MICOM*. 2009.
- [DHB12] F. Dedagić, S. Halilović and E. Baraković. “On the solvability of discrete nonlinear Hammerstein systems in l_p , σ spaces”. *Mathematica Balkanica* 26.3–4 (2012), pp. 325–333.
- [Hal09] Sanela Halilović. “Spektralne teorije nelinearnih operatora u Banachovom prostoru”. Magistarski rad. 2009.
- [Hal10a] S. Halilović. “Nonlinear Spectral Theories and Solvability of Nonlinear Hammerstein Equations”. *Mathematica Balkanica* 24.3–4 (2010), pp. 321–328.
- [Hal10b] S. Halilović. “Spectral radius of the operator superposition in the spaces of sequences”. In: *The fifth Bosnian-Herzegovinian Mathematical Conference*. 2010.
- [Hal11] S. Halilović. “O spektru nelinearnih operatora”. *Math. e* 20 (2011), pp. 25–36.
- [Hal15] Sanela Halilović. “Spektri nelinearnog operatora superpozicije u Banachovim prostorima nizova i primjene”. Doktorska disertacija. 2015.
- [Hal20] S. Halilović. “Spectra of superposition operators generated by an exponential function”. In: *9th International Euroasian Conference on Mathematical Sciences and Applications*. 2020.
- [Hal21] S. Halilović. “Some Spectra of Superposition operators Generated by an Exponential Function”. *Communications in Mathematics and Applications* 12.1 (2021), pp. 221–229.
- [HV14a] S. Halilović and R. Vugdalić. “The Neuberger Spectra of Nonlinear Superposition Operators in the Spaces of Sequences”. *Journal of the International Mathematical Virtual Institute* 4 (2014), pp. 97–119.
- [HV14b] S. Halilović and R. Vugdalić. “The Rhodius Spectra of Some Nonlinear Superposition Operators in the Spaces of Sequences”. *Adv. Math., Sci. J.* 3.2 (2014), pp. 83–96.
- [HV15] S. Halilović and R. Vugdalić. “The spectra of nonlinear superposition operators”. In: *The eight Bosnian-Herzegovinian Mathematical Conference, Sarajevo*. 2015.

- [HV17] S. Halilović and R. Vugdalić. “The spectra of certain nonlinear superposition operators in the spaces of sequences”. *Gulf Journal fo Mathematics* 5.2 (2017), pp. 20–30.
- [VH16] R. Vugdalić and S. Halilović. “A formula for n -times integrated Co group of operators ($n \in \mathbb{N}$)”. *Advances in Mathematics: Scientific Journal* 5.2 (2016), pp. 161–166.
- [VH17] R. Vugdalić and S. Halilović. “On general cosine operator function in Banach space”. *Adv.Math., Sci.J.* 6.1 (2017), pp. 23–27.

Indeks pojmova

- algebarske strukture
 - distributivnost, 35
 - grupa, 33
 - komutativna ili Abelova grupa, 34
 - polje, 36
 - prsten, 36
 - tijelo, 36
- apsolutna vrijednost realnog broja, 74
- binarna operacija, 30
 - grupoid, 31
 - osobine, 30
- binomni obrazac, 58
 - binomni koeficijent, 59
 - binomni obrazac, 61
 - faktorijel, faktorijelna funkcija, 58
 - Pascalov trougao, 60
- Descartesov pravougli koordinatni sistem, 155
- Descartesov proizvod, 17
- determinante, 105
 - algebarski kofaktor, 109
 - minor, 108
 - osobine, 106
 - računanje vrijednosti, 107
 - razlaganje po vrsti ili koloni–Laplaceov razvoj, 109
- iskaz, 1
- kompleksni brojevi, 82
 - algebarski oblik, 83
 - argument, 86
 - eksponencijalni ili Eulerov oblik, 89
 - imaginarna jedinica, 83
 - imaginarni dio, 83
 - jedinica, 83
 - konjugovano kompleksni broj, 84
 - korjenovanje, 91
 - množenje, 82
 - modul, 86
 - Moivreov obrazac ili formula, 91
 - nula, 83
 - operacije: množenje, dijeljenje, 89
 - operacije: sabiranje, oduzimanje, množenje, dijeljenje, 84
 - realni dio, 83
 - sabiranje, 82
 - stepenovanje, 91
 - trigonometrijski oblik, 89
- kvantifikatori, 9
- logičke operacije
 - disjunkcija, 3
 - dovoljan uslov, 5
 - ekskluzivna disjunkcija, 4
 - ekvivalencija, 5
 - implikacija, 4
 - iskazna formula, 6
 - konjunkcija, 3
 - negacija, 2
 - posljedica, 5
 - potreban uslov, 5
 - premissa, 5
 - tautologija, 6
- matematička indukcija, 55
- matrica, 95
 - adjungovana, 115
 - elementarne transformacije, 124
 - inverzna, 116
 - kofaktora, 115
 - matrične jednačine, 120
 - rang, 123
 - regularna, 117
 - singularna, 117
 - dijagonalna, 101
 - donja i gornja trougaona, 101
 - format ili dimenzija, 96
 - jedinična, 102
 - jednake, 97

- kolona, 96
- komutativne matrice, 100
- kvadratna, 96
- množenje skalarom, 98
- pravougaona, 96
- proizvod matrica, 99
- sabiranje, 97
- skalarna, 102
- transponovana, 102
- vrsta, 96
- prava, 186
 - jednačina prave, 188
 - kanonske jednačine prave, 187
 - opšta vektorska jednačina prave, 186
 - parametarska vektorska jednačina, 186
 - parametarske jednačine prave
 - u skalarnom obliku, 187
 - rastojanje između dvije mimoilazne prave, 190
 - rastojanje tačke od prave, 190
 - ugao između dvije prave, 189
 - uslov da se dvije prave sijeku, 190
 - uslov komplarnosti, 190
 - uslov okomitosti, 189
 - uslov paralelnosti, 189
- prava i ravan
 - uzajamni odnos prave i ravni, 191
- procentni račun, 198
- proporcija
 - direktna, 197
 - produžena, 196, 197
 - prosta, 196
- račun smjese, 199
 - jednostavni, 200
 - prost, 199
 - složeni, 200
- ravan
 - jedinični vektor normale ravni, 179
 - jednačina ravni kroz tri tačke, 181
 - normalna jednačina ravni u skalarnom obliku, 181
 - normalna jednačina ravni
 - u vektorskom obliku, 180
 - opšta skalarna jednačina ravni, 178
 - opšta vektorska jednačina ravni, 177
 - parametarska jednačina ravni u vektorskom obliku, 181
 - parametarske jednačine ravni
 - u skalarnom obliku, 181
 - rastojanje tačke od ravni, 184
 - segmenti oblik jednačine ravni, 178
 - ugao između dvije ravni, 185
 - uslov okomitosti, 185
 - uslov paralelnosti, 185
- razmjera ili omjer, 196
- relacija
 - binarna, 21
 - ekvivalencije, 25
 - inverzna, 23
 - kompozicija, 24
 - osobine, 25
 - poretka, 27
 - predstavljanje, 22
- sistemi, 127
 - beskonačno mnogo rješenja, 129
 - Cramerova metoda, 135
 - ekvivalentni, 128
 - Gaussova metoda, 132
 - homogen, 128, 145
 - jedinstveno rješenje, 129
 - koeficijenti, 128
 - Kronecker–Capellijeva teorema, 129
 - matrična metoda, 135
 - nehomogen, 128
 - nema rješenja, 129
 - nepoznate, 128
 - nesaglasan, 129
 - netrivijalno rješenje
 - homogenog sistema, 146
 - proširena matrica sistema, 131
 - rješenje, 128
 - saglasan, 129
 - trivijalno rješenje homogenog sistema, 146
- skalari, 150
- skup
 - cijelih brojeva, 11
 - disjunktni skupovi, 15
 - iracionalnih brojeva, 11
 - kompleksnih brojeva, 11
 - kompleksnih brojeva, 82
 - otvoreni interval, 11
 - presjek skupova, 14
 - prirodnih brojeva, 11
 - racionalnih brojeva, 11
 - razlika skupova, 15

- realnih brojeva, 11
 - realnih pozitivnih brojeva, 11
 - unija skupova, 13
 - zatvoreni interval ili segment, 11
- teorema
- Cramerova, 135
 - Kronecker–Capellijeva, 129
 - kvadratna matrica–osobine, 115
 - Laplaceov razvoj determinante, 109
 - linearno nezavisne vrste i kolone, 123
 - neke geom. osobine vektora izražene preko skalarnog proizvoda, 162
 - o broju rješenja homogenog sistema, 146
 - o broju rješenja kvadratnog sistema, 135
 - o osobinama skalarnog proizvoda, 161
 - o osobinama vektorskog proizvoda, 168
 - o reprezentacije vektora iz prostora V^3 , 154
 - osobine inverznih matrica, 118
 - proizvod matrica–osobine, 100
 - regularna i inverzna matrica, 118
 - regularna matrica, 117
 - trasponovana matrica–osobine, 103
 - množenje matrice brojem–osobine, 99
 - o broju rješenja sistema lin.alg.jed., 131
- uređena trojka, 17
- uređeni par, 17
- vektori, 150
- mješoviti proizvod tri vektora, 171
 - ort vektori, 156
 - osobine skalarnog proizvoda, 161
 - osobine vektorskog proizvoda, 168
 - projekcija vektora, 163
 - računanje intenziteta vektora, 163
 - računanje mješovitog proizvoda, 171
 - računanje skalarnog proizvoda, 163
 - računanje ugla između vektora, 163
 - računanje vektorskog proizvoda, 167, 168
 - skalarni proizvod, 160
 - uslov ortogonalnosti, 163
 - vektorski proizvod, 166
 - apscisa, ordinata, aplikata, 156
 - desni triedar, 166
 - koeficijenti ili koordinate vektora, 154
 - kolinearni, 154
 - komplanarni, 154
 - linearna kombinacija, 153
 - množenje vektora skalarom, 152
 - oduzimanje, 151
 - orjentisana prava ili osa, 155
 - ortogonalna projekcija, 155
 - osnovni pojmovi, 150
 - pravougli koordinatni sistem, 155
 - predstavljanje vektora, 157
 - sabiranje, 151
 - zavisni–nezavisni, 153
- Zadaci za vježbu
- ravan i prava, 194
 - vektori, 174
 - apsolutna vrijednost realnog broja, 80
 - binomni obrazac, 80
 - determinante, 112
 - funkcije, 49
 - inverzna matrica, 122
 - kompleksni brojevi, 93
 - logika, 9
 - matematička indukcija, 80
 - operacije, 38
 - osnovni pojmovi o matricama, 104
 - račun smjese, 202
 - rang matrice, 126
 - relacije, 28
 - sistemi linearnih algebarskih jednačina, 148
 - skupovi, 19